

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891-93-82

П-54

8

511

10676.

13 APR 2011

13 APR 2011

12

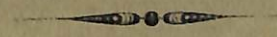
Ո Ս Տ Ի Կ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Գ. ԶԱՆԾԵԼՆԻ ԵՒ ՇԱՏԱՎԻՆ

Գ Ի Ր Զ Ա.

Լուսարտոնիչներ՝
Ն. Սարգսյան
Գ. Զանգվաճ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼ՝
Տպարան Յովհ. Ափրեևանի

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ
Типография О. Апинянина

1904

(6)

1895 JUL 31

"Հ-Տար" ամսագրի քաղաքական

891.99-82
Ո-54

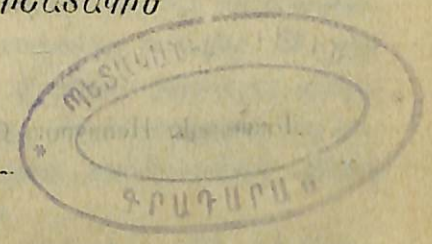
Հրատարակչի Կոն

ար

Ո Ս Տ Ի Կ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Գ. ՀԱՆՇԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

1898
7001

Հրատարակիչներ՝
Վ. Մարտինյան
Գ. Զանգուրյան

891.99-82
Ո-54

ԱԼԷԿՍԱՆԴՐՈՊՈԼ՝
Տպարան Յովն. Ափինեանի

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ
Типография О. Апинянца

1904

(6)

16 JUL 2013

72.379

Ր Կ Յ Ս Ա

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՑԵՆՅՈՒՐԻ ԾԱՅ

Дозволено Цензурою С.-Петербурга, 21 Ноября 1902 г.

ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

Ամեն գարերու և ամեն ժամանակներու մէջ՝ միշտ ազատ, միշտ ընդարձակ ասպարէզ ունեցեր են այր մարդիկ. ասպարէզ՝ խօսելու, խորհելու, գրելու և գործելու. մինչդեռ կանանց համար—մասնաւորապէս հայ կանանց ըսել կուզեմ—ստեղծուիք է շատ սահմանափակ վիճակ մը, շատ կաշկանդուած կեանք մը:

Հայ կինը ազատ չէ գրելու անխտիր ամեն նիւթերու վրայ. «ինչ պիտի ըսեն» ի մտածումը շատ անգամներ կը խեղդէ իր մտքին ու սրտին խորերէն թռչող ամենէն վեհ ձայնը, կը ջլատէ իր հոգւոյն ամենէն բարձր ձգտումները, և հետևաբար կը կաշկանդէ իր գրիչն ալ

Եթէ գրէ իսկ, որոշ նիւթերու վրայ կը գրէ, զորս գրելով կը նշանակէ իրեն համար հանրային կարծիքը, և այդ պատճառաւ, բռնադատուած, սեղմուած բան մը, որոշ շափէն գուրս շէշնելու ջանք մը կամ աւելի ճիշտը, վախ մը կայ առ հասարակ իր բոլոր զրուածքներուն մէջ:

Ազատ չէ կարծիք յայտնելու համարձակ և անկեղծ այն ամեն հարցերու մասին, որոց խառնուկը՝ անպատշաճ նկատուի է իրեն համար հանրային կարծիքը

Չատ անգամներ ընկերութեան մէջ՝ երբ խօսակցութիւնը կը դառնայ ընկերային և հանրային լինելիքներու առանցքին

վրայ և կը ծեծուին այնպիսի հարցեր, որոնք կենսական կը նկատուին, զգուշաւոր ու երկչոտ կը տեսնես զինքը միշտ. սակայն նա կ'զգայ. համակ զգացում է ինքը արդէն, Սէր և Գուլթ է միանգամայն. անոր սիրտը վառուող կրակ մ'է, ուր կը տարնան ու բռնկին ամենէն նուիրական ու սուրբ զգացումները, սակայն ատմոր իրենց մէջ կ'այրուին, մոխիր կը դառնան, որովհետեւ հայ կինը ազատ չէ՝ ազատ հոսանք մը տալով իր զգացումներուն, վառել ու մաքրել նաև սիրտերն անոնց՝ որոնք իրեն շուրջը կը գտնուին, այդ բանը կ'արգելէ իրեն հանրային կարծիքը . . . : Եւ ոչ միայն հայ ազգին, ամեն ազգերու մէջ ալ առ հասարակ կինը միևնոյն տխուր ու կաշկանդուած կեանքն ունի, հագիւ ուրեմն իբրև բացառութիւն կրնանք յիշել մէկ քանի ցանցառ ազգեր՝ ուր կինը քիչ թէ շատ կ'ապրի իբրև ազատ խղճի, ազատ համոզման և ազատ գաղափարի տէր էակ:

Չատ անգամ խորհեր եմ ինքնին թէ՛ երբ մեր երկիրը դուրս եկեր է վերջապէս անձանօթ խաւարներէ, թօթափեր է իր դարաւոր քունը, և ծներ՝ մարդկութիւնը, ո՞վ արգեօք առաջին անգամ յղացեր է գծել կնոջ համար կեանքի այսքան նեղ սահման մը. նա ինչո՞վ է պակաս «հօր» կոչուած սեռէն . . . : Առարկուի գուցէ թէ նա պակաս է խելքով, խորհելու և գործելու կարողութիւններով, թէ դուրկ է այն որոշ տրամադրութիւններէն՝ որոնք բացարձակ ազատութեան իրաւունքը կուտան այր մարդուն. և սակայն ու՛ր է ապացոյցը:

Միթէ օր մը ուզեցին քննել կնոջ մտային ու բարոյական ընդունակութիւնները: Չատ հեղինակներ կնոջ հոգեբանութիւնն ըրին, բաց խնդիր է թէ յաջողեցան արգեօք, դարձան ու դարձան անոր հոգւոյն ու սրտին շուրջը, իսկ մինչև խորերը կամ չկրցին, կամ աւելորդ համարեցին թափանցել: Ե՛րբ արգեօք տրուեցաւ կնոջ այն պայմանները կամ այն տեղը՝ ուր նա մերկապարանոց ցոյց պիտի տար իր բոլոր կարողութիւններն և տրամադրութիւնները, ըլլայ հանրային, ըլլայ ընկերային, ըլլայ նոյն իսկ ազգային խելիքներու մէջ:

Կնոջ ըսին. «դուն պիտի ծնիս, ամուսնանաս, քո կարգիդ ծնուդ պիտի տաս դաւակներու, ու պիտի մեռնես խոտի պէս, բոյսի պէս, աննշան և անշուկ անցնելով աշխարհի վրայէն: Ուրիշ կոչում չունիս դուն. ընտանեկան յարկի մէջ է քեզի համար բացուած ասպարէզը, հոն ալ սակայն ազատ չես ուզածիդ պէս գործելու, հրամաններ պիտի ընդունիս և անոնց համեմատ շարժիս. դուն իրաւունք չունիս քեզի աւելի լաւ ու նպաստաւոր երեցած կերպովը գործելու»:

Ահա այսպէս որոշեցին, գտեցին ու վճռեցին: Տեսակ մը մեքենայ, տեսակ մը գործիք, տեսակ մը խնդրալիք դարձուցին կինը, առանց նկատողութեան աւելելու թէ նա ևս կը ձգտի դէպի աւելի լայն ու աւելի բարձր գործունէութիւն մը իր խորհելու, զգալու, սիրելու, տառապելու, յուսալու բոլոր տրամադրութիւններովը, պիտի ըսեմ նաև բոլոր իրաւունքներովը . . . :

Անուրանալի է թէ՛ կինը ունի իր նկարագրին մէջ զոհուելու բնական ընդունակութիւն մը ունէ՛ նպատակի համար. միայն թէ այդ նպատակը կնայ ունենայ աւելի իր սրտին հետ: Նա պատրաստ է զոհուելու իր ծնողքին, իր ամուսնոյն, իր դաւակներուն համար, և այդ խիստ մօտիկ շրջանէն դուրս ալ—վկայ մեր յեղափոխական կեանքին պատմութիւնը— դէպի Հայրենիքի ազատութեան Ս. Գործը, նա ցոյց տուաւ անհուն անձնուիրութիւն, վսեմ բաջարտութիւն և հերոսական զոհողութիւններ . . . :

Եւ ոչ միայն վերջերս, ներկային, այլ և անցեալին մէջ, եթէ ուզենք ակնարկ մը նետել դէպի ետև, դէպի հեռաւոր անցեալը, մտնել Հայաստան ճիշտ այն ժամանակներուն մէջ՝ յորս Վարդանանք իրենց դիւցազնի կուրծքերը թշնամոյն սուրին տուած առիւծի պէս կը կուտին, պիտի տեսնենք «փափկասուն Տիկնայք Հայոց աշխարհին» որ իշխանական փառքը, պերճանքը ու հանգիստն արհամարելով կը թողուն սր սարգերը հանդարտօրէն ոտտայններ կախեն իրենց շքեղ ապարանաց պա-

տերէն վար, աղտոտեն պերճ սենեակներուն կահն ու կարասին
և իրենք չոր գետնին վրայ ծնրադիր՝ կաղօթեն առ Աստուածն
պատերազմին յաջողութեանն համար:

Արի կիներ սրնք կը քաջալերեն, կ'ողևորեն, կռուի կը
պատրաստեն իրենց ամուսինները, դաւակները եզբայրները . . .
մէկ կողմէն արիւնոտ կուրծքերու վրայ վիրակապեր կը դնեն,
միւս կողմէն հոգևարներու վերջին շունչը կնդունին, անդին
իրենց ձեռքերով պատերազմի, այսինքն մահուան կը գրկեն իրենց
սիրելիները, և արտասուք չունին, վասնզի անոնք մեզնէ շատ աւելի
քաջ ըմբռնած են մահուան գիտակցութիւնը, և համոզուած են
թէ՛ գիտակցօրէն ընդունուած մահը՝ խոստացուած Անմահու-
թիւնն է արդէն . . . :

Ըսել է ուրեմն թէ՛ ամեն դարերու և ամեն ժամանակնե-
րու մէջ երբ առիթը ներկայացեր է, կամ աւելի ճիշտը ներ-
կայացուցեր են, կիներ ունեցեր է որոշ և նշանակիչ դեր, ոչ միայն
ընտանեկան կեանքի սահմանին մէջ, այլ և դուրսը . . . կրօ-
նական, պատերազմական, քաղաքական, ընկերական, յեղափո-
խական, մէկ խօսքով այն ամեն կնճռոտ, դժուարին, խորհր-
դաւար հարցերու, խնդիրներու և գործերու առթիւ, սրնք
շատ անգամ ամբողջ ազգերու և ժողովուրդներու ճակատագի-
րը կը վճռեն . . . :

Գարձեալ եթէ թղտատենք հին և նոր ժամանակներու
պատմութիւնները, պիտի տեսնենք որ ամեն անգամ երբ կիներ
ոնէ կերպով դեր ունեցեր է աշխարհի վրայ անցած դարցած
դէպքերու և պարագաներու մէջ, անոր մասնակցութիւնը և
գործունէութիւնը միշտ փրկարար աչդիւնը մը դուրս բերած է:

Հրէից պատմութիւնը ի միջի այլոց մեզ կը ներկայացնէ
Եսթեր մը, որ Ասուերոսի վրայ իր ազդեցութեամբ՝ ժայռէ
սիրտ մը ի գութ շարժած, հանուր ազգը անիրաւ տւ սարսա-
փելի մահուանէ մը փրկած, և չարին՝ իր արժանաւոր պատի-
ժը կրել տուած է: Կը տեսնենք Յուզիթ մը, որ գարձեալ իր
ազգին սիրոյն, հոգեփռուէն մը իր ազդեցութեան տակ առած,

ապա իր ձեռքերով զլիստած է գայն, և իրեն շնորհիւ Հրէայ
ժողովուրդը անգամ մալ ազատած է բռնաւորներու ճանկերէն . . . :

Մեր Ազգ. Պատմութեան մէջ Սանատրիոյ օրերը մզուած
կրօնական ամենախիստ հալածանքնեու առեն, կը տեսնենք
տկար կոյս մը, Սանդուխար, որ ինքը միս մինակ իր փառա-
ւոր նահատակութեամբ ըրաւ թերեւ, ինչ որ հարիւրաւոր նա-
հատակներ չկրցան ընել, այսինքն հիմնիվեր յեղաշրջել հանուր
հայաստանի կրօնական գաղափարները և միայն իր դաւանած
Քրիստոնէական կրօնը յաղթող հանդիսացնել երկրին վրայ:
Տրդատի օրերը գարձեալ կը տեսնենք տկար կոյս մը, Հոփի-
սիմէն, որ իր անմեղութեանէն ուրիշ զէնք չունէր, և սակայն,
խորտակեց փշրեց անպարտելի թագաւորին կամքը . . . փճա-
ցուց, ոչնչացուց, մինչև անասնութեան կարգը իջեցուց այն
դիւցազնը՝ որը հռչէի պէս հսկաներ իր ոտքերուն տակ տա-
պալեր էր . . . Օրինակները այնքան շատ են, զորս մի առ մի
հոս թուելը երկար կըլլայ:

Մէկդի թողով ուրեմն ժան տ' Աւրերը, Զաւթթ Քոռ-
տայները, պիտի յիշեմ միայն Ամերիկացի Տիկին Հէնրի Պիչքը
Սթօն, որը իր Ազրար Թովմասի անակով գութէ ու ցաւէ
գողացուց ամբողջ քաղաքակրթեալ մարդկութիւնը և գերեփա-
ճառութիւնը վերցուց: Արդեօք քանիննք իրմէ առաջ աշխա-
տած, գրած, խօսած էին այդ հրէշային արարքին դէմ, և սա-
կայն կնոջ մը զգայուն գրիչը յաղթանակը տարաւ վերջապէս
. . . և ո՞վ կրնայ ուրանալ . . . կիներ այն հրաշալի զսպանակն
է, որը կը մզէ յառաջ. նա գերազայն գորութիւն է, որը կը
զնն գմարդիկ բարոյական այնպիսի բարձրութեան վրայ, զոր
չեն համարձակիլ յուսալ իսկ . . . :

Այս վերև յիշուած օրինակները հին են. սակայն կնոջ հզօր
ազդեցութիւնը չերեցան միթէ նոյն իսկ վերջին ժամանակներու
մէջ: Գիւլիզարի մը դիւցազնական գիմադրութիւնը և կրած
սարսափելի շարչարանքները ազգ. յեղափոխութեան առաջին
կայծը եղան, որը տակաւ առ տակաւ վառեց հրդեհեց հանուր

ազգր: Սասնոյ մէջ Չարէ մը իր հերոսական մահուամբ իր՝ և իրեններու արեան վրէժը կտակեց հայ ժողովուրդին . . . աս- գին՝ Վասպուրականի մէջ, Սերոբ բաշայի մը կինը, իր կորիւն- ները չորս կողմը առած՝ առիւծ էրկանը կողքին գէն ի ձե- ուին կռուեցաւ . . . Սերոբ ինկաւ, ինքը շարունակեց գիւցաղնի կախը միշտ վերջը . . . : Չատեր մեռան, շատեր սպաննուեցան փառաւոր կռիւներու մէջ, սակայն ատոնց մահը չունեցաւ այն ազդեցութիւնը ինչ որ, Չարեներու մահը, Գիւլիզարներու և Սօսիներու գիւցաղնութիւնը ըրաւ հայ ժողովուրդին մտքին ու սրբին վրայ . . . :

Սակայն եթէ կնոջ բացարձակ ազդեցութիւնը կը ընդու- նինք, անկեղծ ըլլալու համար պէտք է խոստովանինք նաև թէ, ինչքան բարի, նոյնքան ալ վնասակար հետեութիւններ կրնայ ունենալ ատիկայ եթէ ի շարն գործածուի . . . :

Ամուր բարոյական մը, առողջ դաստիարակութիւն մը բաւ է տալու կնոջ ազդեցութեան այն բարի և ազնիւ յատ- կութիւնները, որոնք մարդկային ընկերութեան վրայ պիտի ունենան բարերար ներգործութիւն . . . : Այսու հանգերձ եթէ զարձեալ երբեմն թուրութիւններ կերևան իր վրայ, եթէ զուրկ է ամուր նկարագրէ և առողջ կամքէ, ատոր մէջ ինքը, իր խառնուածքը կամ իր բնաւորութիւնը չէ յանցաւոր . . . :

Ստեղծելով կնոջ համար գերութեան ստորնացնող կեանքը, կոյր հպատակութեան և բռնի հնազանդութեան փճացնող վիճակը, և նկատելով գոնիկայ իբրև շնչաւոր առարկայ մը, սոսկ մարդոց հաճոյքին ու պէտքերուն համար ստեղծուած, անոր հոգւոյն մէջ մեռցուցին ինքնաճանաչութեան, իր անձի գիտակցութեան և արժանապատուութեան վսեմ գզացումները. և կինը միշտ ենթակայ դարաւոր ճնշումներու, սկսաւ, ինքն ալ կամաց կամաց հաւատալ թէ՛ ընութիւնը կամ արարչու- թիւնը զինքը սարուկ է ստեղծեր, թէ՛ ինքը դատապարտուած է յաւիտեան սարուկ ապրելու:

Յին, անձանօթ ժամանակներէ ի վեր ուրիշներուն կամ-

քին ու քմահաճոյքներուն տեղի տալու վարժուած՝ իր հոգւոյն մէջ չէ կրցեր բոյն գնել կամքի այն սքանչելի ուժը՝ որ վսեմ նկարագրի մը խմորը կը կազմէ, և որոյ գէմ ամենէն անյաղթելի կարծուած արգելքները և ամենէն ամուր ենթադրուած ուժերը ազակիւի պէս կը փշրուին. այդ է ահա իսկական պատճառը որ նա յողորմ, վարանոտ, փոփոխամիտ կըլլայ շատ անգամ գանազան խնդիրներու մէջ:

Ուրիշներու կարծիքները ու գաղափարները ընդունելու և իւրացնելու սովորած՝ ինքը անկախ միտք, ազատ մտածում- ներ, և ինքնուրոյն գաղափարներ չէ ունեցեր մինչև ցարդ, և այսպէս հանրային կարծիքը կաշկանդելով կինը իր մտածում- ներուն և զգացումներուն մէջ՝ անոր բարոյական կեանքի մա- կարդակը զգալի կերպով ցածցուց: Նա՛ սովորեցաւ կեղծել, և սքանչելապէս յաջողեցաւ: Եթէ կը սիրեր՝ այդ սէրը թաղեց իր հոգւոյն ու սրտին ամենէն խորունկ ծալքերուն տակ իբրև արատ մը բարոյականի գէմ, իբրև դաւաճանութիւն մը պատ- տոյ սկզբունքներուն գէմ, իբրև ընդունուած սրբապղծութիւն մը, ոճիր մը վերջապէս:

«Ինչ պիտի ըսեն» ի մտածումը կնոջ ամենէն մեծ սարսա- փըն ու արհաւիրքը եղած է միշտ. նա կը սոսկայ հանրային կարծիքէն, ինչպէս մարդ կը սոսկայ կախադանէն:

Երբեմն կը տեսնես աչքերը կը փայլին, սիրտը կը բա- բախէ, բերանը կէս մը կը բացուի խօսելու, ազատ ասպարէզ տալու իր ներքին հոգեկան աշխարհին մէջ յուզող ու եռացող զգացումներուն բուռն հոսանքին, և սակայն ինքզինքը կը զրս- պէ, հոն է հանրութիւնը որ լարուած ուշադրութեամբ մէկիկ մէկիկ կը կշռէ, կը վերլուծէ իր իւրաքանչիւր խօսքը, աչքերը չորս բացած կը քննէ իր ամեն մէկ արարքը, ամեն մէկ շար- ժումը, գէմքին խաղերն իսկ կը գննէ, կուզէ թափանցել՝ անոր մտածումներուն մինչև խորերը, և շատ անգամ ինչ որ շտես- ներ՝ կը կարծէ գուշակել, և այդ՝ առանց կարմրելու իբրև ճշ- մարտութիւն հրապարակ կը հանէ: Անպատկառ հետաքրքրու-

Թեամբ կուզէ, կամ աւելի ճիշտը, կը տենջայ անոր՝ հոգւոյն ու սրտին ամենէն զաղտուկ խորշերն ալ քրքրել, զննել. և վայ այն կնոջ որ անխոհեմ քայլ մը առնելով կասկածանքի տեղի կուտայ. նա՛ դատապարտուած է արդէն՝ անողոր ու սարսափելի վճռով:

Հանրութեան կարծիքը Տամոկլէսի սուրն է, որ սպառնալից կախուած է միշտ իր գլխուն վերեւ: Սակայն պիտի ծագի ցանկալի օրը՝ յորում կինը վերջապէս առողջ և հիմնական դաստիարակութեամբ լուսաւորուած ու զօրացած, պիտի կոտորտէ այն անտանելի չղթաները՝ որով նախապաշարեալ հանրութիւն մը կը կաշկանդէ իր ամեն նուիրական ու սուրբ իրաւունքները, այն ատեն ցոյց պիտի տայ իր մտքի, սրտի, հոգւոյ բոլոր թագուն գանձերը . . . :

Փլամմարիօն կըսէ թէ՛ մեր երկրին դրացի «Մարս» մոլորակին մէջ ապրող մարդկութիւնը, ամեն բանի մէջ նախապատուութիւնը տուած է կնոջ, թէ՛ հոն՝ կինը շատ աւելի գերազանց կը նկատուի այր մարդէն ամեն տեսակէտներով: Իհարկէ չզիտենք թէ՛ որ աստիճան ստոյգ է այդ ենթադրութիւնը, միայն մեզ համար ուրախալի է որ Փլամմարիօնի պէս մարդ մը արդէն համոզում գոյացուցեր է կնոջ կոչման բարձրութեանը վրայ, ճանչցեր ու գնահատեր է անոր արժանիքները, և «Մարս»ի երևակայական մարդկութեան մէջ տուեր է անոր այն տեղը՝ զոր չունի հոս՝ երկրի վրայ . . . :

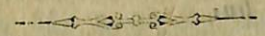
Սակայն «Մարս»ը մեր երկրէն շատ աւելի ծեր, փորձառու, զարգացած ու նրբացած կ'ենթադրուի. ո՞վ գիտէ, երբ մեր երկիրն ալ հասնի անոր տարիքին, ինչ ճակատագիր կը վիճակուի մեզ՝ կանանցս համար. բայց այդ ազգական որբան յանկուցիչ՝ այնքան ալ հեռաւոր է դժբաղդաբար, ատիկայ՝ մեզի յաջորդող բազաւոր սերունդներուն վերապահուած է: Մենք ջանանք ցորչածի կապրինք՝ մեր ներկայ այս անտանելի դրութիւնը բարւոքելու, որը շատ ալ դժուար չէ:

Լսենք միայն մեր խղճի ձայնին, նոյն խակ եթէ աշխարհ

մը բամբասանք ու մեղադրանք թափեն մեր վրայ. արհամարենք չարամիտ պարսաւանքները՝ որ մեր ախանջները կը վիրաւորեն. խիղճը միշտ ճշմարիտը, գեղեցիկը, բարին կը թելադրէ մարդուս: Բարոյականի որոշ ու ճշմարիտ օրէնքները, սկզբունքները ծանօթ են մեզի. ատոնք նուիրական են ու սուրբ պէտք է մնան յաւէտ մեզի համար: Բարձրացնենք մեր սեռը այն ստոր վիճակէն՝ որոյ ենթարկուած է դարերէ ի վեր, հօրը զարկ մը տալով մասնաւորապէս մեր սեռին դաստիարակութեան, որը դժբաղդաբար շատ թերի է, և աւելի երևութական քան իրական բնութիւն մը ունի: Ճանչնանք մեր արժանապատուութիւնը. քաջ լմբռնենք մեր բարձր կոչման վիտակցութիւնը, գործենք առողջ և ամուր համոզումներէ առաջնորդուած միայն, և մոռնանք հանրութեան կարծիքը:

Մանի Պէլլէրեան

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

ՏԱՆՋԻԱԾԻ ԲՈՂՈՒՔԸ

(Հոգեբանական էտիկա)

I

«Հարկաւոր է հիւանդապահ կլին: Հասցէ փողոց Շ. № 15. դիմել X»: Կարդում եմ տեղական թերթերից մէկում: Իսկոյն շտապում եմ մատուցանել իմ ծառայութիւնը, որովհետեւ դա էր կազմում իմ ապրուստիս միակ աղբիւրը. և դիմում եմ վերոյիշեալ հասցէին: Իրան տախտակի վրայ գրւած էր՝ «Փարեզին Աշոտեան», և զանգահարում եմ: Գուռը բացող հաստիկ ու կարճահասակ աղախինը կապոյտ աչերը հարցական կերպով յառեց վրաս ու կանգնեց. հարկաւոր էր սրան այցելութեանս պատճառը բացատրել:

— Կարծեմ այս տանը հիւանդ կայ, որի համար հիւանդապահ են որոնում. հարցրի ես:

— Չգիտեմ, անբաւական կերպով փնթփնթաց նա, — սպասեցէք, գնամ տիկնոջը հարցնեմ. և այս ասելով կողքի դռնովը ներս գնաց: Մի քանի րոպէից յետոյ բացուեց դիմացի դուռը և նոյն աղախինը ինձ ներս հրաւիրեց: Նախ անցանք մի բաւական ընդարձակ սենեակ. մէջ տեղում կար մի մեծ կլոր սեզան, չորս կողմը աթոռներ շարած. պատերից կախած պտուղների և թռչունների պատկերները ախորժակ էին զրգուում: Իսկոյն երևում էր որ սեղանատան ենք: Ամենուրէք տիրում էր խորին լուսթիւն: Առաջնորդող աղախինը ոտների մատերի

վրայ մօտեցաւ դիմացի դրանը և նշանով հասկացրեց որ ներս մտնեմ: Սա աւելի փոքր սենեակ էր քան առաջինը, բայց աւելի շքեղ զարդարուած. պատուհանի կողքին, պատի առաջ դրած, թախտը ծածկուած էր թանկագին գորգերով, մութագաներով և ձեռագործ բարձերով: Նրա դիմացը դրած էր կանացի շքեղ գրասեղան, որի վերևի պատին կպցրած էր ձեռագործ հայաստանի քարտէզը, իսկ նրա վերևից կախած էր դարձեալ ձեռագործ «Ոգի Հայաստանի» պատկերը. երևում էր որ այս տանտիկինը ձեռագործել սիրում է: Աղախինը դարձեալ ձեռով նշան արաւ, որ նստեմ սպասեմ. բայց ես աւելի հետաքրքրութեամբ մօտեցայ գրասեղանին և ձեռագործ քարտէզն էի դիտում. երբ կողքի դուռը կամաց բացուեց և դրան մէջ երևաց տանտիկինը ամառուայ թեթիւ տնային հասարակ պենուարով: Նա բաւական երիտասարդ էր, հազիւ երեսուն տարեկան, միջահասակ, վայելչակազմ և զբաւիչ, բայց դէմքի մի տեսակ սառցային անտարբեր արտայայտութեամբ: Նա գլխի թեթիւ շարժումով բարևեց ինձ և հանդարտ ու հաստատ քայլերով մօտեցաւ, նստեց թախտի ծայրին ու ինձ էլ աթոռը ցոյց տալով՝ հարցրեց.

- Ուզում էք հիւանդապահի պաշտօն ստանձնել:
- Այո, պատասխանեցի ես, — կարծեմ դուք յայտարարել էիք:

— Ամուսինս հիւանդ է, ասաց տիկինը, — և նրա խնդրանքը յայտարարել եմ, բայց ձեր պաշտօնը շատ թեթիւ է լինելու, որովհետեւ ես եմ նրա գեղերին հսկում և իրան խնամում, սակայն գիշերները երբ չեմ կարողանում վեր կենալ՝ այն ժամանակ ձեր ծառայութիւնը պէտք է գալու և այս էլ պէտք է ասեմ, որ նա շատ հանդարտ հիւանդ է, և չի սիրում շրջապատողներին նեղութիւն տալ: Իսկ պայմանների մասին ինքներդ ասէք: Ես ասացի իմ պայմանը, այսինքն աշխատանքիս վարձի չափը, որին տիկինը իսկոյն համաձայնեց և տեղից վեր կենալով ասաց.

—Այժմ դեռ նա քնած է, գնանք ճաշենք, իսկ յետոյ կը ծանօթացնեմ ձեզ ձեր պաշտօնի և հիւանդի հետ:

Այդ բոսպէին բացուեց դէպի սեղանատուն տանող դուռը և ներս մտաւ մի տաս տարեկան սիրուն, սև աչքերով ու երկար մազերով աղջիկ, որ շատ նման էր տիկնոջը. երևում էր որ պօսանքից է վերադառնում, դէմքը արևից շոնազունել էր ու արագ արագ շնչում էր:

—Լաւ. ինչի՞ էիր այդքան արագ վազում, որ չունչդ կտրուում է, նկատեց տիկինը նրա շորերը ուղղելով:

—Ախր դու չե՞ս իմանում, շուտ շուտ վրայ տուեց երեխան, Պօլեան էլ հետս էր, նա ինձ հաւատացնում էր, որ ինքը աւելի շուտ կբարձրանայ սանդուխներովը, իսկ ես ասում էի, որ ես նրանից շուտ կբարձրանամ. չէ՞ որ միշտ քեզ հետ բարձրանալիս ես առաջ եմ անցնում: Բայց ես քաղցած եմ,—խօսքը փոխեց աղջիկը և տիկնոջ ձեռքից բռնած քաշում էր սեղանատուն: Ես կարծեցի թէ նա տիկնոջ աղջիկն է ու հարցրի:

—Սիրուն երեխայ է, այս մէկն ունէր:

—Ոչ, պատասխանեց տիկինը հոգոց հանելով, իմ աղջիկս չէ, այլ քոյրս է, ես որդի չունիմ, բայց շատ փոքր եմ վերցրել մօրս մօտիցը և ես եմ մեծացրել:

Ճաշը անցաւ բոլորովին խաղաղ: Առհասարակ ինչպէս լինում է հիւանդ եղած տներում, որ մէկ վազում են հիւանդին դեզ տալու, բարձր ուղղելու կամ հիւանդի մի սրնէ քմահաճոյքը կտտարելու, այդ բոլորից ոչ մէկը չ'եղաւ: Երբ ճաշը վերջացաւ, տիկինը մօտեցաւ ննջարանի դրանը ու կանգ առնելով տկանջ դրեց:

—Գեռ չի գարթնել, ասաց ու գարձեալ եկաւ նստեց թախտի ծային: Նրա աչքերի փայլը ու դէմքի լուրջ ու սառն արտայայտութիւնը բոլորովին համապատասխան չէին միմիանց: Նա երեսը գարձրել էր դէպի լուսամուտը և հայեացքը յառել հեռու դէպի անվերջ տարածութիւնը. այդ բոսպէին նա կարծէր ոչ մի բանի մասին չէր մտածում, բայց չզիտեմ ինչու,

ինձ թուում էր թէ դա մի դիմակ է նրա երեսին, որը տալիս էր անտարբեր սառն ու լուրջ արտայայտութիւն, և եթէ վերցնէիր այս դիմակը, նա կ'սկսէր ուրախանալ, հանաքներ անել, փոքր աղջկայ պէս թռչկոտալ, երգել, և նրա դէմքը փոխանակ սառն ու անտարբեր արտայայտութեան՝ կ'փայլէր սուր ու անհոգ ժպիտով:

Ես այդ դատողութիւնների հետ էի, երբ յանկարծ ներսից լսեց դանդահարութիւն. տիկինը սթափուեց ու ինձ դառնալով ցած ձայնով ասաց.

—Ամուսինս գարթնել է, գնանք ներս:

Ննջարանը, ուր պառկած էր հիւանդը, բաւական ընդարձակ սենեակ էր, մութ կարմիր ներկած պատերով: Հիւանդը պարկած էր երեսը դէպի պատուհանը գարձրցած. նրա մահճակալի դիմաց դրած էր աւելի չքեղ գարդարած մահճակալ, որի վերևից կախուած էր տիկնոջ մեծագիր պատկերը: Թէ տիկնոջ և թէ ամուսնոյ մահճակալների մօտի պատերը ծածկւած էին թանկագին գորգերով, առաստաղի մէջտեղից կախուած էր չինական չքեղ վարդագոյն լապտեր, որի վրայ լուսամուտից ուղղակի ընկել էին արևի ճառագայթները և սենեակին վարդի գոյն տուէր: Տիկինը մօտեցաւ ամուսնու անկողնուն և կամաց ասաց.

—Գարեգին, քո ուզած հիւանդապահը եկել է:

—Հա՛, ուրախացաւ հիւանդը,—սր է, կանչիր տեսնեմ:

Տիկինը գլխով արաւ, ես մօտեցայ: Ինձ տեսնելով հիւանդը՝ գարձաւ կողքի վրայ և բոլորովին հիւանդի շնամնող առոյգ կերպով ասաց:

—Բարև ձեզ: Բայց ես ձեզ կ'չարչարեմ, ո՞հ ես շատ քմահաճոյ եմ:

—Բայց տիկինը այդպէս չասաց, պատասխանեցի ես:

—Երևի նա ինձ գոված կլինի, թէ Աստուծոյ գառն եմ չէ՞, բայց և այնպէս ինքը չարչարում է, ասաց հիւանդը և մտախոհ դէմք ընդունելով լսեց: Այդ խօսակցութեան միջոցին տիկինը հեռուն կանգնած անտարբեր ուրիշ կողմն էր նայում.

յետոյ մօտեցաւ ամուսնու մահճակալի մօտ դրամ փոքրիկ մարմարապատ պահարանին, որի վրայ շարուած էին դեղերի սրւակները, վերցրեց նրանցից մէկը, կարգաց զեղատոմար և դառնալով ամուսնուն՝ ասաց.

—Քարեզին, մի բան ուտես լաւ կլինի, չուտով գեղիդ ժամանակնէ, որի ընդունելուց յետոյ իսկոյն բան ուտել չի կարելի:

—Է՛հ, տրտնջաց հիւանդը,—կերած—չկերած միւսնոյն է, մի բան որ իսկոյն յետ է գալու. և մի փոքր մտածելուց աւելացրեց,—ես էլ եմ ուտել ուզում, հրամայիր, թող բերեն: Տիկինը դանդաճարեց, իսկոյն երեսաց նոյն հաստիկ կապուտաչեայ ազախինը և ճաշ բերելու պատուէրը ստանալով՝ դուրս գնաց իր յետեից՝ դուռը կամաց փակելով:

Հիւանդը դառնալով դէպի ինձ, հարցրեց.

—Ներողութիւն, տիկին էք թէ օրիորդ, ինչպէս կանչեմ ձեզ:

—Չնայելով որ տիկին եմ, բայց դուք ուղղակի անունովս կանչեցէք: Անունս Աննա է. պատասխանեցի ես:

—Լաւ, համաձայնեց նա, և դառնալով կնոջը ասաց,—Ձարուհի, ցոյց տուր Աննային դեղերը, թէ որը երբ է հարկաւոր տալ:

—Այժմ ես քանի մօտդ եմ՝ ես կտամ, պատասխանեց կինը, բայց երբ պարկած կլինիմ կամ ման գալու կգնամ, այն ժամանակ նրան ցոյց կտամ:

—Նա, դարձաւ յանկարծ հիւանդը ներս մտնող ազախինին, սրբ ճաշ էր բերում.—Նունէն սրէ չի երևում:

—Պահիճումն է, պատասխանեց ազախինը,—Պօրեան էլ այն տեղ է, խաղում են:

Տիկինը օգնեց ամուսնուն նստելու, մէջքի յետև բարձեր յարմարեցրեց, ուտելին մի տար շալ գցեց, ու ինքն էլ նստելով մահճակալի եզրին, մատուցարանը դրեց փոքրիկ սեղանի վրայ, վերցրեց այն տեղից ափսէով սպասը, գդալը տւեց հի-

1002
1808
8

ւանդին ու աչդպէս բռնած մնաց մինչև որ ամուսինը կերաւ, յետոյ միւսը կտրտեց և մէկ մէկ պատառաքազով տւեց ամուսնուն: Ես մօտեցայ և խնդրեցի, որ տիկինը գնայ հանգստանալու, ինձ թողնի կերակրելու հոգսը. բայց նա մերժեց ասելով՝

—Ես ձեզ սկզբից ասացի որ քանի ես ննջարանումը կլինեմ, ինքս կինամեմ: Ես էլ հեռանալով նստեցի մի անկիւն, հանեցի ձեռքի պայուսակի միջից ձեռագործս և սկսեցի գործել: Ազախինը եկաւ հաւարեց, մատուցարանը դուրս տարաւ: Տիկինը գեղը տւեց, դարձեալ օգնեց ամուսնուն պարկելու և ինքն էլ գիրքն առաւ ու նստեց մահճակալի մօտ կարգալու. բայց շուտ շուտ աչքը գցում էր ամուսնու դէմքին, որից ուզում էր գուշակել թէ ինչ է կատարում ներսը: Մի փոքր անցնելուց յետոյ վեր թաւ տեղից, շտապով մօտեցաւ պահարանին, այնտեղից հանեց թասը և դնելով մահճակալի առաջ հարցրեց ամուսնուն.

—Սրտիդ խառնելն սկսեց:

—Չուտ թասը տուր, ասաց հիւանդը և շտապով գլուխը մահճակալից կախեց թասի վրայ ու սկսեց կերածը թափել: Սարսափելի տանջում էր, այնպէս էր որձկում, որ ամեն մասից մի քրտինը էր կախւել: Ես դանձեալ մօտեցայ, որ օգնեմ, բայց էլի ծառայութիւնս պէտք չեկաւ: Տիկինը մի ձեռքով բռնել էր ամուսնու գլուխը, միւս ձեռքով ջուր էր ածում ձեռներին. հիւանդը լաց երեսը, սրբեց ու գլուխը դրեց բարձերի վրայ: Ազախինը երևի ձայնից էր հասկացել, որ ինքը հարկաւոր է, մի մարուք թաս և յատակի սրբիչը ձեռին ներս մտաւ. թասը դրեց մահճակալի տակ, կեղտոտը դուրս տարաւ, մի քանի կաթիլ ջուր էր թռել յատակի վրայ, այն էլ սրբեց ու դուրս գնաց: Հիւանդը նորից գլուխը կախեց թասի վրայ ու սկսեց դարձեալ չարչարել և մերթ ընդ մերթ կրկնում էր:

—Ա՛խ երանի չէի կերել:

Այդ բողբոջի դուռը յանկարծ յետ բացուեց և փոքրիկ Նունէն ներս վազեց. բայց տեսնելով քրոջ և հիւանդի գրու-

Թիւնը՝ կանգ առաւ սենեակի մէջ տեղը և կարեկցաբար վիզը ծռեց ու սկսեց նրանց վրայ նայել. երևում էր որ նա մի բան էր մտածում, յետոյ դառնալով դէպի ինձ շնչալով հարցրեց.

—Ասացէք խնորեմ, առանց ուտելու մարդ կարո՞ղ է ապրել: Ես գլխով բացասական նշան արի:

—Բայց որ Գարեգինին ուտելը այդպէս տանջում է, ինչ պէտք է անել: Ես մի բան պատասխանեմ լինելու համար ասացի.

—Բժիշկները կբժշկեն նրան որ այլևս չտանջուի:

—Դուք կարծում էք, ասաց երեխան հեգնելով, — իսկ ես ձեզ կասեմ որ բժիշկները ոչինչ չեն հասկանում, թէ որ ես բժիշկ լինէի՝ Գարեգինին իսկոյն այնպիսի մի դեղ կտայի, որ էլ բոլորովին սիրտը չ'թափէր, և հաստատ քայլերով դուրս գնաց սենեակից:

Տիկինը մի քանի դեղեր տւեց հիւանդին, որոնք մի փոքր դադարեցնում էին ու էլի սկսում էր խառնելը և շարշարելը: Այդ տեւեց երկու ժամից աւելի: Վերջապէս դալկացած, տանջւած ընկաւ բարձերի վրայ ու աչքերը խփեց: Նա մօտ երեսունեօթ տարեկան, ըստ երևոյթին բարձրահասակ, թուխ գոյնով, խորն ընկած աչքերով ու գունդ քթով մարդ էր: Բայց ինչպէս երևում էր, հիւանդութիւնը նրան սաստիկ մաշել էր, որովհետև դէմքի այդ ոսկորները դուրս էին ցցւել: Տիկինը վերջի անգամ էլի հայեացքը գցեց նրա վրայ և գիրքը վերցնելով դուրս գնաց. ինձ էլ գլխով նշան արաւ որ հետևեմ իրան: Ննջարանին կից տիկնոջ գրասենեակն էր, ուր մտանք. տիկինը դուռը չձածկեց, որ եթէ ամուսինը շարժւելու լինի ինքը իմանայ, և աթուր դնելով դրան մօտ նստեց:

—Պարոնք վաղո՞ւց է հիւանդ, հարցրի ես:

—Վաղո՞ւց, հարցական կերպով կրկնեց նա, և մի փոքր մտածելուց յետոյ աւելացրեց. — ինչպէս ասեմ, պարկած հիւանդ անս երկու ամիս է, իսկ թէ առաջ այդ հիւանդութիւնը երբ է սկսուել՝ ես չգիտեմ. ասաց ու գլուխը կախեց գրքի

վրայ. բայց դրա անշարժ աչքերից երևում էր, որ չի կարդում: — Ի՞նչ հիւանդութիւն է, հարցրի ես, — կերածը չի մարտում:

—Այո, նրան պարկեցնողը այդ է, շնայելով որ ոչ մի տեղը չի ցաւում, բայց այդ էլ սարսափելի տանջանք է:

Յանկարծ լսեց դրօփց դանդի ձայն, տիկինը նայեց ժամացոյցին և ասաց.

—Երեւի բժիշկն է:

Եւ իսկապէս, ներս մտաւ բժիշկը հիւանդի եղբօր հետ: Տիկինը նոյն սառն անտարբերութեամբ յայտնեց բժշկին, որ ամուսինը նոր է հանգստացել և լաւ է մի փոքր սպասեն այս սենեակում և յետոյ ներս գնան. այլապէս հիւանդը կսկսի խօսել, շարժւել, որը կարող է նորից ստամոքսի գրգռում առաջացնել: Բժիշկը հաւանութիւն տւեց և նստեց թախտի վրայ: Հիւանդի եղբայրը հարցրեց եղբօր հիւանդութիւնից, որին տիկինը ճիշտ ու կարճ պատասխաններ էր տալիս: Յետոյ բժիշկը սկսեց տիկնոջ հետ խորհրդակցել առաջիկայում բժշկելու մասին: Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ տիկինը բժշկին և եղբօրը հրաւիրեց ներս: Հիւանդը քնած չէր, բժիշկը չափեց տարութիւնը, նայեց դեղերին, մի քանիսը ասաց որ շարունակեն, մի քանիսը պատուիրեց որ այլևս գործ չաժեն և մի քանի նորերը գրելով դուրս գնաց հիւանդի եղբօր հետ:

Երեկոյեան եկան տիկնոջ և հիւանդի ազգականներից հիւանդին այցելութեան, մտան նրա սենեակը, հարցրին առողջութիւնից, որոնց նա տժգոհ կերպով էր պատասխանում: Տիկինը բոլորի հետ միատեսակ սիրալիր էր, նոյն անտարբեր արտայայտութիւնը դէմքին: Նրա աչքերը միայն փայլում էին երբ խօսում էր իր քրոջ հետ, երևում էր, որ հիւանդն էլ է այս երեխային պաշտում. օրինակ՝ երբ տանջւած բռնակներում դժարանում էր, չէր ուզում դեղ խմել, երեխան գալիս էր ինդրոյ հայեացքով նայում ու աղերսալից ձայնով ասում. «դէհ, խմիր, հօ երեխայ չես»: Հիւանդը ժպտում էր ու դեղը մօտե-

ցնելով չրթուներնորն ասում էր՝ «Նունիկ ջան քու խաթրու եմ խմում»:

Հիւրերի վնասուց յետոյ էլի սկսեց ուտելու հոգսը. հիւանդը տրտնջաց և սրովհետև քաղցած էր, կերաւ. դարձեալ, սկըսեց սիրտը թափելը և երկուան էլ տանջուեցին մինչև ժամի մէկը: Վերջապէս ուժասպառ հիւանդը ընկաւ բարձերի վրայ: Տիկինը կանչեց աղախնին և կարգադրեց որ մեծ բազկաթոռ բերեն ննջարանը, որի վրայ ես պիտի պարկէի և գիշերը հիւանդին հսկէի: Տիկինը մի սրակ աւեց և պատւիրեց որ պարկեմ քնելու, բայց չորս ժամից յետոյ պէտք է այդ դեղը տայի: Ես պարկեցի և դեռ երկու ժամ չանցած զարթնեցի, վախենալով թէ մի գուցէ դեղի ժամանակը անցկացնեմ, բայց հիւանդը ասաց, որ անհանգստանալու կարիք չկայ, որովհետև իր քունը չի տանում, և առանց իմ օգնութեանս ինքը դեղը կխմի, այնպէս որ երբ միւս առաւօտը զարթնեցի՝ մտածեցի որ դեռ պէտք չեմ եկել: Տիկինը արդէն ոտքի վրայ էր, օգնեց հիւանդին լացելու, աղախինը եկաւ սենեակը սրբելու: Եւ այդ օրն էլ անցաւ ինչպէս նախորդ օրը: Իմ ծառայութիւնը քիչ կամ բոլորովին պէտք չեկաւ. տան մէջ մի քիչ կենդանութիւն մտցնողը փոքրիկ նունէն էր, սակայն նա էլ առաւօտը թէյ խմելուց յետոյ գնում էր պարապելու մի ծանօթ տիկնոջ մօտ և վերադառնում էր միայն ճաշի ժամանակ: Այդպէս օրերն անցնում էին միակերպ: Հիւանդի գրութիւնը երբեմն լաւ էր լինում երբեմն աւելի վատ. բայց տիկինը միշտ նոյն սառն անտաբերն էր: Պատահում էր, որ հիւանդը ամբողջ գիշերը տանջոււմ էր. երբ առաւօտն այդ մասին տիկնոջ ասում էի՝ նա միայն սառը կերպով արտասանում էր «խեղճ» և կամ եթէ դրա հակառակ ամբողջ գիշերը անվրդով քնած էր լինում, շտապում էի նրան աւետել. բայց նա դարձեալ նոյն կղանակով ասում էր «լաւ» և ուրիշ ոչինչ:

II

Այդպէս անցաւ մօտ երկու ամիս. հիւանդը քանի գնում վատանում էր և օր ըստ օրէ մաշոււմ: Որքան նա վատանում էր՝ այնքան տիկինը ամփոփոււմ էր ինքն իր մէջ. բացի կարևոր խօսակցութիւնից, նա ոչ որի հետ չէր խօսում: Այդքան ժամանակում ես միայն կարողացայ այսբանը հասկանալ, որ հիւանդ Աշոտեանը բազարում յայտնի վաճառականներից մէկն էր և բաւական հարուստ: Բայց տիկինը աւելի հարուստ և կրթւած ընտանիքից էր: Սակայն նրա հօր վաղաժամ մահւան պատճառով նրանց գործերն խառնուել էին և հիւանդ Աշոտեանը բաւական օգնում էր կնոջ հօր ընտանիքին: Միևնոյն ժամանակ նկատեցի որ տիկինը, ոչ իւր և ոչ էլ ամուսնու աղգակիանների հետ մտերիմ յարաբերութեան մէջ չէր: Նրա միակ թէ ընկերը և թէ մխիթարիչը այդ փոքրիկ նունէն էր. բոլորը դէպի նա պատկառանքով էին վերաբերոււմ, իսկ նա մի այնպիսի դիրք էր բռնել, որ չէր կարելի հասկանալ թէ ինչ է կատարոււմ նրա հոգու մէջ: Սակայն չ'գիտեմ ինչու այդ տունը մտած օրիցս մի տեսակ զգացմունք էի տածում դէպի այդ կինը, կարծէր նա իմ հարազատը լինէր, և ամեն կերպ աշխատում էի իմանալ այդ տարօրինակ ամփոփման պատճառը, որ հարկաւոր դէպքում օգնէի: Բայց միթէ նա օգնութեան կարօտ էր: Զգիտեմ սիրում էի թէ խղճում նրան. այն ինչ խղճայու առիթ չունէի, որովհետև չէր եքոււմ թէ նա դժբախտ է, թէև գաղտնիք չէր, որ նրա ամուսինը շուտով մեռնելու է: Գուցէ նրա այդ տարօրինակ վարմունքի պատճառը ամուսնու հիւանդութեան պատճառած կոկիճն էր: Բայց ոչ, այդ ցաւը չի պահում, սիրածին կորցնելը լուսթեամբ չի տարոււմ: Գուցէ ատում է ամուսնուն, մտածում էի ես. ոչ, այդ էլ չէ, պատասխանում էի ինքս ինձ. չէ՛ որ ատած մարդից ազատելու ուրախութիւնը նոյնպէս չի ծածկոււմ: Ուրեմն ինչ էր կատարոււմ

այդ կնոջ հոգու մէջ: Ինչև է, ես շատ կուզէի որ նա երջանիկ լինէր. որովհետև նրա կրակով և եռանդով լի աչքերը դրա համար չէին ստեղծւած և եթէ նա բախտաւոր լինէր, այդպէս սառուցով չէր շրջապտի իրան. երևում էր որ նրա բռնած դիրքը կեղծ էր և նրա համար անբնական: Ահա այսպէս հանելուկների մէջ կորչում էի, երբ մի օր մի խօսակցութեան ներկայ եղայ, որը և պարզեց բոլորը:

Այդ օրը հիւանդը իրան լաւ էր զգում: Քայց բժիշկների կատկածաւոր հայեացքով իրար նայելուց շրջապատողները շատ բան էին հասկացել և աշխատում էին չ'հեռենալ մօտիցը, որովհետև ամենքը իր ակնկալութիւնն ունէր: Քայց հիւանդի սննեակում շատ մարդու մնալ չէր կարելի. ուստի հեաարքրւողները ստների մատների վրայ մօտենում էին ննջարանի դրանը, կամաց բաց անում, մի քանի րօպէ ներս նայում ու հեռանում: Տիկինը մահճակալի առաջ չորած՝ ամբուսնուն էր կերակրում:

— Զարուհի, ասաց հիւանդը, — այսօր ինձ լաւ եմ զգում Աստծով շուտով կ'առողջանամ:

Գինը մի ակուր հայեացք գցեց վրան ու սառն կերպով, պատասխանեց.

— Ի՛հարկէ, շուտով կ'առանաս:

— Ախ ինչպէս, անուշադիր ես գէպի բեզ, ասաց հիւանդը և գանգահարեց:

Գուների մէջ երկաց աղախինը. — Սրբուհի, մի փոքրիկ աթոռ բեր, որ տիկինը վրան նստի, — նւազող ձայնով արտասանեց նա և գլուխը դրեց բարձերի վրայ: Գուռը կամաց բացեց և ներս մտաւ մի բարձրահասակ երիտասարդ, թուխ մազերով ու աչքերով և շտապով մօտեցաւ հիւանդին, որին տեսնելով տիկինը՝ ցածր, բայց ուրախացած ձայնով ասաց.

— Այդ գնւ ես, Աղէքսանդր: Ի՛վ հիւանդը միայն ժպտաց ու գլխի թեթեւ շարժումով հրաւիրեց նստելու: Եկողը տիկնոջ մօրեղբայրն էր, որի հետ քանի ժամանակից ի վեր լաւ

յարաբերութեան մէջ չէր: Աղէքսանդր Չահլամիանը և հիւանդը առևտուրի մէջ իրար դէմ մրցում էին և Աշոտեանի հիւանդանալուց առաջ բաւական սուր ընդհարումներ էին ունեցել: Չնայելով որ տիկինը չէր խառնում ամուսնու և քեռիների գործերին՝ այնուամենայնիւ իրան անզգալի կերպով վերջի ժամանակները ուշ ուշ էր տեսնում Չահլամիանների հետ: Այժմ Աղէքսանդր վերադառնալով մօտակայ Ա. բազարից ուր գնացել էր նշանելու և լսելով փեսայի յուրջ հիւանդութիւնը՝ շտապել էր նրան այցելելու, մի կողմը թողնելով անզի ունեցած գթութիւնները:

— Աղէքսանդր, ասաց հիւանդը հեռո՛հեռէ թուլացող ձայնով, շորհաւորում եմ, նշանել ես: Ախ որքան կուզէի շուտ առողջանալ որ հարսանիքիդ ներկայ գտնէի: Երևի նշանածիդ պատկերը բերած կ'լինիս, ցոյց տուր: Աղէքսանդրը իսկոյն ծոցի զրպանից հանեց պատկերը և տեց հիւանդին:

— Ախ սրբան սիրուն է, բացականչեց հիւանդը և աւելացրեց՝ բախտաւոր լինիք: Ապա նայիք, Զարուհի: Սակայն, Աղէքսանդր, հարսնացուդ երեսայի դէմք ունի. քանի տարեկան է:

— Տասնըոթ տարեկան, պատասխանեց Աղէքսանդրը, որը ինչ ներս էր եկել, դեռ ոչ մի խօսք չէր արտասանել այլ միայն ուշի ուշով գննում էր հիւանդի դէմքը ու խորն ընկած աչքերը:

— Գէհ, Զարուհի, երևի շատ բան կ'ունենաս հարցնելու Աղէքսանդրից. ասաց հիւանդը, — ծնողներիցդ, ազգականներիցդ և վերջանէս հայրենիքիցդ. իսկ ես մի փոքր ուզում եմ հանգստանալ, չգիտեմ ինչու գլուխս պտոյտ է գալիս, քունս տանում է. քնեմ գուցէ անցնի. իսկ եթէ մի բան հարկաւոր լինի՝ Աննան մօտս է:

Տիկինը կամաց վերկացաւ, բայց դուրս չգնաց, այլ մօտենալով յուսամուտին՝ գլխով արեց քեռուն, որը և հետևեց նրան: Տիկինը ուշադրութեամբ դարձեալ նայեց պատկերին

և յուզմունքից զողացող ձայնով ասաց (ես առաջի անդամն էի տեսնում տիկնոջը յուզւած):

—Աղէքսանդր քանի տարի քեզանից մեծ կլինիմ:

—Է՛հ, քանի տարով, կրկնեց վերջինս,— հազիւ մի տարով. ինչո՞ւ հարցրիր:

—Չնայելով որ մենք հասակակից ենք, ասաց տիկինը, —բայց դու նոր ես մտնում կեանքի մէջ, քեզ վարդազոյն է երևում աշխարհը, իսկ ես՝ արդէն ջախջախւած, յոգնած դուրս եմ գալիս աշխարհից, իբր թէ շատ ապրեցի, և արդէն իմ առաջ բոլորը սև է:

—Ջարուհի, ինչո՞ւ ես այդպէս յուսահատ խօսում, մի՞թէ Քարեզինի գրութիւնը այդքան վատ է, և իսկապէս որքան փոխել է խեղճը:

—Իհարկէ, շատ վատ է. ասաց տիկինը, և այլևս չկարողանալով իրան զսպել՝ սկսեց հեկեկալ:— Ահա, քանի օր է երբ արդէն տեսնում եմ, որ նա ձեռից գնում է, արտասուքը զըսպելով և հազիւ լսելի ձայնով սկսեց մրմնջալ տիկինը.— այդ առթիւ շատ եմ մտածել, ու շատ մութ ու մռայլ բաներ տեսել, և հիմի կանգնած եմ վիհի գլխին: Ես երկու զգացմունքների հետ եմ կուռում, չգիտեմ ողբամ, թէ ուրախանամ: Հարցնում ես Քարեզինի գրութիւնը, բայց եթէ նոյն իսկ այժմ նա առողջ լինէր՝ մի՞թէ ես դարձեալ յուսահատ չէի լինի:

—Ինչեր ես խօսում. վախեցած հարցրեց քեռին, բայց ոչ թէ միայն Աղէքսանդրը, այլ և բոլոր ազգականները իրանց սրտի խորքում սպասում էին, որ մի օր այդ խօսքերը լսելու էին քեռանից. իսկ նա ոչ մի խօսք, ոչ մի տրտունջ չէր ցոյց տւել: Սակայն այժմ ինչպէս ինքն ասաց, երբ հեռանում էր ասպարէզից և գտնում էր վիհի եզրին՝ նա ուզում էր բանալ իր ամեն ուժով թագցրած վշտերը իր մանկութեան ընկերին:

—Աղէքսանդր, շարունակեց նա,—մի՞թէ չգիտես ինչ եմ խօսում, ինչ տւեց ինձ Քարեզինը: Ահա շուտով տասը տարի

կլինի, ինչ պտակել եմ, ինչ է եղել իմ կեանքը, եթէ ոչ կեղծիք: Ո՛հ տէր Աստուած, կեղծել եմ ինքս ինձ, կեղծել եմ ձեր դէմ, կեղծել եմ աշխարհի առաջ: Բոլոր շրջապատողներս նախանձել են ինձ, բախտաւոր են համարել, բայց եղել եմ արդեօք ես իսկապէս բախտաւոր: 2^է որ երբ ամուսնացայ, բոլորդ դարմացար և հաւատացած էիր, որ շատ անհաւասր դոյզ կազմեց: Ասա այդպէս է թէ ոչ:

—Իհարկէ այդպէս է, բայց ինչո՞ւ դու մինչև հիմի նրան պաշտպանում էիր:

—Այո, պաշտպանում էի, որովհետև նա լաւ մարդ էր, բայց մի՞թէ նրա միայն լաւ մարդ լինելը ինձ բաւական էր: 2^է որ նա բոլորովին անկիրթ էր, երբ ես ամուսնացայ, նոյն իսկ տառերը չէր ճանաչում, դուք զիտէք, որ ես սկսեցի նրա հետ պարապել: Եւ եթէ միայն այդ լինէր նրա պակասութիւնը, ես գուցէ նրան սիրէի: Սակայն շանցած մի ամիս՝ վարակեցի ու հիւանդացայ: Այդ ժամանակ բացեցին իմ աչքերը, և ես զգացի, որ իմ ամուսինը ոչ միայն տգէտ մարդ է, այլ և իր երկտասարգութիւնը անբարոյականութեան մէջ անցկացրած, առողջութիւնը փչացրած մի թունալից պարկ:

Այդ բոլորին դուռը կամաց բացեց և հիւանդի եզրօր ձայնը լսեց, որը հարցնում էր թէ կարելի է ներս մտնել:

—Ոչ, զսպւած ձայնով պատասխանեց տիկինը,— Քարեզինը քնած է. ու դառնալով քեռուն՝ շարունակեց,— ինձանից շուտ հասկացաւ ինքը, սր եղել է իմ դժբախտութեան պատճառը, բայց որպէս բարի մարդ, ուզում էր մի կերպ իր յանցանքը իմ դէմ բաւած լինել: Այն օրւանից նա նայում էր ինձ վրայ որպէս սրբի, որին միայն պիտի պաշտել: Իմ կամքը դառաւ նրա համար օրէնք, շրջապատեց ինձ շուայութիւններով, բայց ներքին որդը ուտում էր արտաքին փայլին: Մի՞թէ կարող էի ես խաբւել արտաքին փայլից: Քանի իմ առողջութիւնը վատանում էր, այնքան ես նկատում էի մեզ իրարից բաժնող վիհը: Եւ ասա այդ վիհը կլանում է նրան. իսկ

ես մնում եմ կախած, ոչ առաջս ճանապարհ կայ, ոչ էլ յետ դառնալ կարող եմ: Իսկ այժմ տեսնում ես եղբայրները ինչպէս են շրջապատել. և երբ մենք երկուսս ներսը այսքան երկար մնացինք, նրանք կ'կարծեն թէ միասին համոզում ենք Գարեգինին, որ իմ օգտին կտակ անի:

—Մի՞թէ Գարեգինը մինչև այժմ կտակ չի արել.

—Է՛հ, մի՞թէ ես հետաքրքրել եմ գրանով. պատասխանեց տիկինը,—բայց կարծեմ վաղուց է արել. այժմ ես խղճում եմ իրան, որ ինքը դեռ ջահել է ու աչքը իր աշխատանքով ձեռք բերածի մէջն է, միևնոյն ժամանակ խղճում եմ ինձ, որ մնալու եմ մենակ, փշայած առողջութիւնով բոլորովին անպէտք:

Նա ուզում էր աւելացնել և «բոլորից դառնացած», բայց չասած, շուզեց քեռուն վշտացնել, ու դարձեալ իր կեղծիքը նկատելով ձեռքերի մատերը ցաւելու չափ սեղմեց ու սկսեց հեկեկալ:

Այժմ նրա հոգեկան աշխարհը ինձ համար պարզ էր: Նա չէր սիրում իր ամուսնուն, գրա համար էլ չէր մտերմացել նրա ազգականների հետ, հեռացել էր իր ազգականներից, որոնք իր ներկայութեամբ ծաղրում էին իր ամուսնու թերութիւնները և անկրթութիւնը, սակայն չէին խորշում նրա առաջ րճներուց և օգտւելուց:

Ահա այդ բոլորը պատկերանում էր նրա առաջ ու նրա գգացմունքները երկուսի բաժանում: Նա ուրախանում էր, որ վերջապէս ազատւելու է այդ թունաւոր պարկի մերձաւորութիւնից, բայց միևնոյն ժամանակ զգում էր, որ մենակ է մնալու իր անչափ ծանօթների և ազգականների մէջ: Նա ինքնասիրութիւնից փակել էր շրթունքները և քողարկելով իր տառապանքները՝ ամփոփւել էր իր մէջ և աշխարհում մնացել մենակ իր վշտերի հետ: Իսկ այժմ չզիտէր ողբաւր, թէ ուրախանար . . . :

Յանկարծ նրա ականջովն ընկաւ, որ հիւանդը իրան է

կանչում, սրբեց աչքերը, մագերը ուղղեց ու մօտեցաւ նրան: Աղքատները նոյնպէս մօտեցաւ հիւանդին, առողջութիւն մագթեց և ուղիւ չ'նայելով բրոջ աղջկայ երեսին, կարծես նրա բողբոջից յետոյ իրան նրա առաջ մեղաւոր էր զգում, միայն կամաց ասաց.

—Ջարուհի, ես էլի կանցնեմ, ու շտապով հեռացաւ:

Տիկինը ոչինչ չ'պատասխանեց, այլ սեղմնի վրայից աւնելով դեղի սրւակը՝ ասաց.

—Գարեգին, դեղիդ ժամանակն է:

—Չէ, թոյլ ընդհատեց նրան հիւանդը, բայց նայելով կնոջ լացած աչքերին՝ հասկացաւ նրա մէջ տեղի ունեցած փոթորիկը, սիրտը ճմլեց, մի ծանր ախ թուաւ նրա սրտի խորքիցը, սրը գուցէ մի բողբոջով ևս արագացրեց նրա վախճանը . . .

—Չէ, շարունակեց նա,—դեղ չեմ կարող խմել: Թէ ինչ է կատարում իմ մէջ—գժւար է յայտնել: Ջարուհի, տունը մի՞տնեց, բայց չէ, աչքերս սեղան:

Գինը իսկոյն հասկացաւ և կամացուկ դուռը բանալով ամուսնու եղբորը ներս կանչեց ու ինքը կարծես թէ մօտեցաւ բոլորը: Նա միայն տեսնում էր մի մարդ, որը թողնում է այս աշխարհը և որի վերջին բողբոջները ինքը կարող էր քաղցրացնել: Ուստի թողեց դէմքի սառցային անտարբեր արտայայտութիւնը և կռանալով դէպի ամուսինը՝ քնքշութեամբ ասաց.

—Մի վախենայ, սիրելիս, շուտով այդ բոլորը կանցնի:

Մեռնողը բացեց աչքերը, ժպտաց ու թոյլ ձայնով ասաց.

—Ախ, Ջարուհի, երբ և իցէ արդեօք ներելն ես ինձ:

—Ի՞նչ այդպիսի մտքերով քեզ մի տանջիր, քեզ հանգիստ պահիր, որ շուտ առողջանաս, պատասխանեց կինը:

Հիւանդի եղբայրը մօտեցաւ ու ձեռը դրեց եղբոր ճակատին, որից հիւանդի դէմքը տժգոհ արտայայտութիւն ստացաւ և կամաց ինձ ասաց.

—Եղբորս ասա ձեռը վերցնի, շատ է ծանր: Եղբայրը այդ լսեց և ձեռը վերցրեց: Իսկ հիւանդը կնոջ ձեռը բռնելով ասաց.

— Զարուհի, ոտներս արդէն սառել են:

— Այս բոպէին կ'հրամայեմ թող շիշերով եփած ջուր բերեն, դնենք ոտներիդ տակը, որ տաքանայ. պատասխանեց կինը, դառնալով դէպի ինձ խնդրեց.

— Տիկին Աննա, խնդրում եմ գնաք ինքներդ կարգադրէք, որ շուտով երեք շիշ եփած ջուր բերեն: Բայց հիւանդը ընդհատեց նրան ասելով

— Իմ ոտներս արդէն մեռել են, տաք ջուրը նրանց չի օգնի: Եւ աչքերը մեծ մեծ բացած՝ յառեց մի կէտի վրայ ու սկսեց շուտ շուտ շնչել, որը տեեց մօտ տալը բոպէ: Սառը քրտնքի մեծ մեծ կաթիլները ծածկել էին ճակատը. յետոյ գլուխը կամաց դարձրեց դէպի կինը և ասաց.

— Զարուհի, երկու անգամ է որ աչքերս սևանում են և այս անտանելի ցաւը բռնում. եթէ երրորդ անգամ ևս բռնի՝ դժւար թէ դիմանամ: Զգում եմ, որ ոտքերիս սառույցը հասաւ մինչև կուրծքս: Ներս կանչիր եղբայրներին, բարեկամներին, ուզում եմ բոլորին էլ հրաժեշտ տամ:

Տիկինը ինձ աչքով արաւ, ևս դուռը բացի և բարեկամներին ներս հրաւիրեցի: Բժիշկը այլևս ոչ որին չէր արգելում: Բարեկամները շրջապատեցին հիւանդին, նա ամենքին մի մի բաղցրը խօսք ասաց, խրատեց: «Մ'նաք բարով» ասաց ու խնդրեց, որ հեռանան միւս սենեակները, պատճառ բերելով, որ իրան օդ է հարկաւոր և ինձ դառնալով ասաց.

— Խնդրում եմ յայտնես, որ Նունիկին ուղարկեն վարժուհու տունը և իմ կողմից խնդրիր որ այսօր նրան տուն չթողնեն, իսկ վաղը իմ փոխարէն համբուրիր նրան:

Յետոյ բռնելով կնոջ ձեռք, քաշեց իրան մօտ և հագլխակի ձայնով մրմնջաց.

— Որքան հնարաւոր է շուտ ամուսնացիր. և դարձեալ աչքերը յառեց մի կէտի ու սկսեց արագ արագ շնչել ու կրկնել.

— Օգնիր, Զարուհի, ապառի՛ր ինձ այս ցաւից . . .

Սրտացաւ ազդակները տիկնոջը դուրս տարան, որը

իրան բոլորովին կորցրել էր: Երևում էր, որ նա ոչինչ չէր զգում, բացի այն որ ինքը մենակ էր: Նա չէր արտասուում, չէր խօսում, լսում էր միայն ամուսնու սիրտ կտրատող աղերսը, բայց նրան էլ իրան օտար էր զգում: Յանկարծ բացեցին ննջարանի դռները և հիւանդի եղբայրը լալով այնտեղից դուրս եկաւ: Տիկինը զգաց որ այնտեղ ամեն ինչ վերջացել է, նա լուռ վեր կացաւ անդից, մտաւ ննջարան, մօտեցաւ ամուսնու դիակին, յետ քաշեց երեսից նրա վերմակը և երկար անխօս նայում էր մեռածի երեսին:

Ի՞նչ էր մտածում արդեօք նա այդ բոպէին: Ուզում էր հաշուել նրա իրան պատճառած ցաւերը, թէ ներել, և ո՞վ գիտէ, գուցէ ինքն էր ներողութիւն խնդրում . . . որ նրան երբէք չէր սփոփել: Այդ ոչ որ չ'հասկացաւ . . .

III

Աշտտեանի մահից յետոյ անցել էր մօտ հինգ ասրի: Ես ոչ մի տեղեկութիւն չունէի թէ ինչ եղաւ նրա այրին, որովհետև նոյն քաղաքից տեղափոխուել էի ուրիշ քաղաք, մանկաբարձական ինստիտուտ, հիւանդապահի պաշտօնով: Այժմ այլևս տանից տուն չէի ման գալիս հիւարդապահութեան, այլ իմ հաստատ տեղս ու պաշտօնս ունէի, ելով հայթայթում էի իմ ապրուստը:

Ամառն էր: Շ քաղաքի հրատապ օրերից մէկը: Այդ օրը հերթապահ էի հիւանդանոցի կանացի հիմնարկութեան բաժնում: Առտուօտը նախորդ հիւանդապահից ստանձնելով հերթապահութիւնը, շաբթից ճնշուած, չգիտեմ ինչպէս մերենայաբար հաշուեցի պահարանում եղած մաքուր ապակեղէնները և ստորագրեցի, յետոյ մտանք հիւանդների սենեակները, որը երկուսըն էին, առաջինի մէջ շորս հիւանդ կար, երկրորդում երեք: Նոյնպէս մերենայաբար հարցրի հիւանդների ազգանունները, ցաւերի տեսակը և վրեցի, որը խսկոյն մոռացայ: Տարութիւն-

ները չափեցի, դա էլ գրեցի: ժամի 10-ին եկաւ բժիշկը: Նայեց հիւանդներին, համեմատեց նոյն օրւայ և նախորդ օրւայ տարութեան չափերը, գեղեր նշանակեց և ինձ պատւէրներ տալով՝ հեռացաւ: Նախորդս տարաւ ինձ ոմնգամահատութեան սենեակը, բացեց գործիքների պահարանները, հաշուեց և իր հաշիւը համեմատելով իր նախորդից ստացածի հետ և իբր թէ ճիշտ գտնելով, դարձեալ թուղթը մեկնեց ինձ ստորագրելու: Ես շորից այնքան էի թուլացել, որ մի բան էր միայն ինձ հետաքրքրում. այն է այդ բոլոր ձևակերպութիւնները շուտ վերջացնել և հանգստանալ: Ուստի նախորդիս առաջարկած թուղթը առանց ստուգելու՝ ստորագրեցի: Բայց մինչ այդ ստանձնելը կվերջանար, եղաւ ժամի 11-ը, հիւանդների նախաճաշելու ժամանակը. թէև մի աղախին և նրա աղջիկը ծայում էին նրանց և ընդամենն էլ եօթ հիւանդ կային, բայց այնպիսի ազմուկ բարձրացրին, որ ես իմ յոգնածութիւնը մոռացայ: Ամեն կողմից լսում էր զանգահարութիւն: Մտնում ես մէկի պահանջը իմանալու, միւսն այն կողմից խնդրում է, որ փողոցից իր համար մի բաժակ կաթը բերեն. երկրորդը գանգատում է որ աղախինը իր պատւէրը շուտ չի կատարում. մինչ դրանց ուզում ես հանգստացնել, միւս սենեակից աւելի շտապեցնող զանգահարութիւն է լսում, վազում ես այնտեղ, այստեղ էլ մէկի բարձն է ծուել, միւսը ծառային փող է տուել փողոցից իր համար ձու առնելու, նա էլ դեռ մանր փողը չի վերագարձրել, երրորդը կանչել, ինձ արդարացի կերպով բացատրում է, որ այդտեղ չի կարելի տղամարդ ծառայ ներս թողնել, որ հիւանդանոցի վարչութիւնը շատ է սխալում այդ հանգամանքին ուշադրութիւն չդարձնելովը և կանանց ծառայելու համար տղաներ էլ է պահում, որոնք շատ անյարմար են կին հիւանդների համար: Մի վրացի պառաւ հիւանդ էլ շարունակ ինձ յիշեցնում էր, որ իր չգիտեմ ինչը «կնեազ» է եղել, հետևապէս ծառաներն ու ես պարտաւոր ենք նրա պահաջը ամենից առաջ կատարելու: Ես ինձ մոռացած շտապում էի մէկից միւսին:

Վերջապէս նախաճաշը վերջացաւ, հիւանդները մի փոքր հանգստացան: Ես էլ քաշուցի հերթապահի համար նշանակած սենեակը և ուզում էի պարկել, երբ յանկարծ միտս ընկաւ, որ այդ օրը մեր հիւանդների ընդունելութեան օրն էր և ինձ քնել չէր կարելի, այլ պարտաւոր էի հսկելու: Նստել եմ չափից գլուխս շնամ, քրտինքը երեսիցս հոսում է, աչքերս խիստ փափաքով նայում են մահճակալին ու բարձին և հաւատացած եմ, որ եթէ գլուխս դնեմ վրան, խկոյն ընկնելու եմ Մորփէոսի գիրկը: Բայց չի կարելի հանգստանալ, ինչո՞ւ, և պատասխանում եմ, որովհետև պարտաւոր ես հսկելու: Ո՞հ պարտաւոր բառը ի՞նչ անտանելի բառ է, պարտաւոր ես հսկելու, որովհետև ծառայում ես, աւելի անտանելի խօսք է այդ ծառայում-եսը, ծառայում ես որովհետև կարիք ունիս: Ահա ամենասարսափելի խօսքը այդ կարիքն է: Ահա այդպիսի մտքերի մէջ խորասուզած էի, երբ լսեց մի երկար զանգահարութիւն, ծոյլ ծոյլ վերկացայ և աչքերս տրորելով քայլերս ուղղեցի դէպի նախասենեակը: Արդէն սկսել էր ընդունելութիւնը: Մինչ իմ գնալը՝ աղախինը արդէն գուռը բացել էր ու հեռացել. նախասենեակում շարած կանգնել էին երկու հոգի: Մէկն օրիորդ էր սև աչք-յօնքով ու երկար մազերով, միւսը բարձրահասակ երիտասարդ շէկ մօրուսով ու ուռած կոպերով: Օրիորդը ինձ տեսնելով եկաւ գէպի ինձ և քաշուղ կերպով ուստերէն ասաց.

— Եթէ կարելի է, մեզ տարէք տիկին Աշոտեանի մօտ:

— Տիկին Աշոտեան, հարցական կերպով կրկնեցի ես և յիշեցի, որ երկրորդ սենեակում երկու հայ ազգանուններ գրեցի առաւօտեան, ու առաջնորդեցի գէպի այն կողմը: Օրիորդի և երիտասարդի շփոթւած ու թափառող հայեացքից երևում էր, որ մէկին շտապում էին տեսնել: Ես գուռը բաց արի և նրանց ներս թողի:

Սենեակում երեք մահճակալ կար, նրանք մի թուոցիկ

հայեացք գցեցին բոլորի վրայ էլ: Առաջինի վրայ մի շէկ ուսու
կին էր պարկած, երկրորդ մահճակալը դատարկ էր, նրա
վրայի հիւանդը առողջանալու վրայ էր և դուրս էր գնացել
պարտէզը գրօնելու: Իսկ երրորդ հիւանդը անշարժ մէջքի
վրայ պարկած էր, աչքերը խփած, մահւան դալուկը գէմբին,
աչքերի շուրջը սևացած ու խորն ընկած, մի փոքր մեծ քի-
թր աւելի մեծացած ու սրւած: Օրիորդը դռների մէջ կանգ-
նած մնացել և աչքերը յառել էր այդ մահճակալին: Ռուս
կինը նկատելով նրանց վարանուձը, հարցրեց.

—Ո՞ւմ էք կամենում:

—Տիկին Աշոտեանին, պատասխանեց երիտասարդը:

Հիւանդը ընած շէր, և լսելով իր ազգանունը, աչքերը
բացեց ու պզտոր հայեացքը շրջելով սենեակում կանգ առաւ
երիտասարդի վրայ.

—Արտէն ճշաց հիւանդը:

—Չարուհի, դուրս թռաւ միաժամանակ քրոջ ու եղբոր
րերանից, և վազեցին դէպի հիւանդը:

Տեսարանը սրտամոխիկ էր: Երեքը միասին գրկախառ-
նւած հեկեկում էին և մերթ ընդ մերթ մի մի խօսք արտա-
սանում: Ես հէնց սկզբից երբ օրիորդին տեսայ, մի տեսակ յիշո-
յութիւն դարձնեց մէջս: Ինքս ինձ հարցնում եմ թէ՛ արդեօր
սրանց նրանց ևմ տեսել: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու
թէ ինչ են անում, արձանացած կանգնել եմ և միայն այդ
մասին եմ մտածում: Լաւ էր, որ ուսու կինը շուտ նկատեց և
երիտասարդին համոզիչ եզանակով ասաց.

—Երիտասարդ պարոն, ուշքի եկէք, այդպէս յուզելով
կարող էք ձեր հիւանդին վնասել:

Առաջինը հիւանդը եկաւ ուշքի և ձեռք գնելով քրոջ՝ ԿԸԼ-
խին՝ մորմորացոյ ձայնով ասաց.

—Թշուա Նունիկ, ուրիշները մի անգամ են որբանում,
իսկ դու մի քանի անգամ որբացար, մի անգամ որբացար հօրդ
մահովը, յետոյ Գարեգլինի, իսկ այժմ իմ մահւամբս . . .

—Չարուհի, դու չես մեռնիլ, մի ասի, դու մեզ հարկա-
ւոր ես, սիրտ պատառոզ ձայնով բողբոցեց երիտասարդը, իսկ
Աստուծ էլ այնքան անգութ չի լինի, որ քեզ էլ խլի մեզա-
նից: Մինչ նրանք այդպէս մորմորում էին, յանկարծ կարծես
աչքերիցս վարագոյրը ընկաւ և հասկացայ, որ Աշոտեանի ըն-
տանիքն է այսպէս թշուաացած. և այն պոլսը միշտ բարձր
պահած ու ինքն իր մէջ ամփոփւած տիկինն էր այսպէս մահ-
ւան ճիրաններում: Ես կամայ մօտեցայ նրանց փոքրիկ խմ-
բին և աթոռ առաջարկեցի երիտասարդին, որը մինչ այդ քրոջ
մահճակալի առաջ շոքել էր. բայց նա վերկացաւ, գլխով շնոր-
հակալութիւն յայտնեց ու նստեց քրոջ մահճակալի եզրին, իսկ
օրիորդը մինչև վերջը մնաց շոքած. և առանց մի խօսք ար-
տասանելու՝ գլուխը դրած քրոջ թիւի վրայ՝ լուս հեկեկում էր:

—Տիկին, դուք ինձ ճանաչում էք, հարցրի ես:

—Ինչպէս չէ, ես ձեզ առաւօտը ճանաչեցի:

—Բայց ինչպէս պատահեց որ այսպէս հիւանդացար:

—Օ՛հ, դա շատ երկար և տխուր պատմութիւն է: Սա-
կայն գիտեմ որ մահը շուտով ազատելու է ինձ:

—Չարուհի, այդ ինչեր ես խօսում, ինչո՞ւ ես յուսահա-
տեցնում մեզ, կրկին բողբոցեց եղբայրը:

—Արտէն, ասաց թող ձայնով հիւանդը, օգնիր ինձ նրս-
տելու, ես գիտեմ որ շուտով մեռնելու եմ, թող թափեմ սր-
տիս մէջ կուտակւած մաղձը. մանաւանդ որ երէկ լսեցի իմ
դատաւճիւր:

—Ախ, քոյրիկ, ասաց երիտասարդը, երբ լսեցի, որ եկել
ես այս՝ քաղաքը ծառայելու, ի՞հարկէ առաջ շատ վրդովեցի,
որ դու տասնեակ ծառաների տէր ստիպւած ես եզել ծառա-
յիլու. բայց միևնոյն ժամանակ միսիթարում էի գոնէ առողջ
ես, որ կարողանում ես ծառայել:

—Միթէ դուք ծառայել էք, պարմացած հարցրի ես:

—Այո, ես ծառայել եմ, դառը ժպտած հիւանդը:

—Բայց ձեր կարողութիւնը, չէ որ դուք ահագին կալ-

ւածներ ունէիր: Միթէ ձեր ամուսինը կտակ չէր թողել, խառն ի խուռն հարցեր առաջարկեցի ես:

—Կտակ, երկարացնելով ասաց հիւանդը: Այո, նա կարողութիւնը ինձ էր կտակել: Բայց պղտոր ջրում ձուկ որսացողները գրա ղէմ առնել կարողացան:

—Ի՞նչպէս, ուրեմն ձեր կարւածները մնացին ձեր ամուսնու եղբորը:

—Այո և ոչ, պատասխանեց հիւանդը, — բարի մարդիկ որոնց թուում և իմ հօրեղբայրն էր, իրանց շահերը աչքի առաջ ունենալով՝ ամուսնուս եղբորը ճանապարհներ սովորեցրին ինձանից կարողութիւնս խլելու, որովհետև ամուսնուս և եղբորս գործերը միասին էին, ուստի եղբայրը որքան ուզենար՝ կարող էր ինձ այրան կարողութիւն ցոյց տալ: Նա էլ նրանց դրամամբ և հաւատարմով նրանց բարեկամութեանը, ամեն մէկին մի քանի տասնեակ հազարի պարտամուրհակ էր տուել, որոնց դորութեամբ նրան յաջողեց ինձ կտակից հրաժարեցնել տալ: Իսկ այն բարեկամները իմ հրաժարելուց յետոյ փոխանակ իրանց կեղծ մուրհակները տիրոջը վերադարձնելու, դատարանով պահանջեցին, և այժմ նա ինձանից խլածը տալու է իր կեղծ պարտատէրերին:

Հիւանդը թուլացած գլուխը դրեց բարձի վրայ ու աչքերը խփեց:

—Եւ իմ խեղճ քոյրս իր թշուառ Նունէին պահելու և ուսում տալու համար ստիպւած եղաւ զնալ օտարի մօտ ծառայելու, գլուխը բարձի վրայից վերցնելով աւելացրեց օրիորդը:

—Իսկ իմ առաջուց փչացած առողջութիւնը ծառայութիւնից էլ բերեց այստեղ, որտեղից էլ կենդանի չեմ դուրս գալու, կարծես երազում հազիւ լսելի ձայնով շշնջաց հիւանդը:

Եղբայրը որ միշտ այդ լուռ էր, կամաց կուացաւ ղէպի քոյրը և հարցրեց.

—Զարուհի, ես անհամբերութիւնից մեռնում եմ, այն

ինչ ասացիր մի փոքր առաջ, ինչ գատավճով մասին է խօսող:

Հիւանդը բացեց աչքերը և յանկարծ ջղային ցնցում անելով, ուզեց մի անգամից նստել առանց օգնութեան և յուզմունքից դողացող ու թուլացած ձայնով ասաց.

—Արտէն, լսիր, օպերացիայից յետոյ ես դեռ յոյս ունէի առողջանալու: Երէկ ճաշից յետոյ, երբ բոլոր հիւանդները քնած էին, բացի ինձանից, անդամահատութեան սենեակը մտաւ հիւանդանոցի վերատեսուչ բժիշկը և կանչելով անդամահատ բժշկին՝ վերջի օպերացիայի մասին հարցրեց: Վերջինը ես էի: Ամեն ինչ խաղաղ էր, այնպէս որ կից սենեակի խօսակցութիւնը պարզ լուծ էի: Վերջին օպերացիան ինձ էին արել, դրա համար էլ ես ալկանջներս սրեցի: Մօտաւորապէս անդամահատը այսպէս բացատրեց՝ որ ես իմ ամուսնու հիւանդութեան պատճառով զրկւել եմ որդի ծնելու ընդունակութիւնից: Բացի այդ, նրա հիւանդութիւնը վարակել է իմ բոլոր օրգաններս, նա դեռ զարմանում էր որ ես այսքան էլ գիմացել եմ, և աւելացրեց, որ այժմ ամբողջ մարմինս սկսւել է հիւժուել, հետևապէս վախճանս հեռու չէ: Վերատեսուչը խորհուրդ տուեց այդ ղէպում ինձ առաձնացնել, բայց անդամահատը յայտնեց որ դեռ վաղ է:

Վերջի խօսքերը լսելով օրիորդը մի ճիշտ արձակեց և խկոյն իրան դսպելու համար գլուխը կտխեց բրոջ բարձերի տակ: Ես մի փոքր մխիթարած լինելու համար ասացի.

—Ե՛հ, դուք կարծում էք թէ բժիշկները չեն սխալում: Բայց հիւանդը առանց ինձ լսելու՝ շարունակեց.

—Ուրեմն այդպէս ամբողջ տասը տարի տանջելուց յետոյ, ես յոյս ունէի գոնէ ամուսնուս մահից յետոյ այս օպերացիայով ինձ ազատել նրա ճիրաններից: Հաւաքեցի իմ վերջի թոյլ ուժերս և զիմացայ անդամահատութեան աներեակայելի տանջանքներին. աւճի, այդ յոյսս էլ իզերեւ ելաւ և նա ինձ բաշելու է գերեզման: Սակայն մեղքս ինչ էր: Իսկ հակառակ

դէպքում եթէ ես դժբախտ հանգամանքով կուսուժիւնս կար-
 ցրած լինէի, որ շատերին է պատահում, օ ինչ կանէին այդ
 դէպքում թէ հասարակութիւնը և թէ հէնց իմ սիրող ա-
 մուսինը. չէ որ ինձ խաշը կհանէին, նոյն իսկ այն դէպքում
 էլ եթէ նոյն հասարակութիւնը գիտէնար, որ իմ ամուսինը
 ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի թոյնով լի պարկ և իր երիտա-
 սարգութիւնը անբարոյականութեան մէջ փշացրած արարած:
 Ո՛հ, որքան մտածում եմ, այնքան սարսափս և զգանքս շա-
 տանում է. միևնոյն ժամանակ այս հասարակութեան մէջ
 տիրող կարգերը ինձ զարմացնում են. իմ ամուսինը վայելում էր
 բարի ազնիւ բարպարացու անունը, բայց չէ որ նա աւելի եղեռ-
 նագործ էր քան սարիւրում մարդաստղան տասնեակ աւազակ-
 ներ միասին փերցրած: Աւագակը մի անգամ կոկորդը կտրում
 պրրծնում է, իսկ ես մահու տանջանք եմ կրել ամբողջ տաս
 տարի, ամեն օր, թէ բարոյական և թէ ֆիզիքական:

Քրոջ յուզած ժամանակ երիտասարդը մի քանի անգամ
 փորձեց նրան հանգարանեցնել, բայց ի դուր, նա կարծես նոյն իսկ
 մոռացել էր մեր ներկայութիւնը. քանի զնում՝ նա այնքան գու-
 նատում էր: Ես սկսում էի անհանգստանալ հիւանդի այդ յուզած
 դրութիւնից, մանաւանդ որ արդէն ժամանակը լրանում էր պէտք
 էր այցելուներին հեռացնել, բայց ես անգոր էի սրանց իրարուց
 բաժանել, այն էլ հիւանդին այդ զրգուած ժամանակ: Սակայն
 ինչ կարող էի անել. կամայ մօտեցայ երիտասարդին ու ասացի.

—Պարոն, ժամանակ է հեռանալու:

—Ի՞նչպէս, վախեցած հարցրեց նա,—ես Ջարուհուն
 այս գրութեան մէջ ինչպէս թողնեմ ու հեռանամ:

—Իսկ ձեր ներկայութիւնը միւս հիւանդներին նեղում է:

—Տէր Ասուած, բայց ինքներդ ասացէր, ինչ անեմ. և
 մի փոքր մտածելուց յետոյ աւելացրեց,—միթէ չի կարելի
 Ջարուհուն տեղափոխել ուրիշ սենեակ, որ մենք միշտ մօտը
 մնանք:

—Ինչու չէ, սակայն նախ պէտք է բժշկին իմաց անել.

ասացի ես և դուրս գնացի սենեակի մասին կարգադրութիւն
 անելու: Արդէն առաւօտեանից հիւանդ Աշոտեանի համար
 նշանակւած է եղել ծայրի փոքր սենեակներից մէկը: Իսկոյն
 ես, երիտասարդը և աղախինը բռնելով հիւանդի մահճակա-
 լից՝ տեղափոխեցինք ուրիշ սենեակ, որտեղ որքան ուզենային
 կարող էին մնալ: Հիւանդը ուղղեց մահճակալի մէջ և հողոց
 հանելով ասաց.

—Ահա և սենեակս, փոխեցին, ուրեմն չուտով կազատ-
 ւեմ իմ տանջանքներից,—և մի փոքր լսելուց յետոյ աւելա-
 ցրեց,—կազատեմ միայն ես, բայց սրբան լինձ պէս տանջու-
 ներ կան, որոնք նոյն իսկ չգիտեն էլ թէ ինչն էն տան-
 ջում . . .

—Քոյրիկ, սիրելիս, դարձեալ աղերսեց եղբայրը,—բա-
 ւական է յուզես, մոռացիր, թող այդ մտածմունքներդ . . .

Հիւանդը մի ցնցումով նստեց և ելքօր ձեռք բռնելով,
 խեղդւած ձայնով արագ արագ վրայ տեց.

—Արտէն, ինձպէտեքը կ'լռեն միայն այն ժամանակ, երբ
 հասարակութիւնը կհասնի գիտակցութեան այն աստիճանին,
 որ մտածեն թէ տղամարդիկ էլ նոյնպիսի մարդիկ են ինչպէս
 և կանայք, և սր նրանք էլ են պարտաւոր մտածել իրանց
 բարոյականութեան մասին, որը ամուր պատանդան է ապա-
 պայ կազմելիք ընտանիքի համար:

Հիւանդը քանի զնում թուլանում էր, ձայնը հազիւ լսե-
 լի էր լինում: Ես դարձեալ վազեցի բժշկի մօտ, յայտնեցի
 ուղղակի որ հիւանդի դրութիւնը ինձ կսովածելի է թուում:
 Բժիշկը եկաւ, նայեց զարկերակին և գլուխը շարժելով ասաց.

—Իզուր էր թողել սրան այսքան խօսելու:

—Հիւանդը դառնութեամբ աչքերը բացեց և հեզնելով
 բժշկին ասաց.

—Պ. բժիշկ, միթէ միևնոյն չէ այսօր կամ վաղը. ինչ
 լինելու է վաղը, թող լինի այսօր. բացի այդ ինձ ոչ սր չի
 կարող լսեցնել, տարիներ ընթացքում հաւաքած լաւան է

որ այսօր պիտի դուրս ժայթքեմ: Բժիշկը ոչինչ չ'պատասխանեց ու դուրս գնաց: Ես էլ հեռակեցի նրան:

—Այս գիշեր այդ հիւանդի մօտ գիշերեցէք, եթէ ուզում են թող ազգականներն էլ մնան. պատուիրեց ինձ բժիշկը:

Միւս հիւանդներին նայելուց յետոյ գարձեալ մտաւ տիկին Զարուհու սենեակը: Առաստաղից կախած լապտերի ազօտ լոյսը հազիւ էր լուսաւորում սենեակը: Հիւանդը մէջքի վրայ ընկած ծանր շնչում էր, իսկ քոյրն ու եղբայրը յուսահատ մահճակալի երկու կողմը կանգնել, լուռ արտասուքներն էին կուլ տալիս: Ես չգիտէի ինչ անեմ, ուզում էի մի կերպ մխիթարած լինել, բայց չէի կարող ինքս ինձ զսպել, իմ արտասուքն էլ էր հոսում:

Նա բացեց աչքերը, բռնեց քրոջ ձեռքը և իրան քաշելով ասաց.

—Թշա՛ռ Նունիկա, որբերից որբ Նունիկա, ոչինչ չունեմ որ քեզ կտակեմ. սակայն իմ քեզ վերջին կտակս այս է. երբ ամուսնանալու լինիս մի շլանար ո՛չ հարստութիւնից և ո՛չ գեղեցկութիւնից, գրանք լաւ են միայն հասարակութեան մէջ երեւալու համար, բայց ընտանիքի համար աւելի լաւ է առողջ ու համեստ ամուսինը: Ընտանիք կազմելու ամենագլխաւոր պայմանը առողջութիւնն է, իսկ առողջութիւնը միշտ սիրում է չափաւորութիւն, աշխատութիւն ու համեստութիւն. ես քեզ այդ երեքն էլ սովորեցրել եմ. դու էլ այդ որոնիր քո ապագայ փեսացուիդ մէջ: Յետոյ աչքերը բացեց և յառելով եղբոր վրայ գլուխը շարժելով ասաց.

—Ախ ինչու հասարակութիւնը ձեզ այդքան երես է տւել, և դուք չափազանց օգտւելով այդ առաձնաշնորհումից, թէ ինքներդ էք տուժում և թէ անմեղ արարածների կորստեան պատճառ դառնում: . . . Ո՛հ, զգում եմ որ վերջս մօտենում է, և իմ քոյրը պիտի խեղդւի այս սենեակի շորս պատերի մէջ: . . . Սակայն թնո՛ղ վերջին շնչումս իմ տառապալից

կրծքից դուրս թռած վերջին հեծեծանքս գնայ, միախառնւի ինձ պէս դժբախտների մրմունջի հետ և ծակի հասարակութեան սիրտը. թէրևս իմ պէս թշառների բողբոջ կարողանայ մի օր խորտակել նրա այդ սխալ և միևնոյն ժամանակ օրէնքի ոյժ ստացած կարգերը. և նա ինչ պահանջում է կանանցից, նոյնը պահանջի և տղամարդկանցից . . .

Օրիորդը նկատելով նրա ուժասպառ լինելը սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ. հիւանդը կարծես նրան խղճաց, բռնեց ձեռից, քաշեց դէպի իրան և լռեց. մի քանի րոպէից քրոջ ձեռը իրանից յետ մղեց: Քոյրը վախեցած վեր թռաւ և սկսեց իրան կորցրած քրոջ անունը տալ:

Հիւանդը վերջին անգամ բացեց աչքերը և յառելով քրոջ վրայ՝ մնաց անշարժ . . .

Նա արդէն ազատւել էր իր տանջանքներից . . .

Տ. Զանազան Մեհրաբեանց

[Faint bleed-through text from the reverse side of the page, including the name 'Տ. Զանազան Մեհրաբեանց' and other illegible words.]

Կ Ե Ղ Ծ Ա Ի Ո Ր Ը

Յարափոփոխ ունի գրծուծ նա դիմակ.
Յաճախ բժնող, մերթ սողացող, միշտ գրուժան.
Ի՞նչ է ընկեր, ի՞նչ բարեկամ, բ՛առ համակ
Երբ բարձրագոչ խօսի իր շահն անձնական:

Քեզ կը խօսի համակրանօր, միշտ անուշ.
Եւ շատ հեշտիւ քեզ բարեկամ կ'անուանէ.
Մէն մի խօսքիդ նա կընծայէ սիրով ուշ.
Եւ հիացմամբ խեղրդ ու միտքըդ կը գովէ:

Փոյթ չէ թէ դուն գանի բընաւ չես սիրեր,
Պախարակես անոր ընթացքն անագնիւ.
Քեզնէ երբէք բացատրութիւն չի խնդրեր.
Ժրպիտն է նոյն թէպէտ կատէ քեզ սերտիւ . . . :

Կը մօտենայ, կը բարևէ միշտ սիրով.
Եւ կը խօսի. ձեռքդ ալ պինդ մը կը սեղմէ.
Մինչ գառնութեամբ լի է սիրտը ու մաղձով
Հողուոյն խորէն երբ բու կորուսող կ'երազէ . . . :

Է՛հ, ի՞նչ ընէ. . . այսպէս իր շահն անձնական
Կըստիպէ որ նախատիրի համբերէ.
Գեռ հրգօր ես. կըսպասէ որ ապագան
Գուցէ տրկար, քեզ իր ձեռքը կը մատնէ . . . :

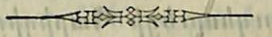
Երբ դու մօտն ես, նախատելու կը վախնայ,
Որ հեռանաս, է՛հ, այն ատեն կըսկըսի.
Միրտ, զգացում, խիղճ ու պատիւ չունի նա.
Երբ չես լըսեր, ինքն այն ատեն կը խօսի . . . :

Եւ թէ օր մը կոյր բազկին խաղն անիրաւ
Բարձրութենէդ վայրկի մ'իյնալը որ թողու,
Օ՛հ, այն ատեն այդ ապիկար երկչոտ հաւ.
Տրկար եղունգն կ'եխէ վըրադ սըրելու . . . :

Իր վրէժը ահա այսպէս կը լուծէ.
Միշտ քու տրկար, միշտ քու ընկած վարկենին.
Նա՛ մութին մէջ միայն գաւեր կը նիւթէ,
Խլուրդին պէս, որ կը վախնայ դէմ լոյսին:

Կուգայ օր մը. կը բարձրանաս դու դարձեալ.
Կից մը կուտաս այդ կեղծ մարդու կռնակին.
Կը մօտենայ նա երբ տեսնէ քու նոր փայլ.
Խոշոր թնւր մը նետէ ազտոտ երեսին:

Մտնի Պէյլէրեան.

ՈՒՏՕՊԻԱՅԻ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆԹԵԱՆ ՄԷՋ ՏԵՂԸ

Այն, ինչ ներքև կ'գտնէ ընթերցողը իմ գրածքում, ոչ բանաստեղծական և ոչ էլ հրապարակախօսի երևակայութեան արդիւնք է: Դա լոկ իրական կեանքի նկարագրութիւն է:

Այդ իրականութիւնը գոյութիւն ունի և գտնուում է Հիւսիսային Փրանսիայի Էն նահանգի Գիզ քաղաքի շրջակայքում և կրում է Գիզի Փամիլիստէր, շատերի համար ծանօթ և աւելի ևս շատերի համար անծանօթ անունը*):

Ով ուզում է անաչառ գաղափար կազմել ժամանակակից քաղաքակրթուած երկրների մասին—անպատճառ պէտք է անձամբ տեսնէ այդ երկրներում կատարւածը և չ'պէտք է բաւականանայ միայն գրքերով: Այդ էր որ ինձ ստիպեց մի օր գնալ տեսնել անձամբ Գիզ քաղաքի մօտ գտնուած Փամիլիստէր ընկերութիւնը, որի մասին ես այնքան բաներ էի լսել, որ ինձ թւում էր, թէ Փամիլիստէրը մի հեքիաթ է: Անցեալ աշնան սկզբում ես ուղևորւեցի Պարիզից դէպի Գիզ այդ Փամիլիստէրը տեսնելու համար:

Յիշելով, որ 4—5 ժամ ճանապարհին ժամանակ ունիմ, ես նախօրօք գնել էի Փամիլիստէրի հիմնադրի կենսագրութիւնը, որպէս զի գալով Փամիլիստէր գտնէ մի քիչ ծանօթ լինիմ, թէ ով էր Փամիլիստէրի հիմնադիրը, ինչպէս էր նրա կեանքը: Ուստի առաջ քան թէ իմ այցելութիւնը պատմելը՝ օգտւիմ այդ բարակ գրքոյկից և մի քանի տեղեկութիւններ

*) Familistère de Guise. Departement d'Aisne (France).
Պարիզից ընդամենը 4-5 ժամուայ հեռւորութեան վրայ է գտնուում:

տամ հիմնադիրի մասին, որի անունն է Փեան Փօղէն: Անա ծնւել է 1817 թ. Փրանսիայի Էն (Aisne) նահանգի փոքրիկ գիւղերից մէկում: Ամենատարրական կրթութիւնը ստանալուց յետոյ՝ Փօղէնը 11 տարեկան հասակում իր հօր արհեստանոցում սկսում է աշխատել, որպէս հասարակ արհեստաւոր: Հօր մօտ Փօղէնը մնում է մինչև 17 տարեկան, երբ հեռանում է հօրեկան գիւղից և գնում է ուրիշ աշխատանք փնտրելու Փրանսիայի մեծ կենտրոններում: Երկար դժուարութիւններից յետոյ նա գտնում է մի աշխատանք, որտեղ օրեկան հացը հայթայթելու նպատակով նա բանում է 15—16 ժամ օրեկան, բացի այդ ենթարկելով ամեն տեսակ կոպտութիւնների իր տիրոջ կողմից: «Հէնց այդ ժամանակ, ասում է նա իր յիշատակարանում, խօսք տւի ինքս ինձ, որ եթէ մի օր այդ անտանելի պայմաններից բարձրանամ և մի քիչ ապահով կեանք ձեռք բերեմ—պէտք է փնտրեմ այնպիսի միջոցներ որ աշխատաւորի կեանքը աւելի բարձր և աւելի բազմալինի, քան ինչ որ է ներկայումս»: 1840 թ. Փօղէնը գալիս է իր ծննդավայրը և մի փոքրիկ արհեստանոց է բաց անում, որտեղ և աշխատում է 2-3 տարի բանւորների հետ: Ի բնէ ընդունակ լինելով Փօղէնին աջողում է մի նորութիւն մտցնել իր երկաթեայ և շուգունի շինուածքներում և այդ գիւտը նրան օգնում է իր արհեստանոցի մեծացնելուն: Կարճ ժամանակից յետոյ նրա մօտ աշխատում են արդէն մօտ 30 բանւոր և նա այդ բոլորին սկսում է իր խոստումը իրականացնել. մինչդեռ ամբողջ Փրանսիայում այդ ժամանակ բանում են օրեկան 14 ժամ—Գօտէնը իր արհեստանոցում սկսում է բանեցնել նախ 12 ապա և 10 ժամ: Զուտով անում է այլևս երկու երեք հատ աջող գիւտեր վառարանների յարմարեցրած, որից նա հեշտութեամբ սկսում է հարստանալ: Եւ երբ տեսնում է, որ արդէն հարուստ է, զգում է իր մէջ ոյժ և ձեռնարկում է իրականացնել իր վաղուցայ մտածածը:

Պէտք է ասել, որ Գօտէնը սեփական ձեռնարկութիւնից

առաջ՝ նախ աջակցում է ուրիշների բարենորոգչական ձեռնարկութիւններին: Անդադար կարգալով՝ նա բաւականին զարգացել էր մտաւորապէս և շատ էր սիրում Փրանսիացի ուսուցիստ—մտածող Փուրէիին և նրա գրւածքները: Այդպէս իր ունեցածի երրորդ մասը մօտ 100 հազար ֆր. նա տալիս է Փուրիէի ամենափայլուն աշակերտներից մէկին Վ. Կոնսիդերանին, որը 50-ական թուականներում մի ուսուցիչատան համայնք էր ուզում հաստատել Գէլաասում, Ամերիկայում: Ձեռնարկութիւնը իրագործւում է բայց շատ անյաջող և լի զըրկանքներով:

Այդ անյաջողութիւնից յետոյ Գոտէիը մտածում է, որ ինքը անձնապէս կ'կարողանայ անել այն, ինչ Կոնսիդերանը չ'կարողացաւ:

1859 թ. մինչև 1880, երբ վերջապէս նա հաստատում է Փամիլիստէրը—նա անդադար մեծացնում է իր արհեստանոցները և միևնոյն ժամանակ սկսում է զանազան բարենորոգչական փորձեր անել:

Հիմնում է կօպերատիւ խանութներ, շափահաս բանուորների համար ուսումնարան, հիւանդների օժանդակիչ բնկերութիւն և այլն: Սկսում է կրթել իր բանուորներին և նրանց բարոյապէս պատրաստել իր հաստատելիք «Փամիլիստէրի» համար:

Վերջապէս երկար տարիների արած փորձերից տեսնելով որ իւր ուսուցիչան կարող է իրականացնել 1880 թ. պաշտօնապէս նա հիմնում է —«Աշխատանքի, տաղանդի և կապիտալի միութիւնը» — Փամիլիստէր անուան տակ:—

Իր Փամիլիստէրի համար նա մշակում է մի ծրագիր, որը շատ բնորոշ խօսքերով է սկսւում.

«Կեանքը փառարանելու և մարդկանց մէջ արդարութիւն հաստատելու նպատակով—ներկայ կանոնադրութիւնը հիմնւում է հետևեալ վարդապետութեան վրայ.

1) «Կեանքը վերին օրէնքն է այն ամեն բանի, որ գոյու-

թիւն ունի: Ամեն բան կեանքի համար է և կեանքը եղած է իբրև վերջ և վախճան ամենայն ինչի: Մարդը կատարելագործւելու համար է, որ ստանում է իր գոյութիւնը:

2) «Աշխատանքը պէտք է թոյլ տայ մարդուն բարձրացնել մարդկային կեանքը. մարդը միւս կենդանիներից ամենաբարձր տեղն է ընկում և հէնց դրա համար էլ մարդկային կեանքը արժանի է պաշտպանութեան, յարգանքի և ուշադրութեան»:

3) «Անհատը և հասարակութիւնը նպատակ ունին գործել յօգուտ մարդկային կեանքի բարօրութեան»:

4) «Այս պարտականութեան զգացմունքը թելատրել է բոլոր ժամանակների իմաստուններին հետևեալ մտքերը, որի իրագործումը նրանք քարոզում էին մարդկանց.

«Սիրել ուրիշներին, ինչպէս սիրում ես ինքդ քեզ»:

«Ուրիշների հետ վարել այնպէս, ինչպէս կկամենայիր, որ քեզ հետ վարէին»:

«Ծառայեցնել մեր ընդունակութիւնը և տաղանդը մեր և ուրիշների գոյութիւնը բարելաւացնելու համար».

«Երբէք չ'զազարել գործունէութեան ժամանակ շիտակութեան և ճշմարտութեան սկզբունքից»:

5) «Միանալ՝ փոխադարձաբար մեզ օգնելու համար»:

Որպէսզի այս իմաստալից մտքերը իրականանան—մենք ունինք հետևեալ միջոցները:

ա. Բնութեան և հասարակութեան հաստատութիւնը:

բ. Աշխատանքը և խելացիութիւնը:

գ. Կապիտալը կամ կուտակւած աշխատանք:

Ցերեկւայ ժամը տասն էր, երբ ես հասայ Գիլի կայարանը, որտեղից ուղևորեցի գէպի մօտակայ Փամիլիստէրը:

Երևակայեցէք Ձեզ, ընթերցող, երեսուն դեսեսափն հոգ, որի կէսը լիքն է արհեստանոցներով և գործարաններով և որի միւս կէսը կանաչ արօտ, պարտէզ, պարտիզի մէջ տեղը մի արձան, պարտիզի միջից անցնում է մի փոքրիկ գետակ: Պարտիզում 20—25 երեխաներ առողջ և ծիր: Մօտենալով դրան-

ցից մէկին, որը հազիւ 5 տարեկան էր, խնդրեցի, որ ցոյց տայ Փամիլիստէրի կառավարչին պ. Կօլէնին:

Երեխան առաջիցս ընկած, վազեց դէպի աջ ինձ էլ ձեռքով դէպ իրան կոշելով: Ես հասայ հրապարակի վրայ և իմ հանդէպ տեսայ երեք հատ չորս յարկանի տներ, մէկը մէջ տեղը, երկուքն էլ երկու կողմից աւելի մօտ կանգնած դէպի հրապարակը:

Կառավարչին գտնելուց և նրան բացատրելուց յետոյ իմ այցելութեան նպատակը—կառավարիչը ամենայն սիրով յանձն առաւ ինքը անձամբ ուղեկցելու և բացատրելու ինձ Փամիլիստէրի բոլոր մանրամասնութիւնները:

«Ուզում էր, տիկին, սկսել Ձեր այցելութիւնը հենց մեր հանդէպ կեցած արհեստանոցներից և գործարաններից, հարցրեց պ. Կօլէնը, որպէսզի գաղափար ունենաք թէ ինչ ենք և ինչպէս ենք արդիւնագործում մեր Փամիլիստէրում»:

Մեր առաջ երկայն շարքով կառուցւած էին մէկը միւսի կողքին բազմաթիւ ահագին շէնքեր, որոնք երեք տեսակ նիւթից էին շինւած՝ աղիւսից, երկաթից և ապակիից, իբրև ծածկոց:

«Ահա այս տեղ են պատրաստւում մեր փոքրիկ երկաթէ վառարանները, նոյնպէս և խոհանոցում գործածւելիք անհրաժեշտ ամանները, և փոքրիկ կաթսաները և ուրիշ իրերը», ասաց Կօլէնը, և մենք մտանք մի մեծ սրահ, որ տեղ անսովոր մարդու համար ազմուկը սաստիկ էր:

«Ձկայ Փրանսիայում մի փոքրիկ քաղաք, որ դուք չըզանէք մեր արհեստանոցներում պատրաստած իրերը. մեր բանւորները այնքան լաւ են պատրաստում, որ հարիւրներով շնորհակալութեան նամակներ ենք ստանում մեզնից գնողներից: Այս տեսակ աշխատանքները բացի յայտնի Ֆիզիկական աշխատանքից պահանջում են բանւորից և որոշ արտիստիկական ճաշակ և սէր աշխատելու ժամանակ. և մենք այդ կողմից կարող ենք պարծենալ, որ մեր բանւորները բանելիս մի որևէ

առարկայի վրայ՝ վարւում են նրա հետ, ինչպէս մայրը իր երեխայի հետ, ամենայն սիրով. դա հասկանալի է. այդ դործը, նրանց սեփական գործն է, մանաւանդ որ նրանք մեզ մօտ համեմատաբար քիչ են բանում, ընդամենը ինը ժամ...»

—Բայց դա քիչ բան չէ այսպիսի մթնոլորտում ինը ժամ բանելը. մենք այստեղ ընդամենը տասը ըսպէ ենք և ես արդէն կ'գերազանցի դրսի օդը:

«Ճիշտ է ինը ժամը շատ է. բայց մենք շուտով կ'փոքրացնենք այդ քանակութիւնն էլ. մի մոռանաք, որ այդպիսի փոփոխումներ կարող են անել Փամիլիստէրի գործարաններում—միայն մեր ընդհանուր, բոլոր այստեղ աշխատող անհատներից կազմւած ընդհանուր ժողովը: Եթէ ժողովի մեծամասնութիւնը վաղը վճռէ, որ պէտք է աշխատել օրական այսքան ժամ—դա կ'լինի օրէնք ցնոր կարգադրութիւն»:

—Ուրեմն այդ ընդհանուր ժողովը կարող է վաղը ամեն ինչ փոփոխել, եթէ միայն ցանկայ:

«Երբէք. կան որոշ սկզբունքներ, որ ոչ մի դէպքում չի կարելի ոչ ի չարն գործածել և ոչ էլ փոփոխել, օրիւրակ այս բոլորը ինչ որ տեսնում էք Փամիլիստէրում, դա մեր բոլորիս սեփականութիւնն է, բայց դա մեր մասնաւոր սեփականութիւնը չէ, այլ ընկերային: Նոյնը կասեմ, օրինակի համար և վարձատրութեան համար»:

—Ձեզ մօտ ուրեմն վարձւոր են նրանք ինչպէս և միւս գործարաններում, հարցրի ես Կօլէնին:

«Այո, և Գոմէնի թողած ծրագրի և կտակի հիման վրայ. մեզ մօտ ըստ կանոնադրութեան գործի ընդհանուր օգտից նախ և առաջ վերցւում է «25% մտաւոր և բարոյական աշխատանքին» որի տակ հասկացւում է վարչական, հսկողութեան, խմբագրական և այլ աշխատանքը, մնացած 75% տրւում է աշխատանքին և կապիտալին ըստ իրանց հասցրած ծառայութեան: Պէտք է Ձեզ ասեմ, որ կապիտալը վերցնում է ընդամենը միայն 5% իր մայր գումարի համար, որը այս բոլոր

չէրերի, ապրանքների ու մեքենաների մէջ է պարունակում: Բացի այդ սէտք աւելացնել և հետեւեալը: Այն մեր ընկերները որոնք այս տեղ աշխատում են քսան տարուց աւելի և ապրում են ֆամիլիատէրում—նրանք իրանց պատկանելիք վարձից և արդիւնքից զատ ստանում են այլևս 2% օգտից, իսկ նրանք, որ քսան տարի բանել են, բայց ֆամիլիատէրում չեն բնակում, ստանում են 1½ տոկոս իրանց վարձից ու արդիւնքից զատ: Սակայն մեզ մօտ կան և այնպիսի բանւորներ, որոնք աշխատում են ժամանակաւոր կերպով. սրանք իրանց վարձից զատ օգտւում են ի դէպս մեր «հիւանդների արկղից», «ծերութեան արկղից» և այլն:

—Այս վերջիններին օրավաճը երևի մեծ չէ, բանի որ նրանք, այսպէս ասած ֆամիլիատէրի պատահական հիւրերն են:

Այս, չի կարելի ասել, որ մեծ լինի, բայց գաւառական էժան կեանքի պահանջների հետ համեմատած նրանց բաւականացնում է. մեզ մօտ ստանում են վարձ 5 ֆրանքից սկըսած մինչև 6 ֆր. (2 ր.—2 ր. 40 կ.) օրական: Երբ Գօտէնը 1880 թ. հաստատեց այս ընկերութիւնը—ֆամիլիատէրը իր հսկով, գործարաններով և այլն արժէր 2 միլիոն քր. այժմ դրա արժողութիւնը հասնում է 5 միլիոնի. գոնէ այդ թւով է պաշտօնապէս հաստատւած կառավարութեան կողմից մեր գործարանական ընկերութիւնը: Այդ ամբողջ հարստութեան տւած արդիւնքը բաժանւում է այն բոլորի մէջ, որոնք ֆամիլիատէրում ներկայումս բանում են և կամ որոնք բանել են քսան տարուց աւելի: Գաղափար տալու համար ասեմ 2եդ, որ ամեն մի բանւոր միջին թւով տարեկան ստանում է թէ օրական վարձը և թէ գործի տարեկան վատակի տօկոսը հաշւած երեքից մինչև չորս հազար քր. և նրա աշխատանքը ապահով է և նա ինքն էլ ապահով է ամեն մի շարիքի դէմ»:

—Ես յսել եմ, որ 2եր ֆամիլիատէրում բնակիչների թիւը հասնում է 1800-2000-ի. կայ արդեօք դրանց մէջ գանազանութիւն առանձնաշնորհութիւնների տեսակէտից:

«Ռուր գիտէք երևի, որ մեր ֆամիլիատէր կոչւած ընկերութիւնը կառավարւում է 15 հատ ընտրւած կառավարիչների կողմից: Գրանցից ամեն մէկը որոշ ճիւղի, որոշ մասնագիտութեան ներկայացուցիչ է և կառավարիչ—գրանք բոլորը կազմում են մեր վարչութիւնը: Այդտեղ կարող են ընտրւել ամեն մի անգամ եթէ միայն 25 տարեկանից փոքր չէ և գրեւ կարգալ է իմանում—գրանք ընտրւում են երեք տարով և կարող են վերընտրւել. ես պաշտօնական ներկայացուցիչ եմ մեր ընկերութեան, նոյնպէս ընտրւում եմ ընդհանուր ժողովի կողմից և ես արդէն թւով երրորդ կառավարիչն եմ Գօտէնի մահից յետոյ, որը մեռաւ 1888 թ.: Գալով մեր բոլոր բանւորներին նրանք բաժանւում են. 1) ընկեր-անդամների, 2) անդամների, և 3) մասնակցողների»:

—Երևի ընկեր-անդամները ամենից շատ են օգտւում: Այս... բայց այս մի աստիճան է, որին ըստ կանոնագրութեան ամեն մի բանւոր կարող է հասնել. զա կախւած է նրա մատուցած բարոյական ծառայութիւնից և նրա բազմամեայ աշխատանքից. և բոլոր պայմանները ունենալուց յետոյ նա նոյնպէս կարող է ընտրւել ընկեր-անդամ. Գօտէնի ժամանակ 1880 թ. ընկեր-անդամների թիւը հասնում էր 46-ի, ներկայումս հասել է 316-ի»:

Մէկը միւսի շարքով մենք անցնում էինք երկայն սրահներ, մեծ և փոքր մեքենաների մօտից, անցանք արհեստանոցներ, որտեղ պատրաստւում են բնակարանների համար ամեն տեսակ առողջապահական և լուսաւորութեան գործիքներ կրկից, սղինձից, նիկելից և շուգունից:

«Այս բոլորը ծախւում ենր կամ այստեղից և կամ մեր գլխաւոր պահեստներից, որոնք կ'պատահէր մեծ բաղաբներում, մի բանի հատ խանութներ մենք ունենք և Պարիզում: Բացի այդ մենք ունենք և մի մասնաճիւղ Բելգիայում: Երբ մեր հիմնադիրը Գօլէնը մեռաւ, նա թողեց թէ գիւղում և թէ Բելգիայում մի փոքրիկ կտոր հող, որի վրայ կառուցւած էին

մի երկու արհեստանոցներ. այդ բոլորը պատկանում է ֆամիլիստերի ընկերութեան, և այդ տեղ էլ արդէն գործադրում են ֆամիլիստերի բարոյական և նիւթական պայմանները»:

—Քանի որ ակնարկեցիր բարոյականի վրայ, մէջ բերի, չէք կարող պ. Կօլէն, ինձ գաղափար տալ Ձեր բնակիչների մտաւոր և բարոյական զարգացման աստիճանի մասին: Չէք պատահում արդեօք նրանց մէջ ժամանակ առ ժամանակ մի տեսակ խուլ տժգոհութիւն այս կամ այն պայմանների դէմ ուղղած:

«Օ, տիկին, բացականչեց իմ ուղեցոյցը, պատահում են, աւելի ճիշտ ասած պատահում էին, բայց այնքան քիչ և այնքան անհիմն, որ ինքը տժգոհութիւն յայտնողը կամ հեռանում էր բոլորովին այստեղից և կամ խեղը զլուխը եկած ինքը ամաչում էր յետոյ յիշել իր տժգոհութիւնները, և բացի այդ անհամաձայնութեան ու լուրջ տժգոհութեան համար պէտք է լինի նիւթական հիմք. իսկ հէնց այդ նիւթական հիմքը պակասում է. և իսկապէս, ինչ պէտք է մարդուն, գտնէ մեզ պէս միջակ մահկանացուին, եթէ ոչ, որ մեր աշխատանքը լինի կարելիին չափ առողջապահական պայմաններում, լաւ սնունդ, առողջարար բնակարան, բարոյական հանգստութիւն և մտաւոր ու բարոյական զարճութիւն, օր. թատրոն, գրքեր, զանազան խաղեր, երաժշտութիւն:

Տեսնում եմ, տարացած շարունակում էր Կօլէնը, որ դուր սկէպտիկ հայեացք ձգեցիր վրաս. թոյլ տւէր ուրեմն Ձեզ առաջնորդեմ մեր բուն, իսկական ֆամիլիստերի աշխարհը, այսինքն մեր համայնքի այն մասը, որտեղ ապրում են ոչ թէ միայն ֆիզիկապէս, այլ և բարոյապէս ու մտաւորապէս: Այդ նպատակով մենք նախ և առաջ կ'այցելենք մեր բանւորների բնակարանները և դուր ի մօտոյ կ'տեսնէք, թէ ինչպէս են նրանք ապրում»:

Ըստ ֆամիլիստերի կանոնադրութեան այն բանւորները և նրանց ընտանիքները, որոնք աշխատում են ֆամիլիստերի

գործարաններում, կարող են բնակութիւն հաստատել հէնց այդ տեղ չինւած բնակարաններում. և նայած իր ընտանիքին մեծ կամ փոքր բնակարան վարձել: Տները չորս յարկանի են և պարունակում են ընդամենը 487 բնակարան 1625 սենեակներով: Բնակարանի վարձը ըստ քառակուսի մետրի է հաստատւած. սենեակների մեծութիւնը հետեւեալն է. միջին թւով 4½ մետր երկայնութիւն, 3½ լայնութիւն և 3½ մետր բարձրութիւն: Միջին թւով սենեակները վարձւում են 5 քր. ամսական մի հատ սենեակը: Սենեակները որ մենք այցելեցինք բոլորն էլ լոյս են և վերին աստիճանի մարտը. ամեն մի բնակարան իր կողքին սենի և մի փոքրիկ մութ սենեակ, ուր դրում են զանազան իրեղէններ, արկղներ և այլն. և որի համար առանձին չի վճարւում նոյնպէս և նկուզի համար: Ամեն տեղ անցկացրած ջուր, որով ձրի կարելի է օգտւել: Մարբութիւնը խստօրէն պահանջւում է:

«Մեզ մօտ այնպէս է տրւած, բացատրեց ինձ կառավարիչը, որ եթէ տանտիկինը կամ բնակարանի տէրը իրան յարգում է—պէտք է որ մեծ ուշադրութիւն դարձնէ իր բնակարանի մարբութեան վրայ»:

—Բայց մարբութեան թշնամին միայն տգիտութիւնը չէ, այլ և ազատ ժամանակի բացակայութիւնը, ասացի:

«Մի մոռանար, տիկին, մենք ունինք յատուկ 23 հատ կին, որոնց վարձում ենք և որոնց գործն է ամեն օր աւելել, մարբիլ բոլոր սենեակները, լանալ տան պատշգամբները և կլօզետները, իսկ բնակարանի տանտիկնոջ մնում է միայն ամենափոքր հսկողութիւն ունենալ, որ իր բնակարանը մարբուր մնայ»:

—Զմտ են ներկայումս ֆամիլիստերում ապրող բնակիչները:

«Փամիլիստերում ապրող ընտանիքների թիւը 552 է, որը բաղկացած է 1952 հոգուց. կին, տղամարդ, երեխայ երկու սեռից, այրի կանայք և այլն: Սենեակները լուսաւորւում

հն զագով, բայց մեր իղձն է անցկացնել ամեն տեղ էլեկտրական լուսաւորութիւն, դա աւելի և մաքուր է և առողջարար: Հանգուցեալ Քօտէնը այդ էլ աչքի աւաջ ունէր, ինչպէս ունէր և ուրիշ առողջապահական պայմաններ, որ այժմ մեզ աչողեց իրականացնել: Ահա օրինակ. մեր բաղնիքները, որոնք այնքան անհրաժեշտ են ամեն մի բանւորի համար: Այն բանւորները, որոնք էմալի վրայ են բանում մեզ մօտ օրը մի բանի անդամ կարող են ծծմբային—լողարան (bain sulfureux) ընդունել. բացի այդ էմալի վրայ բանողները իրաւունք ունին որքան կամենան կաթ խմել, որը նրանց ձրի է տրւում աչքի աւաջ ունենալով նրանց հակաառողջական դժւար աշխատանքը»:

Մինչդեռ պ. Կօլէնը պատմում էր—մենք դուրս եկանք տան շորքորդ յարկի պատշգամբի վրայ: Այստեղ մեր աւաջ բացում էր հիանալի պատկեր Փամիլիստէրի ամբողջ շրջակայքի վրայ: Ուազ գետը դեռ հեռւից զանազան պտոյտներ անելուց յետոյ գրկում է Փամիլիստէրի մի մասը, ապա Փամիլիստէրը երկու մասի բաժանելով նորից հեռանում է հանգարտ և վրտտահ, որ բեղմնաւոր ափերի է պատահել: Գետի ափում մօտ տասը գետեատին փուլած են բանջարանոցները, ուր ցանում են վարունկ, սեխ, լոբի և ամեն տեսակ բանջար, այն ամենը առանց որոնց ֆրանսիացին չի կարող ապրել: Վերեւից տեսնում է նոյնպէս մի պարտէզ, կամ ինչպէս Կօլէնը անւանեց «բանւորների գրօսարանը»: Ծառերը բաւականին խոշոր և կարգով պատաւորած, ամբողջ Փամիլիստէրը կանաչով էր շրջապատւած. օղը հիանալի էր, չնայելով, որ գործարանները և արհեստանոցները այնքան էլ հեռու չէին:

—Այսպիսի օդում երևի ձեզ մօտ շատ քիչ են հիւանդանում, հարցրի Կօլէնին: «Այո՛, շատ քիչ. բացի այդ մեզ մօտ ընդունւած է, որ հիւանդը տանը մնայ և այնտեղ բրժիչը նրան այցելէ: Գուր պիտէք, որ ոչ ոք չի սիրում գնալ հիւանդանոց և ընդհանուր դահլիճներում պառկել, եթէ միայն ինքը ունի մաքուր և տաք բնակարան: Գալով հիւանդ-

ների թւին ահա թէ ինչ է ասում փիճակապրական տեղեկութիւնները, մեզ մօտ երեխաների ծնունդը համեմատաբար մօտակայ Գիլ քաղաքի հետ՝ մի ասկոսով աւելի է, իսկ երեխաների մահը մեզ մօտ 10 ասկոսով պակաս է, բան որքան մեռնում են Գիլում, էլ չենք համեմատում մեծ քաղաքների հետ, չենք համեմատում մեր համաշխարհային քաղաքի, Պարիզի հետ, որտեղ երեխաները ճանճի պէս են մեռնում: Փամիլիստէրը մի առանձին հոգապարտութիւն է ցոյց տալիս երեխաների վերաբերմամբ: Հէնց այժմ մենք այստեղից կ'գնանք մի այլ տեղ և դուր պողպատի կրկազմէք մեր «ծծմայրանոցները» (nourricerie) վրայ:

Բայց նախ՝ ճանապարհին գնանք նայենք մեր հասարակական կամ կօօպերատիւ խանութները»:

Երբ մենք թողինք բանւորների չորս յարկանի տները՝ և իջնում էինք, Կօլէնը շտապեց ինձ հագորդել, որ սկզբում Քօտէնը ընդհանուր ճաշարաններ էր հաստատել կօօպերատիւ հիմքերի վրայ, բայց յետոյ բանւորները ցանկութիւն են յայտնել ունենալ իրանց համար ամեն մէկը առանձին և անկախ խոհանոցներ. այդպէս էլ այժմ գոյութիւն ունի:

Հասարակական կամ կօօպերատիւ խանութը, ուր մենք մտանք—մի երկար և բարձր շինւածք էր, որ իր մէջ պարունակում է գլխաւորապէս հաց, միօ բարձր ապրանքներ—զապխաւոր խանութն է. նրա կողքին հաստատւած են միւս ապրանքների խանութները, մանուֆակտուր և այլ ապրանքներ:

Այդ բոլոր ապրանքը, բացի մսից, որ Փամիլիստէրը ինքը մատակարարում է՝ գնւում է դրսից գլխաւորապէս առաջին ձեռքերից—գործարաններից: Փամիլիստէրի բնակիչները այդ խանութներում կարող են ամեն բան գնել նոյն գնով, ինչ գնով որ ծախւում են նոյն ապրանքները խոշոր բանակութեամբ սկսած իւրից և վերջացած երեխաների խաղալիքներով գրեթէ և . . . կորսէտներով, որ ի դէպս ասած Փամիլիստէրի բանւոր կանայք ամենայն սիրով են գործածում: Կօօպերա-

տիւ խանութները պատկանում են ֆամիլիատէրի ընկերութեան և հետևապէս նրա գործերից մէկն է, ուստի այդ խանութներից եկած վաստակը գնում է ֆամիլիատէրի օգտին և որը հետևապէս նորից վերագրւում է իր բնակիչներին— բանւորներին, որովհետև ինչպէս արդէն ասացինք գործարանների վաստակը բաժանւում է բանւորների մէջ:

Մինչդեռ դուրս էինք եկել կօօպերատիւ խանութներից և մօտենում էինք մի այլ շէնքի—ես լսեցի մի ինչ որ երեսանների ճշմոտ, կէս ծիծաղ, կէս լաց, շուտ և այլն....

«Մհ, մի գարմանք, ծիծաղելով ասաց Կոլէնը, մենք մըտնում ենք հէնց իմ Ձեզ ասած ծծմայրանոցը»:

Լայն կօրրիդօրներից անցնելով մենք հասանք մի մեծ դահլիճ, որտեղ ամենաքիչը 40—50 երեխաներ կային, որոնց հասակը տարբեր էր, սկսած մէկ ամսականից մինչև երկու տարեկան: Nourricerie-ին կամ ինչպէս ստիպւած եմ թարգմանել «ծծմայրանոցի» նպատակն է ծծկեր երեխաներին լաւ և առողջարար հսկողութեան ենթարկելու նպատակով ամբողջ օրը պահել մի հնգհանուր բնակարանում ամենաառողջապահական պայմաններում: Այն բանուր կանայք, որոնք ցերեկը աշխատում են գործարաններում կամ կօօպերատիւ խանութներում և կամ վերջապէս ուրիշ զբաղմունք ունին՝ յանձնում են իւրեանց երեխաներին, ամեն մէկը առանձին առանձին փոքրիկ կառքերի վրայ՝ ծծմայրանոցին: Եթէ մայրը ինքն է կաթ տալիս իր երեխային՝ գալիս է ամեն երեք կամ չորս ժամը մի անգամ և ստիպում է: Մայրերը բոլորովին ապահոված են, որ ծծմայրանոցում հսկող կանայք երեխաների միւս պէտքերը կ'հոգան: Եւ իսկապէս ծծմայրանոցի գայակները շատ մաքուր և առողջապահական պայմաններում են պահում, աւելի շուտ շուտ են մաքրում կամ լւանում երեխաների անկողինը, սաւանը և լաթերը, որ հազիւ թէ բանուր մայրը ժամանակ ունենար ինքն անելու: Եւ դեռ այն էլ պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ երիտասարդ կին-մայրերը

շատ անգամ անփորձ են և նրանց տանը երբ երեխան անծայր լալիս է՝ խեղճ մայրը լացը դադարեցնելու նպատակով կամ անժամանակ և կամ չափից դուրս է ուտեցնում երեխային և կամ զանազան բաներ է դնում երեխայի բերնին, որով միայն հիւանդացնում է երեխայի ստամոքսը. մինչդեռ այդ երեկոյթը այդ տեղ երբէք տեղի չի ունենում:

Երբ մենք մտանք դահլիճը՝ երեխաների նախաճաշիկի ժամն էր. ծծմայրանոցի հսկող կանայք թուով չորս հատ, որոնք այն գործումն են քսան տարուց աւելի և որոնք բաւականին կրթւած են իրանց մասնագիտութեան համար, նրանց հետ զբաղւած էին: Այդ ժամին բոլոր մի տարուց աւելի երեխաները պէտք է իրանց ճաշը ուտէին, սով կաթ, սով բրինձով կաթ—նայած հասակին: Գահլիճը լցւեց ուրախ ձայներով, սով կարող էր վազել—վազում էր, սով դեռ փոքր էր, իր կառքի միջից էր նայում վազողների վրայ, իսկոյն երևում էր, որ բոլոր երեխաները լաւ տրամադրութեան տակ են: Ընդհանուր դահլիճում երեխաները մնում են առաւօտը 7-ից մինչև երեկոյեան 8 ժամը, իսկ ամառները նրանք ամբողջ օրը մօտակայ պարտիզումն են բաց օդում և ծառերի տակ: Երեկոյեան ժամը ութին ամենքի մայրը գալիս է երեխայական կառքերով և այնտեղ գնելով իրանց երեխաներին՝ վերցնում տանում են առն. գիշերը երեխան մօր հսկողութեան տակ է. և ծծմայրանոցում գիշերը ոչ որ չի մնում: Երբ ինձ ասացին, որ կան երեխաներ, որոնց մայրը կամ մեռել է, և կամ հիւանդ է և չի կարող կերակրել երեխային իր կաթով—ես հետաքրքրուեցի մօտիկից ծանօթանալ, թէ ինչպէս են նրանց կերակրում: Երեխան սնւում է կովի կաթով այնպէս, որ իր կերած կաթը մի կովից լինի և խառնած չ'լինի ուրիշ կովի կաթի հետ. կաթի մէջ մի քիչ եփած ջուր և շաքար են աւելացնում, որ մօտաւորապէս համապատասխանէ կնոջ կաթին: Ծծակները (biberon, рожокъ, сосокъ) վերին աստիճանի մաքուր էին. խստօրէն պահանջւում է, որ ամեն մի ծծակ (biberon) թէ

գործածելուց առաջ և թէ յիտոյ ամեն անգամ սաք ջրով լւացի: Այդ հանգամանքը, այսինքն բիրբրոնի մարրութիւնը այնքան մեծ դեր է խաղում երեխաների համար, որ դրանց վաղահաս մահը ևս դրանով է պայմանաւորում շատ անգամ: Գծբխտաբար այդ բանը աչքի առաջ չեն ունենում ոչ ֆրանսիական միջին և աղքատ ընտանիքներում և ոչ էլ մեր հայ ընտանիքներում:

Ծծմայրանոցից դուրս ելլելով—մենք անցանք փոքրիկ բակով և մտանք «pouponnat» և «bambinat»-ը, այսինքն մանկական պարտէզները: Գրանցից առաջինում, «pouponnat»-ում խաղում են երկուտից մինչև չորս տարեկան երեխաներ, իսկ «bambinat»-ում չորսից մինչև վեց տարեկան. վերջինումս սկըսում են ամենատարրական հասկացողութիւնները բացատրել, այդտեղից արդէն բանւորների երեխաները անցնում են նախակրթարական դասարանները և գալրոցը, որտեղ և սովորում են մինչև 14 տարեկան:

—Բայց երեի դրանով չի վերջանում երեխաների կրթութիւնը, հարցրի Կոլէնին:

«Ո՛չ, այդ կրթութիւնը տալուց յետոյ Փամիլիստէրի վաշութիւնը ամենաընդունակներին պատրաստում է և կամ ուղարկում է Պարիզ իրանց ուսումը շարունակելու համար, բայց դա ի հարկէ պարտաւորեցուցիչ չէ: Բացի այդ, մեզ մօտ գոյութիւն ունին բազմաթիւ ազատ դասախօսութիւններ, որոնք թէև հասակաւոր բանւորների համար են, բայց որտեղ կարող են յաճախել և մեր դպրոցաւարտ աշակերտները: Կրթութեան գործը Փամիլիստէրում ձրի է, իսկ ուսուցիչները կամ ուսուցչուհիները վարձատրութիւն ստանում են համեմատաբար աւելի, քան թէ գաւառական քաղաքներում:

14 տարեկան հասակից յետոյ—աշակերտը սկսում է արհեստներ սովորել հէնց մեր արհեստանոցներում, և սովորում է ի հարկէ այն արհեստները, որոնք անհրաժեշտ են Փամիլիստէրի համար. մեր գործը պահանջում է մինչև քսան տեսակ

մասնագէտներ: Աշակերտը փորձում է և ընտրում է ըստ իր հակումներին և կամքին: Աղջիկ և մանչ երեխաները միևնույն կրթութիւնն են ստանում և միևնույն դասարաններում: Բացառութիւն են կազմում կարը և տնայնագործութիւնը, որ միայն աղջիկներն են սովորում, և դրա փոխարէն մանչերին սովորեցնում են արդիւնագործական մեքանիքան. ներկայումս բոլոր երեխաների թիւը հասնում է 400-ի: Մեր կրթութեան գործի բեւոյժն անցնում է 36 հազար ֆրանքից, կամ թէ ամեն մի երեխան Փամիլիստէրին նստում է 90 ֆր.:

«Ձէք կարող ասել, տիկին, թէ Ռուսաստանը քանի ֆրանք է ծախսում տարեկան կրթութեան համար միջին թւով ամեն մի երեխայի վրայ», հարցրեց ինձ Կոլէնը:

—Խոստովանում եմ, սապի, որ չ'գիտեմ:

«Չատ լաւ ես Ձեզ կ'օգնեմ: Ահա պատի վրայ 1897 թ. վիճակագրական տեղեկութիւնները. Ռուսաստանը ծախսում է ամեն մի երեխայի վրայ 10 ֆրանք. Ֆրանսիան 39 ֆր. Չիլէյցարիան 40 ֆր. Անգլիան 42 ֆր. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները 63 ֆր. Նոր-Չեյանդիան 85 ֆր. իսկ մենք 90 ֆր.»:

—Բայց ինչո՞ւ էք կախել այդ ցուցակը դահլիճում, հարցրի հեղնօրէն, չեմ կարծում, որ պարծանքի համար լինի, թէև խոստովանում եմ, որ Դուք իրաւունք ունիք պարծենալու...:

«Մենք սկզբում ենք ցոյց տալ այն բոլորին, որոնք կարծում են, թէ սօցիալական հարցը միայն փոքի հարց է—ուզում ենք նրանց ցոյց տալ, տարացած ասաց Կոլէնը, որ մեր սօցիալական գործունէութիւնը զբաղւում է նոյն չափով բարոյական, որ չափով որ և ստամբսի հարցով»:

Մենք այցելեցինք դասարանները: Նախակրթական գասարաններում գործ էին ածւում Փրէօբէլի միթօղը շատ տեղեւում փոփոխած. այդ փոփոխումները հիմնւած են մի բանի տարւայ փորձերի վրայ:

Ես այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ Փամիլիստէրի մանկավարժական խումբը ոչ մի ջանք չի խնայում, որպէսզի ամենաօգտակար մեթոդները յարմարեցրած միջավայրին, գործածելին իրենց ուսումնարանում:

Փալով աւանդուղ առարկաներին՝ յիշեմ այստեղ նախակրթարանում անցկացրած առարկաները. սխտէմը շատ խնդնութիւն է և կարծեմ ոչ մի տեղ Փրանսիայում չենք կարող պատահել. օրինակ, *Հոկտեմբեր* ամսի համար ցուցակի վրայ նշանակած են հետևեալ առարկաները:

Մտաւոր ֆակուլտէտ—օրֆօգրաֆիա.

Քարոյազփոտական ֆակուլտէտ—կարգապահութիւն, մարքուլութիւն, ճշտութիւն:

Նոյեմբեր ամսի համար.

Մտաւոր ֆակուլտէտ—թուաբանութիւն.

Քար. ֆակ.—վեհանձնութիւն, տնտեսութիւն.

Դեկտեմբեր ամսի համար.

Մտաւոր ֆակուլտէտ—պատմութիւն:

Քար. ֆակ.—սէր դէպի աշխատանք, տոկունութիւն, համբերութիւն և այլն, և այլն:

Քացի այդ՝ սովորեցնում են երաժշտութիւն, երգեցողութիւն, նկարչութիւն և մարմնամարզութիւն:

Դաստրաններից անցնելուց յետոյ մենք հասանք մինչև Փամիլիստէրի գրադարանը, որը երեք սենեակից է բաղկացած, երկուսի մէջ գրքեր են, երրորդում կարելի է կարդալ: Քրքերի թիւը մօտ հինգ հազար է: Գրադարանը Փամիլիստէրի գլխաւոր խորհրդի հսկողութեան տակ է, որի համար նշանակած են երկու գրադարանապետներ: Նա բաց է առաւօտը 7-ից մինչև երեկոյեան 10-ը և կիրակին 6-ից մինչև 9-ը:

—Ի՞նչ գրքերից է կազմւած Ձեր գրադարանը, հարցրի Կօլէնին.

«Միայն օգտաւէտ գրքերից, ասաց և ծիծաղեց պ. Կօլէնը: Յամենայն դէպս առայժմ մենք ունինք մօտ երկու հա-

զար գեղարուեստական գրականութեան վերաբերեալ գրքեր, մօտ հինգ հարիւր բնական զիտութեան, 250 փիլիսոփայութեան, յետոյ պատմութեան, ճանապարհորդութեան, բնագաւթութեան, կրօնների պատմութեան և այլն: 1000-ից աւելի հանրապետական և սօցիալիստական ուղղութեամբ գրքեր: Ստանում ենք նոյնպէս բսան հատ լրագիր և մօտաւորապէս նոյնքան էլ ամսագիրներ»:

Հետաքրքրական էր անշուշտ խմանալ թէ սրբան և ի՞նչ է կարդացում գլխաւորապէս. և պատի վրայ կախած քարտէզից երևում էր, որ անցեալ տարի կարգացել է ամենաշատը վէպեր, յետոյ թատերական գրականութիւնը, այնուհետև գալիս է ճանապարհորդութիւնը, պատմութիւնը, բնական պատմութիւնը, և այլն: Այդ ցուցակից երևաց նոյնպէս, որ կարգացողների մեծամասնութիւնը 15-30 տարեկան հասակի են պատկանում:

«Աւելացրէք զրա վրայ, որ համարեա ամեն ընտանիք ստանում է իր լրագիրը և լրագիրների մեծամասնութիւնը Պարիզից են: Սեփական լրագիր ստանալը և ուրիշի ստացածից չօգուտիլը մեր բնակիչների համար նոյնքան բնական է, որքան իր սեփական հացը և ուրիշ անհրաժեշտ բաների ունենալը»:

—Երևի Փամիլիստէրի վարչութիւնը ոչ մի կերպով ցոյց չէ տալիս, կամ չի ազդում, որ բնակիչները կարգան կամ ստանան այս ինչ ուղղութեան լրագիրը, գիմեցի Կօլէնին:

«Նախ և առաջ մենք ոչ մի իրաւունք չունինք խառնելու այս տեսակ անձնական և ներքին հարցերի մէջ. մեզ մօտ մենք բոլորս իբրև քաղաքացիներ հաւասար ենք. և եթէ մէկը համակրում է քաղաքական այս ինչ կուսակցութեան, միւրը այն ինչ, դա իր բանն է: Նա կարող է գրել, կարգալ և յօդւածներ ուղարկել, միայն թէ Փամիլիստէրի շահերը գրանից չ'վնասուին»:

—Իսկ եթէ վնասուին, մէջ բերի:

«Այն ժամանակ Փամիլիստէրի ընդհանուր ժողովը կ'վըճ-
ուէ թէ ինչ պէտք է անել, ամենաշատը նա կարող է խնդրել
այդ վնասող անդամին՝ հեռանալ Փամիլիստէրից:

Նկատեցէք, որ կրօնքի և դաւանանքների վերաբերմամբ
էլ ով ինչի և ում կամենայ կարող է հաւատալ և պաշտել
դա իր խղճի կամ հասկացողութեան գործն է. Փամիլիստէրը
իր կողմից ոչ մի կրօն պաշտօնապէս չի հրատարակած: Պամ
թէ, եթէ ուզում էք, մեր կրօնը մեր կանոնադրութեան
108-րդ պրակի մէջ է գրւած, որը և ասում է. «ճշմարիտ կրօնի
սկզբունքն է՝ այն ամեն բանի սէրը, ինչ ծառայում է ընդհանուր
կեանքի յառաջադիմութեան ու յուսաւորութեան, և միայն
փոխադարձ դահայման և ընդհանուր բազմի գործին աշխա-
տելով մարդիկ բարձրանում են մինչև վերին բարոյականու-
թիւնը»: Այստեղից արդէն երևում է որ ուրիշի համոզմունքի
յարգելը եթէ ազնիւ հակումներից է բխում այդ համոզ-
մունքը—մեր ամենքիս պարտականութիւնն է»:

Յետոյ, շտապով ժամացոյցին նայելով. «արդէն կէտ օր է,
ստաց Կօլէնը և յուսով եմ, որ դուք չէք մերժիլ մեզ հետ
ճաշելու իմ բարեկամ բնտանիքի մօտ. այդ բնտանիքը այստեղ
ապրում է ահա մօտ երեսուն տարի է, և նա արհեստանո-
ցումն է աշխատում և միևնոյն ժամանակ մեր խորհրդի ան-
դամներից մէկն է»:

Ճաշը թէև հասարակ էր պատրաստած, բայց շատ հա-
մեզ և կարելի է հաստատ ասել, շատ աւելի առողջարար,
բան թէ Պարիզի լաւ ճաշարաններում կարելի է պատահել:
Ռ'բրան ուսանողներ, ս'բրան ուսուցիչներ մեզ մօտ ամենայն
յօժարութեամբ կ'կամենային փոխել իրենց ճաշը—Փամիլիս-
տէրի գործարանական բանւորի ճաշով:

Արօգուի չափազանց գործածութիւնը խտիւ արգելւած
է Փամիլիստէրում: Եւ բանի որ Փամիլիստէրցիների կերածը
առատ է և սննդաբար—նրանց ստամորսը ալքօզոլի մեծ պա-
հաջ էլ չի դպում:

ճանր ճաշից յետոյ մենք դնացիներ թատրոնը տեսնելու: Ինը-
նուրոյնութիւնը այդ տեղ էլ աչքի էր ընկնում: Թատրոնը մի
մեծ բակ է, վերից ապակիով ծածկւած, իսկ երկու կողմից
պատերի փոխարէն՝ երկու չորս յարկանի տներ անթիւ պատշ-
գամբներով—գրանք Փամիլիստէրի մեր տեսած բնակարան-
ներն են: Ներկայացումների ժամանակ երկու կողմից բնակիչ-
ները դուրս են գալիս իրանց սեփական բնակարանի պա-
տշգամբի վրայ և այն տեղից, նոյնքան հանգիստ, ինչպէս և
թատրոնի լօժաներում կարող են ամեն ինչ տեսնել: Բեմը
ի հարկ է յատկապէս ներկայացումների և տօների համար է
պատրաստւած: Բնակիչները մի մասը, ինչպէս և քաղաքից
եկող հիւրերը կարող են տեղաւորել պարտերում:

Այդ թատրոնումն է տեղի ունենում դասախօսութիւններ,
նւագահանդէսներ, ներկայացումներ և այլն: Մշտական գերա-
տանական խումբ սիրողների թէև կայ, բայց Փամիլիստէրցիք
գերազասում են զրոյից եկած ժամանակ առ ժամանակ խրմ-
բերին:

Տարին երկու անգամ մեծ տօնախմբութիւններ է լինում
Փամիլիստէրում: Մայիսի առաջի կիւրակին, որ կոչւում է
«Աշխատանքի տօն», և Սեպտեմբերի առաջի կիւրակին՝ «Ման-
կական տօն». երկու տօնն էլ շարունակւում են երկ-երկու օր,
կիւրակի և երկուշաբթի: Այդ օրերը ամբողջ Փամիլիստէրը
տօնում է իր բարոյական, մտաւոր և ֆիզիքական աշխատան-
քը. բոլորը մասնակցում են այդ տօներին, երեկոյեան տրւում
են պարահանդէսներ և նւէրներ երեխաներին. կազմւած է երե-
խաների համերգ և տեղական երաժշտական խումբ բանւոր-
ներից և նրանց երեխաներից:

Այդ օրն է նոյնպէս նշանակւած պարգևատրութեան օր.
եթէ տարւայ ընթացքում բանւորը արել է մի որևէ օգտակար
նորամուծութիւն, կամ վիւտ, որից արդիւնագործութիւնը կա-
րող է օգտւել—նրան տրւում է 1000-ից մինչև 5000 ֆր.
փող իբրև նւէր:

Փամիլիստերի բնակիչները իրանց համար ունեն կազմած մասնաւոր խմբեր «երաժիշտներ», «մարմնամարզութեան խումբ», «ջրհանգիւրների խումբ», այս վերջինս «հասարակական գործունէութիւն է» համարուում, նոյնպէս «հրացանաձիգներ» և ուրիշ խմբեր:

Ժամը վեցին մօտ էր և ես իմ անկեղծ շնորհակալութիւնը յայտնելով Կօլէնին, որ ի դէպս ասեմ, իր եզրայրական ողջոյնը ուղարկեց «հեռու արևելքի եզրայրներին և քոյրերին» — շտապեցի դէպի Գիզի կայանը:

Ես թողի Փամիլիստէրը և վերադարձայ Պարիզ: Փամիլիստէրում գոյութիւն ունեցող պայմանների վրայ չի կարելի ի հարկէ նայել, իբրև իդէալի վրայ, նա ունի շատ պակասութիւններ, բայց մի բան ակնհաս է, որ ժամանակակից Փրահսիայում կարող են գոյութիւն ունենալ այնպիսի գործարաններ, որտեղ գտնէ երկու հազար անհատ, երկու սեռից, կարող են հանդիստ և ապահով աշխատել և ապրել:

Խօսք չկայ, որ այդ բոլորը Գօտէնի ֆիլանթրօպիային է պատկանում. խօսք չկայ, որ գործարանների նիւթական աջողութիւնը այն բանի շնորհով է գլխաւորապէս, որ Գօտէնը մի բանի յաջող ու ձեռնառու գիւտեր էր արել մեքանիքայի մէջ սրբ և մեծ վաստակով շահագործում են — խօսք չկայ ասում ենք, որ այդ բոլորը քիչ թէ շատ պատահական դէպքերից է յառաջացել, բայց և այնպէս այդ Փամիլիստէրը իր շատ կողմերով կարող է օրինակ լինել ուրիշ գործարանների համար:

Երեկոյեան ժամը իննի մօտ — երկաթուղու վնացքը մօտենում էր Պարիզին: Գուրսը մութ էր և խոնաւ. սկսել էր մանր տեղացող անձրևը: Նոր դուրս էի եկել փողոց, երբ կայրանի գրան մօտ պատահեցի մի նիհար կնոջ երկու երեխայով, մէկը հազիւ մի տարեկան — զրկում քնած էր, միւսը 3-4 տարեկան կուռ եկած մօրը ոտքին, կէս նստած կէս պռկած:

«Միայն մի սու, տիկին, ողորմութիւն արէր»:

Երկու ամիս սրանից առաջ իմ ամուսինը, նա քարտաշ էր, մեռաւ, ես մնացի անգործ, անապահով, երեխաներս չեն կերել այսօր.....

Դա ինչ էր... գլուխս պտոյտ էր գալիս, կարծես փայտի մի հարւած էի ստացել: Դա իրականութիւն էր...

Բայց չէ՞ որ Փամիլիստէրի կեանքն էլ իրականութիւն էր, թէ՞ դա ուտօպիայ էր այդ խեղճ կնոջ համար, որի երկու երեխաները մեռնում էին քաղցից:

Փամիլիստէրի ապահով և առողջարար կեանքը այդ կնոջ համար ուտօպիայ էր:

Այո, կայ կեանք, կան պայմաններ — որ մէկի համար իրականութիւն է, միւսի համար ուտօպիայ:

Տ. Թագունի Բերքերեան.

Պարիզ. 1901.

ՀԱՐԵՆԻ ՎՏԱԿ

Ո՞ւր են վտակ, քո նազելի այցելուք
 Ոսկեզանգուր կարմրաթուշ աղջկունք:
 Որոնք երբեմն գային շուրջդ ճուղիկ
 Խիսկ, երգ ու պար արձագանք տար խոխոջիկ
 Սառն ջրովդ ախորժէին ողորկել.
 Գիրգ վարգ զէմքեր ոստոստելով զերթ ծղրիտ:

Ո՞ւր են վտակ, քո նազելի այցելուք,
 Ոսկե-զանգուր կարմրաթուշ աղջկունք:
 Չկան այլևս, բիրտ ու վայրի գազաններ
 Յափշտակած տարին իրենց որջերը
 Յաւէտ կորան սիրոյ մարտը ծաղիկներ
 Յաւէտ փակեց անոնց գոհար աշերը:

Ո՞ւր են վտակ, քո նազելի այցելուք,
 Ոսկե-զանգուր, կարմրաթուշ աղջկունք:
 Թաւտաներու սուերին մէջ պահւրտած
 Մեկամաղձոտ, հեզ խոխոջով տխրազին
 Արծաթափայլ ջինջ կայլակներ արտասուաց
 Գոգցես թափեն քո ակունքէն դառնազին....

Ողբա՛մ վտակ, քո մրմունջը թող լինի
 Հէզ գոհերուն դամբանական մեղեդի...

2. Ալեանաք

ԻՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒ-ԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

1900 թւի, Սեպտեմբեր ամսի կանուխ առաւօտն էր այդ, երբ մենք մեր ուղեկիցներով Միւնխէնի «Գոփուվալդ» հիւրանոցից դուրս եկանք և մեր քայլերն ուղղեցինք դէպի Օրէրամմերգաու գիւղը տանող կայարանը: Այնտեղ մեզ յայտնեցին, որ պէտք է շտապել տոմսակ առնելու. բայց այդ մեզ անհնարին եղաւ, որովհետեւ գնացքի վերջին սուրճը լսեց արդէն և մենք հնչասօզաւ, հազիւ ներս ընկանք առանց տոմսակի երկաթուղու երկրորդ կարգը:

Լոյսը դեռ նոր-նոր էր սկսում ծագել և մեր վնացքն այնքան դանդաղ ու օրօրւելով էր առաջ գնում, (ճանապարհը դեռ նոր էր շինւած) որ ես յիշեցի իմ հայրենի Զիրակի գանդաղաշարժ սայլերը, որոնք ճոճալով ու ճոճուելով շարքով իրար հոռից բերում էին ուխտաւորներին Մոզնու ուխտին սուրբ Գէորգ և Էջմիածին: Այն, մեր ճանապարհորդութիւնն էլ իսկ ուխտագնացութիւն լինէր կարծես. բայց ոչ դէպի մեր Մայր աթոռը, ս. Էջմիածին և ոչ մեր հայաստանի Ադամայ տարուայ սայլերովն ու փափախաւոր սայլապանների հուսովներովը, այլ դէպի մի գիւղ, որը գտնուում է քաղաքակրթւած Եւրոպայում, այն Եւրոպայում, ուր ամեն ինչ տարբեր է մերինից և ուր ամեն ինչ կարծես չափած ու ձևած է....

Այդ ճանապարհորդութեան միջոցին մի տարօրինակ ու խորհրդաւոր զգացմունք էր պաշարել ինձ մի ինչ որ բարձր

ու վսեմ պատկեր էր ներկայանում երևակայութեանս մէջ և ինձ թւում էր թէ՛ ես 1900 տարի առաջ ծնւած մարդ լինէի, որը գնում է Երուսաղէմ այն ժամանակամիջոցին, երբ Քրիստոս գալու է այնտեղ շարշարելու, խաչելու և թաղելու:

Ահա երկաթուղին իւր վերջին, ականջ խաչնոց սուր ճիչն արձակեց և մենք արդէն Օրէրամներգաու գիւղն էինք հասնում: Գնացքից իջնելուն պէս, բաւական մեծ բաղնութեան հետ խառնելով, շտապեցինք տոմսակ ճարել, որովհետև մեզ վախեցրել էին Միւնխէնում, թէ դժւար կլինի թատրոնի տոմսակ գտնելը, մանաւանդ, որ այդ «Passionsspiel» պասսիօնսշպիլ-ը (շարշարանաց խաղ) յայտարարել էին վերջացած, բայց Բաւարիայի թագաւոր Լիւդովիկոս II-ի յիշատակի համար, պէտք է լինէր մի արտակարգ ներկայացում, որովհետև թատրոնի մշտական հովանաւորն և բարերարն է եղել նա: Վերջապէս գտանք տոմսակներ և շտապեցինք պատահած ընտորանում թեթի նախաճաշ անելու, որ մտնենք թատրոն:

Միւնխէնից երկաթուղով չորս ժամայ ճանապարհ է Օրէրամներգաու գիւղը, որը շրջապատւած է լեռներով ու հովիտներով և այդ կողմը առհասարակ համարում է Բաւարական Տիրօլը:

Տեղական աւանդութիւնն այս է՝ որ երբ 1633 թ. Բաւարիայում ժանտախտ է երևացել և Օրէրամներգաու գիւղից անխնայ գոհեր է տարել, գիւղական համայնքն այդ պատուհասի ժամանակ միայն Աստծուն ապաւինած, ուխտում է ներկայացնել Քրիստոսի շարշարանքը և այդ ուխտը դրած բոլորից ժանտախտն յանկարծ անհետանում է բոլորովին:

Առաջին ներկայացումը լինում է 1634 թ. և ապա 1680 թ.ից որոշում է տալ զէրօյով (0) վերջացող տարեթիւերին

ու այդ կերպ շարունակում է մինչև 1770 թ. երբ յանկարծ տէրութիւնն արգելք է գնում այդ ներկայացումների վրայ: Օրէրամներգաուցիք խնդիրը են տալիս առարկելով իրանց ուխտի մասին, բայց տէրութիւնը պատասխանում է, որ այդ ուխտը կարելի է ուրիշ կերպ կատարել: Իսկ գիւղացիք դադար չեն մնում և վերջը Բաւարիայի Մարտ Եօզէֆ թագաւորը իւր որդու խնդիրքով թոյլ է տալիս այդ ներկայացումները: Եւ ահա այդ իսկ ժամանակից Օրէրամներգաու գիւղում կանոնաւոր կերպով տասը տարին մէկ անգամ ներկայացնում են Քրիստոսի շարշարանքը, դեռ սիկզբները գուրսը դաշտում և ապա հետզհետէ քաղաքակրթութեան շնորհիւ աւելի ու աւելի կանոնաւորելով և բարեփոխելով. այժմ այդ ներկայացումները կանգնած են իրանց բարձրութեան վրայ և իսկապէս այդ գիւղը դարձած է մի ուխտատեղի և տասը տարին մէկ անգամ աշխարհիս ամեն ծայրից, մանաւանդ Անգղիայից ու Ամերիկայից մարդիկ հարիւրներով և հազարներով շտապում են գալ այդ վայրը, ականատէս լինելու այդ տարօրինակ ու սքանչելի «պասսիօնշպիլին» որը շունի իւր նմանը ամբողջ տիեզերքիս երեսին:

Միւս ներկայացումը պէտք է լինի 1910 թ. այդպէս ուրեմն, Օրէրամներգաուի գիւղացիք տասը տարի պատրաստւում են և մէկ ամբողջ ամառ, երեք-չորս ամիս խաղում են ՚ի հարկէ ընդհատումներով: Իսկ եթէ ժողովուրդը շատ է լինում և թատրոնի տեղերը չեն բաւականանում, այն ժամանակ մնացածների համար խաղը կրկնում է և հետեւալ օրը: 1900 թ. ներկայացումը սկսել է Մայիսի 24-ից և վերջացել է Սեպտեմբերի 30-ին. իսկ գլխաւոր փորձը եղել է նոյն թւի Մայիսի 20-ին:

Գիւղի բոլոր բնակիչները պարտաւոր են մասնակցել այդ ներկայացմանը, եթէ թատրոնի վարչութիւնն ընտրում է նոյնից մէկն ու մէկին որևէ դերի համար: Գերերի բաժանման համար կան սահմանւած կանոններ, որոնք են՝

1. Խաղին մասնակցող իւրաքանչիւր անձն, պէտք է ծնւած լինի Օրէքամերգաու գիւղում:

2. Խաթրի, կամ պատուագահութեան պայմաններն ընտրութեան ժամանակ նկատի չեն առնուում:

3. Ամուսնացած կանաչք դերեր չպիտի ունենան, այլ միայն երգեցիկ խմբի մէջ կարող են մասնակցել:

4. Ընտրութիւնը կատարում է 24 հոգուց բաղկացած յանձնաժողովը, որն ընտրուում է Օրէքամերգաուի բոլոր շափահաս արական սեռի ընտանիքների ձայնով:

5. Յանձնաժողովը հաւաքուում է հասարակական խորհրդարանում (Ratkaus) և իւրաքանչիւր դերի համար առանձին տալիս է իւր ձայնը և այն էլ գաղանի կերպով, փակ ծրարների միջոցով:

6. Յանձնաժողովի անդամներից ով որ մի որեւէ դերի համար ի նկատի է առնուում, նա ինքը նոյն դերի համար քւէ տալու ժամանակ չի մասնակցում:

1900 թ. պատսիծնուշալիի համար յանձնաժողովն ընտրուել է 1899 թ. գարնանը. նոյն թւի Գեկտեմբերի 21-ին եղել է գլխաւոր դերակատարների ընտրութիւնը:

Գերակատարները, որոնք թւով 56 հոգի են, բացի երգեցիկ խմբից ու ամբոխից, խաղում են առանց վարձատրութեան. միայն թատրոնի եկամուտը բաժանելու ժամանակ, ամէն մէկին իւր դերին համեմատ վճարում են միանուագ մի գումար: Իսկ եկամուտի նշանաւոր մասը գործ է դրվում հասարակական պէտքերի վրայ, ինչպէս օրինակ՝ աղքատանոցի ուսումնարանի, գիւղի ջրաբաշխութեան, հրդեհի ազահովութեան և այլն: Մինեոյն արդիւնքից թատրոնական յանձնաժողով մարմինը գործադրում է թատրոնի շէնքը նորոգելու, զգեստների և դեկորացիաների վերայ, իսկ այս վերջին ժամանակա էլ շինել է երկաթուղու գծի մի մասը, միշտ Օրէքամերգաու գիւղը:

1890 թւին, պատսիծնուշալիից ստացւած եկամուտը

եղել է 700,000 մարկ, մօտաւորապէս 350,000 ռուբլի, որից 240,000 մ. (120,000 ռ.) բաժանուած է իբրև պարգև խաղին մասնակցող 700 անձի:

Ինչ վերաբերում է ներկայացմանը, այդ թէև լինում է Աւետարանի բովանդակութեան համեմատ, բայց մի առանձին պաշտօնական բնագրով, որը կազմել է Ալօիգ Գայզէնբէրգէր քահանան: Գայզէնբէրգէր վանական կրթութիւն ունեցող մի յայտնի քարոզիչ է, ծն. 1799 թ. Մայիսի 30-ին և վախճ. 1883 թ. Ապրիլի 20-ին: Նա Օրէքամերգաու գիւղի ամենատիրելի ու ամենաչարգւած հովին է եղել և շատ մեծ նշանակութիւն է ունեցել թէ առհասարակ գիւղացոց կրթութեան և թէ մանուանդ պատսիծնուշալիի կատարելագործութեան համար:

Բնագիրն ունի երեք բաժանմունք, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է մի քանի տեսարաններից: Խմբի երգերը և «Prologus» Պրօլօգուս-ի (առաջնորդ) խօսքերը տաղաչափութեամբ են, իսկ դերերը կազմւած են արձակ ոճով:

Մարդ որ նոր մտնում է գիւղը, ամենից առաջ աչքի է ընկնում գիւղացոց թողած երկար մագերը. տղամարդիկ համարեա բոլորն էլ երկար մագեր են պահում, որ պէտք է գալիս դեր վերցնելու ժամանակ: Նոքա ամենքն էլ խաղում են առանց գրիմմի և այդ կարծես աւելի է մօտեցնում իրականութեանը: Գիւղը վերջին տարիներս պատսիծնուշալիի շնորհիւ աւելի է մեծացել. աւելանում են հետզհետէ հին գերմանական ձեկ փորքիկ պատուհաններով հիւրանոցներ, բեստօրաններ: Այժմ գիւղի հիւրանոցներում և մասնաւոր տներում ճանապարհորդ հիւրերի համար կայ 1900 սենեակ, 3500 մաքուր անկողիններով և ամենաանհրաժեշտ պիտոյքներով: Թատրոնական յանձնաժողովն ունի իւր յատուկ գրասենեակը, (Nohnugsbüro) որին ամեն մի այդ տեղին անձանօթ ճամբորդ կարող է դիմել, գրասենեակը պարտաւորուում է հոգալ նորեկ հիւրի համար թէ բնակարանի, թէ վաղօրօք տամակ

ունենալու մասին և այլն և այլն: Բաւական թւով նոր խա-
նութներ էլ են բացել, որտեղ դերակատարների պատկերնե-
րով հազար ու մէկ տեսակ առարկաներ են պատրաստում ու
ծախում և ամեն մէկ ճանապարհորդ չի գրանում իւր քսակը
բանալ ու որեէ բան առնել յիշողութեան համար: Եւ ինչպէս
գիտեն Եւրոպացիք օգտուել ամեն մէկ հանգամանքից և իրանց
համար ազնիւ կերպով ապրուստի միջոց ստեղծել...

Վերջին տարիներս գիւղը առողջապահական տնտակե-
տիցն էլ շատ առաջ է գնացել. ամեն փողոցում ջրանցք կայ
չինուած կեղտոտ ջրի համար և ամեն տան մէջ առողջաբար
ու մարուր ջուր է վազում ծորակներով: Գիւղի տները դրոսից
մեծ մասամբ նկարներով և քանդակներով են զարդարած.
շատը սուրբերի պատկերներ են ներկերով նկարած:

Սյրտեղի գիւղացիք բշերն են իրենց գիւղական աշխա-
տանքով պարագում, այլ մեծ մասամբ զբաղւած են գե-
ղարեստով. գործինակ՝ յովհաննէս Աւետարանչի դեր խա-
ղացող երիտասարդը բանդակագործ է, յուզայի դեր ունե-
ցողը նկարիչ է. մէկ ուրիշը երաժիշտ է. շատ շատերը, նոյն
խակ կանաչք և օրիորդներ, փայտի և փղօսկրի վրայ փորա-
գրում և պատրաստում են զանազան իրեր. իսկ այժմեան
Քրիստոսի դեր կատարողը պայտագործի որդի է և ինքը վա-
ռարանագործ է: Ի գէպ ասեմ, թէ գերմանական չեմ յիշում
որ թերթում կարդացի, որ Փափը կամեցել է այս ան-
գամուայ, այսինքն 1900 թ. Քրիստոսի դեր խաղացող Ան-
տօն Լանգին և յովհաննէս Աւետարանչին ներկայացնող Պէ-
տէր Ռէնդէլին տեսնել իւր մօտ, չուսում: Եւ ահա, երբ
Քրիստոսի և յովհաննէս Աւետարանչի զգեստով երկու հոգի
մօտենում են հանդարտ քայլերով գէպի վատիկանի գուռը,
պահապանները զարմանքից և յուզմունքից ուշաթափ են յի-
նում, ընդունելով նոցա իսկական Քրիստոսի և նորա աշա-
կերտի տեղ, որոնք երկնքից իջել և գալիս են Փափին այցե-
լութեան. վերջապէս այդ երկուսին ղիմաւորելու են գալիս

երկու կարգինայներ և առօք փառօք տանում են նոցա Փափի
մօտ, որին տեսնելիս ծունկ են չորում գիւղացի դերասանները.
բայց այդ ժամանակ Փափն ինքն առաջ է դալիս և Անտօն
Լանգին վեր է բարձրացնում, նորա վզիցը շքանշան կախե-
լով ու ասելով՝ «այդպիսի բարձր ու սուրբ դեր կատարող
մարդուն արժան չէ չորելու իմ առաջ»:

Օրէրամներգաւի թատրոնը մի փայտաշէն ծածկով տեղ
է, որտեղ տեղաւորում է 4200 մարդ: Տոմսակներն այնքան
էլ արժան չեն և քանի բեմից հեռու է, այնքան աւելի թանկ
է. բոլոր տեղերը միանման նստարաններ են թւահամարնե-
րով և ամեն կարգը հեռոցեւէ բարձրանում է. միայն բեմի
ղիմացը կայ մի օթեակ արքայական տան համար: Չատ տա-
րիներ առաջ հանդիսականները բացօդեայ էին նստում. իսկ
վերջին տանամեակի մէջ գիւղի համայնքը իւր ծախսով շի-
նել է թատրոնի դահլիճը, ծախսելով 2000 մարդ: Ներկայա-
ցումը կատարում է այնպիսի բեմի վրայ, որի մեծ մասը
բացօդեայ է. միայն երեք ծածկւած շինութիւն կայ, մէկը
ճիշտ մէջ տեղը, որը և բեմի կետրոնն է կազմում: Գա Աթէն-
քի, Ակրօպօլսի, կամ հին յունական տաճարի ձևն ունի, ճա-
կատը ֆրէսկօններով զարդարած: Այդ կետրոնական մասը
ծածկւում է վարագոյրով, որի մէջտեղը Մովսէս մարգարէի
պատկերն է, Միքէլ-Անժէլօի նկարի նմանութեամբ, իսկ աջ
կողմը Եսայի և ձախը Երեմիա մարգարէների մեծագիր պատ-
կերներն են. նոյն այդ բեմում լինում են կենդանի պատկեր-
ներ հին կտակարանից և այդ տեղ էլ կատարում են պիսա-
ւոր գործողութիւնները, որոնք են՝ Ռոմալան, Սուրբ ըն-
թրիքը, բահանայապետների ժողովը, Գեթսեմանում վերջին
աղօթքը, Խաչելութիւնը և այլն: Այդ բեմի աջ ու ձախ կող-
մը կան դարձեալ երկու շէնքեր. աջը Աննա քահանայապետի
պալատն է, իսկ ձախը Պիղատոսի: Այդ կողքի շինութիւնները
միացած են կետրոնական բեմի հետ կամարով, որոնց տակից
երևում են Երուսաղէմի երկու փողոցները և այդ երեք շինու-

Թիւնների առաջ բացում է մի մեծ ու յայն հրապարակ, կամ այսպէս կոչւած proscenium «պրօսցէնիում» որի երկարութիւնը 42 մետր է, իսկ լայնութիւնը 26 մ. այդ հրապարակի վրայ 300-ից մինչև 400 մարդ ազատ տեղաւորուած, շարժուած է և յետոյ էլ այդ ամբօխն արագ անհետանում է անցնելով կամ բեմի դռնով, կամ կամարների տակով գէպի փողոցները:

Ներկայացումը բաղկացած է երեք գլխաւոր բաժանմունքից. առաջին՝ այսպէս ասած Schutz geister «պահապան ուղիներ»ի խմբից, որը երաժշտութեան հետ միասին, հոգևոր երգեր է երգում: Ամեն մէկ գրամատիքական գործողութիւնից յետոյ և բոլոր կենդանի պատկերների բացման ժամանակ, այդ խումբը դուրս է գալիս պրօսցէնիում և երեսը գէպի հանդիսականները, կիսաշրջան կազմած, սկսում է երգել առանձին խմբապետի օգնութեամբ: Իսկ առաջնորդը Prologus Պրօլօգուսը, որը կանգնում է խմբի մէջտեղը և հագած է սպիտակ շորեր սակէ բանւածքով, մեծ գաւազանը ձեռքին, մի պատկառելի ու յայթանգամ ծերունի է բոլորովին սպիտակ մզկերով և սպիտակ փառաւոր մօրուրով. նրա անունն ու ազգանունն է Եօզէֆ Մայէր, որը մի ժամանակ երեք անգամ կատարել է Քրիստոսի դերը, 1870, 1880 և 1890 թւականներին: Այդ խումբը բացի Պրօլօգուսից բաղկացած է 35 հոգուց, որից 20-ը կանայք, իսկ 15-ը տղամարդ են: (1890 թ. երգեցիկ խումբը բաղկացած է եղել 24 հոգուց): Հատ առիներ առաջ այդ խումբը բեմ էր դուրս գալիս ֆանտաստիքական զգեստով, զլուխները զարգարած թռչունի փետուրներից շինւած պտակներով, իսկ այժմ ես անսայ նոցա միջնադարեան թագաւորների և թագուհիների հագուստով, հերարձակ սակէ թագերը գլխներին և սակէթել ծօպերը գօտիներից կապած:

Երկրորդը՝ կազմում են կենդանի պատկերները հին կտակարանից, օրինակի համար Ազամ և Եւայի դրախտից

արտարուելը. Մովսէս մարգարէի Կարմիր ծովից անցնելը. Կայէն սպանում է Աբելին. Ասուր թագաւորը մերժում է Վառթիին և մեծարում է Եսթերին. Իսահակի զենումը. Յովսէփի վաճառումը. պղնձէ օձը: Մամոնե կալանաւորւած ծալքի առարկայ է դարձած. Ադամ պէտր է իւր երեսի քրտինքով հաց վատտակէ և այլն և այլն, որոնք թւով 21 հատ են: Բայց պիտի նկատեմ այստեղ, որ այդպիսի գեղեցիկ կենդանի պատկերներ ոչ մի տեղ տեսած չեմ—այնքան սիրուն են դասաւորւած և այնքան բնական ու անթարթ կերպով նայում են մօտ 5-6 բոպէի շափ նոյն իսկ փոքրիկ գեղջուկները, որը գետնին փռւած, որն իւր մօր գիրկը, որ միայն հիանալ կարելի է: Օրինակի համար «մանանայի երկնքից թափւելը» մի աննման պատկեր է ներկայացնում, որտեղ 300 գիւղացի մտանոկցում են այդ կենդանի պատկերին: Միւնիխէի առաջնակարգ նկարիչներն օգնել են օրէրամներգատուէրոց այդ պատկերները դնելուն բեմի վերայ. դօրա բոլորը կազմւած են իտալական ոճով, որ վերաբերում է գեղարւեստական ամենալաւ ժամանակին, XVI դարուն:

Եւ վերջապէս երրորդը՝ և որ ամենազլխաւորն է կազմում է գրաման 17 գործողութեամբ, սկսած Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելու օրից, մինչև նորա խաչել, թաղել և յարութիւն առնելը:

Ե. Մ Ա Ս Ն.

Առաւօտայ ճիշտ ժամը 8-ին սկսեց ներկայացումը: Ահա երաժշտութեան ձայներ են լսում. նւագոյներն այնքան ցածր են բեմից և ծածկւած ժողովրդի աչքից, (Վազնէրի ուղղութեամբ, որ մարդ կարծում է թէ երևակայական երաժշտութիւն է այդ. պահապան ուղիների խումբը դուրս է գալիս պրօսցէնիում.— խմբապետը սկսում է սօլօ երգել և ապա

խումբը հետևում նորան. երզը վերջացնելուց յետոյ սպառնալուսը ձեռքով ցոյց է տալիս դէպի բեմը, որի վարագոյրը անմիջապէս բացուում է և մի կենդանի պատկեր է ցոյց տրուում, որը որոշ կապ է սունկեցի նոցա երգածի հետ. դորանից յետոյ խումբը հեռանում է, երաժշտութիւնը դատարում:

Յանկարծ լսում է իրար անցում, աղաղակ, ժողովուրդը, որ արեւելեան ճաշակով գոյնզգոյն շորեր ունի հագած արմաւենու ճիւղերը ձեռքերին, Օվսաննա երգելով Քրիստոսին բերում է դէպի պրօսցէնիումը: Իսկ Քրիստոս սպիտակ աւանակի վերայ նստած իւր աշակերտների և այդ ամբօխի հետ միասին ներս է մտնում խաչակնքելով. իջնելով աւանակից, նկատում է հրէայ վաճառականներին, որոնք տաճարի մէջ առևտուր են անում. սրբ թուշուներ է ծախում, որն ամաններով ձէթ, որը դրամ է մանրում և այլն. արդար գայրոյթով կանչում է նա՝ «Տուն իմ տուն աղօթից կոչեսցի և այլն» և խարազանով գուրս է անում բոլորին տաճարից: Եւ նորա, որոնք որ խարազանի հարւածներ ստացան, կամ ապրանքի վնասներ կրեցին, սկսեցին արտունջ յայտնել և վրէժխնդրութեան ցոյցեր անել: Բայց Քրիստոս իր աշակերտներով հեռանում է, իսկ վաճառականները գտնում են իրանց օգնական բահանաներ, դպիրներ, որոնք խորհուրդ են տալիս բողոքել քահանայապետին:

Յետոյ լինում է ժողով Կայրափայ քահանայապետի մօտ, որտեղ մտածում են, թէ ինչպէս իրանց ձեռքը գցեն Յիսուսին և վրէժ առնեն նորանից:

Այդ տեսարանին հետևում է այս գործողութիւնը. Քրիստոս Բէթանիայում խօսում է իւր աշակերտների հետ գալիք տօների մասին: Այդտեղ հիանալի էր իւր դերում Յովհաննէս Աւետարանիչ. աչքերը սիրով լի դէպի Քրիստոս, նա հարցեր էր տալիս իւր ուսուցչին և համբուրում ու շփում նորա ձեռքերը: Այդ միջոցին գալիս է Մարիամ Մագդաղէնացին և լռելայն լանում է Քրիստոսի ստրերը և երբ Քրիստոս պատ-

րասուում է մեկնելու Բէթանիայից, մնաս բարև է ասում ամենրին, այդ ժամանակ Մարիամ Մագդաղէնացին ընկնում է Յիսուսի ոտքերն ասելով՝ «Ախ, ես սարսափելի բաներ եմ նախագրում. դու իմ հոգոյս բարեկամ, իմ սիրտս, ո՞հ իմ սիրտը թողնելու չէ քեզ երբէք»: Իսկ Յիսուս վեր է հանում նորան ու ասում՝ «Վեր կաց Մարիամ, խաւարը մօտենում է և հասնում են ձմերային փոթորիկները. բայց մխիթարւիր, առաւօտեան կանուխ գարնանային պարտէզի մէջ, դու վերստին կտեսնես ինձ»:

Իորանից յետոյ լինում է Քրիստոսի մնաս բարևը Մայր Աստուածածնի հետ: Ափսոս, որ Աննա Փլունգէր, որը փոստալիօնի ազդիկ է և 1850 թ. Քրիստոսի դեր կատարողի թոռն է, թոյլ էր Աստուածածնի դերում. նորա դէմքը և ձայնն այնքան սառն էին, որ կարծես թէ անտարբեր լինէր դէպի իւր որդու տանջանքները:

Բայց այդ շրջանում որտեղ միայն սէր և ջերմ զգացմունք էր թագաւորում, մի մութը բժի նման երևան է գալիս մտանիշի դէմքը, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի մանր ու շահասէր մարդու տիպար, որ 30 դահեկանի համար պատրաստ է իւր հոգին սեւացնելու:

Յետոյ կատարում է Ռանլամն, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ նկարագրւած է Աւետարանի մէջ: Բայց Աստուած իմ, թէ ինչպիսի հեղ գէմքով և խոնարհութեամբ Անտօն Լանգը կատարում էր այդ դերը, ես նկարագրել չեմ կարող: Նորա ամեն մէկ շարժմունքը և վարմունքը կարծես գերբնական լինէր և երբ ամեն մէկ աշակերտի լալուց յետոյ խաչակնքելով նա անցնում էր դէպի միւս աշակերտը, այդ միջոցին նորա վեր բարձրացրած մեծ, կապոյտ աչքերն այնպիսի տպաւորութիւն էին թողնում, որ թւում էր թէ, այդ վարկէնին նա հոգով նշանում էր դէպի երկինք...

Ռանլային հետևում է դարձեալ ժողովը քահանայապետների ներկայութեամբ, որտեղ Յուզան կաշառւում է ար-

դէն և խօսք է տալիս մատնելու իւր ուսուցչին ու զինւոր-
ների և քահանայապետների ծառաների հետ միասին հեռա-
նում է: Նորա գնալուց յետոյ ժողովը վճռում է Քրիստոսի
մահան գատապարտելը:

Ահա և Ս. Ընթրիքը. Քրիստոսի ու աշակերտների տեղը
հանդերձները և սեղանի ամբողջ գատաւորութիւնը համեմատ
են Լէօնարդօ-գա Վինչի-ի հանրածանօթ պատկերին: Այդ
գործողութիւնը, որը շատ փառաւոր կերպով և ամեն ինչ
ճշտութեամբ կատարուում է, ինչպէս ասւած է Աւետարանի մէջ,
շատ խորը և գեղեցիկ զգացմունքներ է զարթեցնում մարդու
մէջ: Իսկ այն խօսքերից յետոյ, երբ Յիսուս ասում է՝ «Ամեն,
ամեն ասեմ ձեզ, զի ոմն 'ի ձէնջ մատնէսցէ զիս» այդ բո-
ւից կարծես հանդիսատեսների ուշադրութիւնն աւելի ու
աւելի է լարում և ինչ որ մի անարդար և զարհուրելի բան
տեսնելու նախազգացումը սկսում է ճնշել նոցա:

Կրկին վարագոյրը բացւում է. տեսարանը Գեթսեմանի
ձորն է պատկերացնում:—Քրիստոս զալիս է իւր երեք աշա-
կերտներով, որոնց թողնում է ցածը, իսկ ինքը մի բլրակի
առաջ շորած աղօթում է: Բայց Յիսուս թուլանում է. նա այդ
տեղ այլևս մի գերբնական էակ չէ, այլ մի մարդ, որն ընկ-
ճւած է իրան զգում գալիք տանջանքի առթիւ. և այդ ժա-
մանակ նա այնպիսի յուզիչ ձայնով աղաղակում է առ Աս-
տուած՝ «Հայր, ամենայն ինչ Քեզ հնարաւոր է. անցն գրա-
ժակս զայս յինէն, բայց ոչ որպէս ես կամիմ, այլ որպէս դու
կամիս» որ մարդու սիրտը պատուում է յուզմունքից: Այդ
միջոցին մի հրեշտակ է իջնում երկնքից Յիսուսի առաջ և
քաջադիտում է նորան ու հեռանում, որից յետոյ երևում է
հեռւից Յուզան զինւորների հետ միասին և Յուզայի պայմա-
նական համբոյրով Քրիստոս կալանաւորում է:

Եւ այդ գործողութեամբ, ժամը ճիշտ 12-ին վերջանում
է խաղի առաջին մասը: Ազա բեմ է դուրս գալիս թատրոնի
կառավարիչներից մէկը և յայտնում է ժողովրդին, որ պա-

սիօնսչալիլի առաջին մասը վերջացած է և թէ ժամ ու կէս
միջոց կայ հանգստանալու:

Բոլոր ժողովուրդը դուրս է գալիս գիւղ մի բիշ թար-
մանալու և հանգստանալու ստացած տպաւորութիւնից:

Բ. Մ Ա Ս Ն.

Իարձեալ թատրոնում նստած եմ ես, գարձեալ երաժշ-
տութիւնը նւագում է և ահա հանդիսական քայլերով դուրս
է գալիս պահապան ուղիների խումբը, ապա սկսում է երգե-
ցողութիւնը: Եւ բանի որ իմ հետաքրքրութիւնս հասած էր
իւր գագաթնակէտին և ես անհամբեր սպասում էի դրամայի
վերջաւորութեանը, այդ խմբի յաճախ երևալը պրօսցէնիումի
վրա ինձ այնպէս էր գրգռում, որ ես ակամայ աչքերս փա-
կում էի, միայն թէ շտեսնեմ նոցա, թէ և պիտի խոտովանեմ որ
պատկառելի պրօսցուրը մարգարէի նման յուզում էր մեր
սրտերը իւր նախապատրաստական խօսքերով: Երգեցողութիւ-
նից յետոյ տրեց և կենդանի պատկերը, որը և ներկայա-
ցնում էր «Միքիա մարգարէին Ազալ թագաւորի առաջ».
վերջապէս դադարեց այդ ամենը: Այժմ բեմի խորքում, մթու-
թեան մէջ հաւարւած են մի խումբ զինւորներ և զանազան
մարդիկ ու կրակի առաջ տարանալով խօսում են, թէ ինչ-
պէս են բռնել Յիսուսին: Երուսաղէմի փողոցի ձախ կողմից
երևում են Պետրոս առաքեալ, Յովհաննէս Աւետարանիչ և
Մայր Աստուածածին գալկահար, զլուխը դրած իւր որդու
սիրելի աշակերտի ուսին, որը մխիթարելով և յոյս տալով
Տիրամօրը, տխուր ու տրտում առաջ է գալիս, ջերմ փափա-
գով լցւած, որ որեւէ բան իմանայ իւր պաշտած ուսուցչի
մասին: Յանկարծ նորա նկատում են բեմում հաւարւած մի
խումբ մարդկանց և փսփսալով իրար հետ խօսում են, թէ
ինչպէս անեն, որ չճանաչեն և միևնոյն ժամանակ որ և է

լուր առնեն, թէ ուր տարան արդեօք Յիսուսին: Եւ Յովհաննէս Աւետարանիչ Աստածածնի հետ միասին որոշում են հեռանալ, իսկ Պետրոս առաքեալ մօտենալով այդ խմբին, խօսում է հետները, հարց ու փորձ անում. բայց խմբի միջից մի կին ճանաչելով նորան, մատնում է որ դա Քրիստոսի հետնորդներէն է. Պետրոս առաքեալ ուրանում է և այդ իսկ բոլորին զինւորները Քրիստոսի թիկերը կապկապած տանում են այգտեղից. Քրիստոս խորը թափանցող հայեացք է գցում իւր աշակերտ Պետրոսի վրայ, որն արդէն երրորդ անգամ ուրանում է և միևնոյն ժամանակին լուում է արագաղի վերջին կանչը:

Պետրոս առաքեալի ուրանալուց յետոյ, դարձեալ բահանայապետների ժողովն է կայանում բեմի վրայ: Եւ որքան էլ երևելի էին իրանց դերում. նոցանից ամեն մէկն այնպէս սգեւում խօսում ու խաղում էր, որ նոցա գէմբերի վերայ պարզ արտայայտում էր ռիսակալութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը: Եւ այդ նիստի ժամանակ, յանկարծ ներս է մտնում զղջացած Յուզան ու դեռ չսպասած Քրիստոսի դատավճռին, իւր ստացած սովինները շարտում է խորհրդի երեսին և դուրս է վազում խելագարի նման:

Քիչ յետոյ Քրիստոսին բերում են Աննա բահանայապետի մօտ. հարց ու փորձի ժամանակ զինւորներից մէկն աստակում է Յիսուսին. ապա նորան առաջ դցած տանում են գէպի սրահը. Քրիստոսին, որ համարեա մերկ է, նստեցնում են մի թումբի վերայ, ծաղր ու ծանակով ողջում են և գլխին տալով վայր են զլորում յատակին և երբ պատրաստում են նորան առաջնորդելու գէպի Պիղատոսի մօտ, այդ ժամանակ կետրոնական բեմում դարձեալ երևան է գալիս Յուզան: Նա հանգիստ չունի մի բոլէ. նա տանջում է խղճի ձայնից. նորա երեսը վայրկենապէս փոխում և ծռում է. նա յանկարծակի ցնցում, յետ-յետ է գնում. նորա աչքերը լայն բացւած, արտայայտում են սարսափ, կարծես թէ նա այդ բո-

պէին տեսնում է օձերի, որոնց խայթից աղատելու ոչ մի հնար չունի և ձեռքերը կրծքին ծեծելով, կարծես նա մուրշում է իւր վէրքի մոմուռից և իւր ամօթն ու խղճի խայթոցները թաղցնելու ոչ մի տեղ չգտնելով, բացականում է՝ «Ոչ մի անտառի խորքը և ոչ մի ժայռի բարձրութիւն բաւական չեն իմ ամօթս ծածկելու համար. գետին պատուիր և կուլ տուր ինձ. ես այլիս գոյութիւն չեմ կարող ունենալ: Այն իմ վարդապետիս, մարդկանցից ամենալաւին, ես վաճառեցի, որպէս զի նորան տանջեն և մահան դատաւարուն: Ես, սէ, ամենագազընի մատնիչս...» Ահա այսպիսի յուսահատական վիճակի մէջ, նա ջրային գրութեամբ, արագ արագ փաթաթում է իւր վզին պարանը, ասելով՝ «Այս ծառի վրայ թող կախի ամենաթշուառ պատուը»: Ու այն բոլորին երբ ուզում է կախել ծառից, վարագոյրն իջնում է:

Եւ այդ գիւղացի դերասան Եօհանն Յվինկը, որ 1890 թւին էլ խաղացել է նոյն դերը, այնպէս հմտութեամբ և հոգեբանօրէն կատարեց այդ ամենը, որ կարծես նա մարմնացած Յուզան լինէր:

Բայց այդ ինչ աղմուկ և իրար-անցում է լուում փողոցների կողմից.— ահա անթիւ ու անհամար մարդիկ, Քրիստոսին բօթելով ու հրելով ներս են խուժում պրօսցէնիում և ժողովում են Պիղատոսի պալատի առաջ: Չառ բնորոշ է դուրս բերած Պիղատոսի դերը. նա իսկական ճշմարիտ չնովմայեցի է և հոգով արդարագատ մարդ է. բայց այնքան թոյլ կամբի տէր է, որ Քրիստոսին արդարացնելու բոլոր փորձերը դուր են ացնում և աւելի ու աւելի տեղիք են տալիս նորան չարչարելու և հայտնելու: Պիղատոս գէպի հրէաներն արհամարհելով է վերաբերում և իբրև իրաւաբան, նա պահանջում է փաստեր մեղադրեալի մեղքի համար. իսկ փոխանակ փաստերի, նա լսում է միայն աղաղակներ ու ծաղր և այդ ամենն այնպէս է ձանձրացնում իրան, որ նա արդէն յենեւելով այն կէտի վերայ թէ՛ «մեղադրեալը Գալլէլիացի է, ուրեմն ատում է՝

«տարէր այս մարդուն Հէրովդէսի մօտ»:

Հէրովդէսի գերը կատարում էր Ռօխուս Լանգ, որ Քրիստոսին ներկայացնողի հայրն է:

Հէրովդէս չափազանց հաւատում է հրաշքների և Քրիստոսին երևակայում է իբրև մի մեծ կախարհ. այդ պատճառով հրամայում է նորան գիշերը ցերեկ պարձնել, իսկ ցերեկը գիշեր, կամ թէ գաւազանն օձ. նա գրգռւած Քրիստոսի լուծիւնից, վճռում է նորան ծաղրի առարկայ դարձնել, իբրև յիմարի: Այդտեղ բահանայապետներն ասում են թէ նա ժողովրդին մոլորեցնում է և իրան անւանում է թագաւոր հրէից. ահա այդ հիման վերայ Հէրովդէս հրամայում է որ Քրիստոսի վրայ գցեն մի սպիտակ պատմուճան և տանեն ժողովրդի առաջ ծաղրելու ու ապա կրկին ներկայացնեն Պիղատոսին:

Պիղատոս կամենում է բաւականանալ ծեծով և մտածում է խորամանկութեամբ յաղթել հրէաներին. նա առաջարկում է ժողովրդին՝ ընտրութիւն անել. Յիսուսին թէ՛ Բարաբրա աւագակին ազատութիւն շնորհել հրէից մեծ տօնի պատճառով. և վերջն, յենւելով մի իրաւաբանական կէտի վերայ, գիմում է բահանայապետներին, գպիրներին ասելով՝ «չուք ժողովուրդ չէք կազմում, թնգ ինքը ժողովուրդը յայանէ իւր կարծիքը:

Մինչդեռ զինւորները Քրիստոսին տանում են ծեծելու և նորան ծաղրելու համար, գլխին դնում են փշեայ պսակ, ամուր խփելով, որ ամբանայ գլխի մէջ, ու ձեռքը տալիս են մի բարակ եղեգն գաւազանի փոխարէն:

Այդ տեսարանն այնքան որտաճմլիկ է, որ մարդուս ամբողջ մարմնով սարսուռ է անցնում...

Ահա Քրիստոս կրկին կանգնած է Պիղատոսի առաջ. նա հագին ունի մի բարակ պատմուճան, բաթանէ գօտին մէջքից կապած, վրէն գցւած է կարմիր ծիրանին, որ հասնում է մինչև օտքերը, ձեռքերը կապկապւած և նորա գլխի

վերքերից կաթ-կաթ արիւն էր հոսում:

Բայց բահանայապետները, որ գժգոճ մնացին Պիղատոսի դատավճուրց և որ կարծես ուզում էին խմել Քրիստոսի արիւնը, մի ակնթարթում ցրում են իրանց արբանեակներին ժողովրդի զանազան խաւերի մէջ, որ նորան աւելի ևս գրրգռեն Յիսուսի դէմ: Եւ յանկարծ, Երուսաղէմի փողոցներից մեծ բազմութիւն խուժեց դէպի պրօսցէնիում, ու այդ միջոցին Պիղատոսի պալատի առաջ մի շտեմնւած ու շլււած ժողովրդական խռովութիւն բարձրացաւ:

Եւ այդ խաժամուժ ամբոխը, ծեր և երիտասարդ, նոյն իսկ 10-12 տարեկան տղաները, կատաղած գազանի նման գոռգոռալով ու զրոճ տալով և կարծես մէկ բերանով ազագակում էր՝ «ի խաշ հան զղա, ՚ի խաշ հան զղա»:

Քրիստոս, որին Պիղատոս տարել էր իւր մօտ վերջին անգամ քննութեան ենթարկելու, դուրս է գալիս նորա պալատի դռնից ու լայն սանդուխքի աստիճաններից հանդարտ կերպով ցած է իջնում: Նորա գեղեցիկ, անմեղ դէմքը, որի վրայ դրոշմւած է ներողամտութիւնը, յառած է դէպի իրան հարածող ամբոխը:

Հրէից ժողովրդի խռովութիւնը Պիղատոսին անհանգստացնում է և նա լւանում է իւր ձեռքերը ներսից բերած ոսկէ թասի մէջ, ասելով՝ «Քաւեալ հմ եո յարենէ արդարոյ պիտոյրիկ, դուք գիտասոջիք»:

Դատաստանական կանոնները կատարում են, զրազիրը կարգում է դատավճիւրը, իսկ ամբոխը ցնծում է, որ Քրիստոս ընկաւ իւր ձեռքը: Եւ խումբ խումբ, հետզհետէ ցրում են ու դեռ հեռից արձագանքի նման լսում է նոցա ուրախութեան ձայնը: Պրօսցէնիումի վրայ մի խորհրդաւոր լուծիւն է տիրում առ ժամանակ:

Այդ գործողութիւնից յետոյ, երբ խումբը գալիս է երգելու, երաժշտութիւնը զարմանալի հոգեզմայլ և մեղմ է նւագում, ամբողջ պատուիօնաշարիլի մէջ երաժշտութեան այդ

կտորը ամենագեղեցիկ ու ամենակատարեալն է համարուում: Արտաշարժ ու քննադատութիւնից բարձր է այն տեսարանը, երբ Քրիստոսին տանում են դէպի Գողգոթա սարը:— Առաջից գնում է հարիւրապետը ձիու վերայ նստած, զինուորները նորա յետևից, իսկ մեծ բազմութեան առաջն ընկած հետևում է նոցա Քրիստոս խաչափայտն ուսին, որի ծանրութեան տակ նա ուժասպառ է եղած. նորան խղճում են նոյն իսկ դահիճները և թոյլ են տալիս Սիմէօն Կիրենացուն տանելու առ ժամանակ այդ ծանր խաչը: Այդ իսկ միջոցին գէտ է գալիս Ասուածածին Երուսաղէմի մի քանի կանանց հետ և տեսնելով Քրիստոսին, բացականշում է՝ «Նա է, իմ Յիսուսը» և ուշագնաց ընկնում է հետի եկած կանանց գիրկը: Իսկ կանանցից մէկը իւր թաշկինակով սրբում է Յիսուսի քրտնած և արիւնոտ երեսը, որի վրայ տպւում է Քրիստոսի դէմքը: (Արևմտեան աւանդութեամբ ահա այդտեղիցն է առել իւր ծագումը «գաստառակը» որն յայտնի նկարիչների երևակայութեան նիւթն է դարձած): Եւ Յիսուս թողած իւր վշտի ծանրութիւնը, մխիթարել սկսեց այդ կանանց իւր նշանաւոր խօսքերով՝ (Դստերը Երուսաղէմի, մի լայր 'ի վերայ իմ, այլ լացէք 'ի վերայ ձեր և 'ի վերայ որդոց ձերոց և այլն): Ու այդ կարճ տեսակցութիւնից յետոյ, գնացրը նոյն տխուր հանդիսաւորութեամբ շարժեց դէպի առաջ:

Տէր իմ Ասուած, ես երբէք չեմ կարող մոռանալ այն զգացմունքը, որը պաշարել էր ինձ, երբ տեսայ այդ գործույթեան մէջ Քրիստոսին, իւր ծանր լուծը քաշելիս... Մի առանձին տեսակ կսկիծով ու տխրութեամբ լցւած էր իմ սիրտս դէպի այդ անմեղ զոհը և ժամեր շարունակ մորմորալով ու լարւած ուշադրութեամբ հետևելով ամեն մէկ կատարւած գործողութեանը, այդ բոլորին ես այլ ևս ինձ զուգել չկարողացայ և արտասուքն սկսեց ինձ խեղդել... Բայց այս ինչ է, լսում եմ հեկեկոյններ, նայում եմ չորս կողմո, ամբողջ թատրոնը լալիս է բառի բուն նշանակութեամբ... Եւ ես

կարծես նոր միայն, այդ ժամին, սկսում եմ հասկանալ, ըմբռնել Քրիստոնէական կրօնի բարձր նշանակութիւնը, Քրիստոսի քարոզած սուրբ ճշմարտութիւնները, որոնք նա իւր այսքան դանուութեան ու տանջանքի գնով, մինչև իսկ իւր անձը զոհելով, կտակեց մարդկութեանը:

Այդ գործողութիւնից յետոյ, երգեցիկ խումբը դուրս է գալիս սև վերարկունքերով ու նորա երգելու ժամանակ բեմի յետևից լսում է մուրճի ձայներ և արդէն պրօյօգրուսը յիշեցնում էր մեզ հառաչանքով, թէ ինչպէս մերկացնում են Յիսուսին, կապում են խաչի վրայ, ձգձգում են նորա անդամները բեռներու համար և թէ ինչպէս անմեղ գառը մարդասպանների, աւազակների մէջտեղ կախւած, թափում է իւր արիւնը մեր փրկութեան համար: Նորա խօսքերից յետոյ ահա և խումբն երգում է՝ «Ո՛վ կարող է ըմբռնել այդ վսեմ սէրը, որով մինչև մահ սիրում է նա. դուք էլ բերէք ձեր սիրոյ պատարագը խաչի սեղանի վրայ»:

Խմբի հեռանալուց յետոյ վարագոյրը բացւում է. արդէն երկու աւազակները խաչւած ամրացւած են զետնին, իսկ Քրիստոս հորիզոնական կերպով պտուկած է խաչի վրայ: Դերասանների ասելով ամենազժուար ձևը խաչի վրայ մնալն է և եթէ որոշւած ժամանակից քիչ աւելի տեղ այդ տեսարանը, դերակատարը անպատճառ ուշքից կերթայ, ինչպէս որ այդ պատահել էր Եօղէֆ Մայէրին 1880 թ.:

Խաչելութիւնը տևում է 20 րոպէ և շատ ուժեղ տպաւորութիւն է թողնում: Ահա բարձրացնում և ամրացնում են իւր տեղում խաչափայտը, որի վերայ է Քրիստոս. նորա ոտքերի և ձեռքերի մեխւած տեղերից արիւն է կաթկաթում: Ասուածածին, Մարիամ Մագդաղէնացին, Յովհաննէս Աւետարանիչ, Յովսէփ Արևմաթիացին շրջապատել են նորա խաչը վշտով լի արտայայտութեամբ. Յիսուս խօսում է նոցա հետ և բաջալերում է խաչի վրայից: Երկու գահիճներ մեծ նիզակները ձեռքերին, երեք-չորս անգամ խփում են աւազակ-

ների ծնկներին ասելով՝ «ձեզ այսքանն էլ հերիք է»: Իսկ Քրիստոս երբ ծարաւում և ջուր է խնդրում, զինւորները մօտեցնում են նորան ուղունգ քացախով թրջած և ապա Քրիստոս իւր վերջին խօսքերն արտասանելով՝ «Ամենայն ինչ կատարեալ է» հոգին աւանդում է:

Հարիւրապետի հրամանով դահիճն Քրիստոսի կողք ծաղում է, սրտեղից առատ արիւն է հոսում:

Եւ այդ ամբողջ տեսարանն այնքան բնական կերպով է կատարւում, որ կարծես թէ մարդուս շունչը բռնւում ու տանջւում է խաչուղի հետ միասին:

Այդ միջոցին փոթորիկ է բարձրանում, խաւարում է երկինքը. պահապանները շփոթւած վազվզում են այս ու այն կողմ:

Մի շատ խորհրդաւոր ու գեղարեւոտական պատկեր է ներկայացնում Քրիստոսին խաչից վայր բերելու տեսարանը, որն իսկ այնպէս է կատարւում, ինչպէս որ նկարել է Ռուբէնս. նորա իսկական մեծագիր նկարը գտնւում է Անտիէրպէնի մայր եկեղեցում:

Լուռ, քրիստոնէական համբերութեամբ, հաւատով լի դէմքերով, Յովսէփ Արեմաթիացին վեր է բարձրանում և Նիկոգիմոսի ու Յովհաննէս Աւետարանչի հետ միասին, զգուշութեամբ ու խնամքով վայր են իջեցնում խաչի վրայից իրանց Տիրոջ թանկագին գիակը և նորա գլուխը դնում են Տիրամօր գիրկը, որը թաղկացած նստած է. իսկ Մարիամ Մագդաղէնացին նորա ոտքերի վրայ բնկած հեկեկում է: Քրիստոսի վերքերը լալուց, պատանելուց յետոյ տանում են թաղելու:

Նայն տեղում դարձեալ վարագոյրը բացւում է, նստած են պահապանները Քրիստոսի գերեզմանի մօտ. յանկարծ լոյս է երևում, գերեզմանի քարը յետ է գնում և Քրիստոս սպիտակ զգեստով երևում և հեռանում է: Պահապաններն ապշած ու սարսափահար են եղած. վազում են իմաց տալու այդ մասին քահանայապետներին: Այդ ժամանակ ներս են մտնում հաւա-

տացեալ կանայք և ընկնում են Քրիստոսի գերեզմանի վերայ: այդտեղ մի հրեշտակ երևում է նոցա և աւետում Քրիստոսի յարութիւնը:

Փալիս են և քահանայապետները շնասպառ, դայրացած և սպառնալիքներ են անում պահապաններին:

Դոցա հեռանալուց յետոյ երաժշտութիւնը նւագում է, պահապան ուղիների խումբը դուրս է գալիս արդէն վերջին անգամ և երգում է՝ «Քրիստոս յարեալ և Ալելուեայ»: Այդ միջոցին կետրոնական բեմի վարագոյրն յետ է գնում և կատարւում է «ապօթէօղը» (վերջաւորութիւնը)—մի շատ գեղեցիկ և հրաշալի կենդանի պատկեր է բացւում հանդիսականների առաջ՝ Քրիստոս, կարծես թափանցիկ ամպերով ծածկւած, կամաց-կամաց համբառնում է դէպի երկինք և խաչափայտի մի կողմը պայծառ հայեացքով, աչքերը դէպի երկինք, չորած են Մայր Աստուածածին, Մարիամ Մագդաղէնացին և նորա, որոնք ներկայ էին խաչելութեանը, իսկ միւս կողմում քահանայապետները և հեթանոս ժողովուրդը դաժան ու յուռախար դէմքերով թափւած են իրար վրայ:

Եւ այդպէս, իրիկայ ճիշտ ժամը 5-ին վերջացաւ ներկայացումը:

Դուրս եկանք թատրոնից: Այդ պատսիօնսչալիլի սպաւորութիւնն այնքան մեծ և խորն էր ինձ վերայ, որ այլ ես բերանս չէր բացւում մի խօսք անգամ արտասանելու: Հազար խառնաշփոթ մտքեր մէկը միւսի յետևից գալիս ու անցնում էին իմ գլխովս և ինձ թւում էր թէ, թէ ես վերադառնում էի մի շտեմնուած ու ցնորական աշխարհից...

Իմ նպատակս չէր բնիկ այդ պատսիօնսչալիլի լաւ կամ վատ կողմերը և մտնել զանազան կրօնական ու փիլիսոփայական հարցերի մէջ, այլ ես միայն գրի առայ իմ տեսածս և

զգացածս, որպէս զի գէթ թիշ չափով տեղեկութիւն արամ ընթերցող հայ հասարակութեանը, այդ հազազիւտ ներկայացման մասին:

Տիրուհի Կոստանեանց

Պ Օ Ա Ն

(Նորակէպ)

Լոյսը ճեղքելուն պէս, արթնացեր էր այն առտուն Մարրիկ և առանց սովորականին պէս, ժամերով պառկած երազելու՝ ցատկեր ելեր էր անկողնէն: Հակառակ մշուշին, հակառակ ձմեռ առտուններու սարսուղագեցիկ ցուրտին, որմէ այնքան կվախնար իր փափուկ մորթին համար, փողոց ընկեր էր թփշի մը գտնելու համար իր պզտիկ աղջկան, որ կրակներու մէջ առջի իրկուրնէ ի վեր:

Ամուսինը, խանութպան մարդ մը, մուծն ու լուսուն գործի կերթար, և սպասուհին, զիւզէն նոր եկած աղջիկ մը, տեղ մը չէր գիտէր Բերայի մէջ:

Չուտ շուտ կը վազէր Բանկալթիի շիտակ ճամբուն մայթին վրայէն, իր հայրիկն առջև կորսնցուցած մէկ քանի բառորդ ժամերը շահելու համար, ու մտքէն չէր անցընէր թրուամկայ մը մտնել, զոր միշտ արհամարած էր իր վայելչատէր կնոջ նախապաշարումին մէջ: Եւ տխուր, մտածկոտ, կերթար աչքերը մառախսուղին առկնդոյ թացութենէն արցունքոտած, մուծ, խոնաւ պարանք մը նշմարելով հորիզոնին վրայ որուն այդ լալիսն տրտմութիւնը իր սիրտը կը սեղմէր:

Լայն փողոցին մէջ, մէկ քանի մարդիկ կանցնէին հեռուէն հեռու, փայտ բեռցած սայլ մը իր ցեխոտ անիւներէն ցայտը մը կը նետէր երեսին, և թռամվայի մը սայլը կը զարնէր մերթ ընդ մերթ ականջին, սուր, կծու ողբի մը նման շարագուշակ:

Պահ մը կեցաւ Մարրիկ ու ետին դարձաւ անգիտակցաբար: Ամէն կողմէն պաշարւած էր մառախլային թանձր մըթնորտի մը մէջ, և այնպէս եկաւ իրեն որ ծունկերը....., սրտին խորէն խենդ փափագ մը զգաց այդ օդեղէն ովկէանոսին մէջ նեւեւելու, հոն խեղդւելու, անհետանալու....:

Թաղծալից սև նախազգացումներ տալին ու վրայ կ'ընէին զինքը. օդին ու եղանակին մերամաղձութիւնը ծայրայեղ գըրգուռութիւն մը կուտար ջիզերուն:

Զաւակին հիւանդութիւնը՝ որ ծանր հանգամանք մը շունէր իր աչքին, պատրուակ մըն էր աշխարհում այդ քսանուերկու տարեկան կնոջ հոգւոյն համար, որ գերագոյն յուզումներու տէնչն ունէր, և իր վարած տափակ կեանքին ձանձրոյթէն կը մեռնէր: Դժբաղդ արկածներու մաղթանքը ըրած էր շատ անգամ սրտին խորունկէն, կարծելով որ նոյն իսկ ձախող գէպը մը փոփոխութիւն պիտի բերէր իր ընտանեկան ցուրտ յարկին մէջ, ուր իր երեք տարեկան աղջկան ճիշերէն գատ ձայն ձուն շէր լսւեր:

Քանի քանի անգամ, զիշերապահի մը բիրտ ձայնէն արթննալով բունին մէջէն, ցանկացած էր նոյն իսկ հրդեհին գոհ գնացումներու բաղդին, և մինչև յոյս դառնալու էր անոր հայթայթած հեշտութեան ցնարքին մէջ: Ինչ անուշ կուգար իրեն երևակայել ինքզինքը ճերմակ գիշերազգեստովը, ոսկի մազերը ուսերուն վրայ ծփծուել, հրդեհին լուսաճաճանջ կարմիր բոցերուն մէջտեղը կայնած, անազին բազմութեան մը առջև «օգնութիւն» ազատակելով, և զիւցազուն մը որ կեանքը վտանգի պիտի գնէր իրեն համար, և գեռ շատ մը խենդութիւններ, սրտնք միշտ անտու իր թեթև գլխուն մէջ կը պարէին, և զիշերան աստղերուն հետ կը մարէին:

Ուրիշ անգամ հիւանդ պառկած կերևակայէր ինքզինքը. թորախտի բաղձանքը մանաւանդ շատ կը ասնջէր զինքը. ժիւլիլին պէս ըլլաւ. դժգոյն, գիւթիչ....: Եւ ասոնք առանց շարամտութեան, առանց մէկուն մը փոքրիկ վնաս մը տալու

նպատակին, նոյն իսկ իր ըզձանրներուն անբարոյականութեան անգիտակից, միամիտ անմեղութեամբ մը....:

Սակայն կուգէր որ միշտ ինքը ենթարկէր այդ արեւորներուն, և զաւակին տառապելը ճշմարիտ վիշտ մըն էր իր սրտին. վասն զի կը սիրէր զայն, ինչպէս տղայ մը իր պուպրիկը, ու թէրևս գոհէր ինքզինքը անոր, նման պղտիկ աղջկան որ ծովը նեւեւած էր իր կատուն ազատելու համար: Աւելի անոր արդուզարգին կը զբաղէր քան թէ կենսական պէտքերուն, և եթէ աղբատ ըլլար, առանց խոհի խայթի, օրերով դամար հաց պիտի կերցնէր անոր, շրեյ գլխարկի մը գինը հայթայթելու համար: Պճրանքի տարօրինակ հակում մըն էր այս որ կը խառնէր իր ամէնէն սուրբ, ամէնէն գերազանց զգացումներն: Իրն էր յանցանքը, եթէ բնութիւնը՝ այդ հրաշագեղ էակը, ստեղծած ատեն, մտցեր էր քիչ մը խոհականութիւն խառնել անոր եռանդին, եթէ ծնողքը՝ անոր ճաշակը նրբացուցած ատենին շէին մտածէր թէ պէտք էր անոր միտքն ու հոգին ալ մշակել:

Յիմակ որ զաւակին բժիշկ բերելու կերթար Մարրիկ, անոր հիւանդութեան ծանրութիւնը կըտեսնէր շէր ամենեկին, այլ անոր նախընտրելու պէտք մը, անոր համար յոգնելու, մտելու, իր փափուկ անձը մշուշին մէջ նեւեւելու փափագ մը, նոյն իսկ ինքը իր անձին ապացուցանելու համար թէ սրբան կը սիրէր այդ փոքրիկ հրեշտակը, կամ մանաւանդ գոհացում տալու համար իր ներքին պէտքին, շարժումի, յուզումնքի համար ունեցած ժառոգ, սպառող, տենչանքներուն:

Այսպէս սրտատանջ՝ գլուխը ծռած քաշելով անզգայաբար մինչև Թագսիմ հասեր էր արդէն, երբ աչքերը վերցնելով տեսաւ որ երկնքին երեսը սե բոլոր բարակցեր կաթի պէս ճերմակ շղարշի մը երևոյթը աւեր էր, գոր հետըզհետէ ճագոգ արեուն ճառագայթները կը ծակծկէին անհամար ոսկի աստեղներու նման, և այդ ծակերէն կը մազէր լուսացնող փոշի մը՝ օդին մէջ ցանցնելով դարձ յոյս մը որ քանի

կերթար կը պայծառանար: Յետոյ ամպերը բամբակի ծւէն-
ներու նման բրթելով կը գառուէին իրարմէ, և կարապներու
երամի մը պէս կը տարածուէին օդին մէջ: Անոնց վերն կի-
րկար աստին անդին կապոյտ երկինքի պատառ մը ջինջ, խո-
րունկ, անբջային սարսուռ մը գրկելով մշուշին ստուերներէն
ընդարմացած աչքերուն:

Բնութեան այս դարձ յեղաշրջումին առջև, սփո-
փանքի հառաչ մը չը կրցաւ զսպել Մաքրիկ. ճառագայթ մը
իջաւ կարծես իր սրտին մէջ, ջուրի պէս հայեցուց անոր տըրտ-
մութիւնը, յետոյ զայն խմեց, ծծեց, հատցուց, և սիրտ տաք-
ցուց, ոգևորեց ու յուսով լեցուց:

Բազմութիւնը կը շատնար փողոցին մէջ. կառքերուն
անցուկարձը ազմուկով կը լեցնէր իր շուրջը, և խանութնե-
րուն ցուցափեղկերը, փայլուն, մարուր, գեղաժիծաղ, նոր
արթնցող բնութեան հետ կը ժպտէին իր երեսին: Կանանց
զարմացող և արանց հիացող նայւածքները կը գգուէին, կը
փաղաքչէին զինքը: Այ հիմա իր քալւածքը ծանրացեր էր,
պտոյտի ելուղի մը անտարբեր երևոյթը կ'ուզէր ունենալ,
մերթ ընդ մերթ կանգ առնելով խանութներուն առջև, դիտե-
լու համար ազակիներուն մէջ իր գէժքը, որ անոնց շքեղ
կերպաններուն և պաճուճանքներուն մէջ շրջանակւած կը
փողփողէր:

Քաց կառքի մը մէջ տգեղ կին մը անցաւ մօտէն շքեղ
արդուզարդով մը: Նորատի ածու մը թև թևի իր առջևէն
կերթար տաք խօսակցութեամբ մը իրարմով զըզգած. այր և
կին ըլլալու էին: Երկու գպրոցական ազջիկներ քովէն կը քա-
լէին գիրքերնին թևերնուն տակ, բարձրաձայն ծիծաղելով:
Ամէն մարդ երջանիկ էր ուրեմն, ամէն մարդ կ'զբաղէր, կը
զւարճանար իր կերպովը, ինքը մենակ . . . էր, առանձին,
առանց զինքը գրաւող նպատակի մը, առանց հաճոյքի, տանը,
տղուն, սպասուհիէն առաջակ հոգերով զբաղած: Իր տունէն
դուրս վիշտ չի կար ուրեմն: Այո, ինչ չէր տար կառքին մէջի

կնոջ ճսխութիւնը, կամ այն երկու ամուսիններուն երջանկու-
թիւնը, կամ դպրոցի պղտիկ աշակերտուհիներուն աղաաու-
թիւնը ձեռք ձգելու համար, և սակայն ինք ինչ ունէր որ
տար... հարցումը բերանը մնաց: Այդ միջոցին երկու երկտա-
սարզներ կ'անցնէին քովէն. «հիանալի» փսփոսային Ֆրանսե-
լէն լեզուով: Ու հեռանալէն հոքը նորէն ետևին կը դառնա-
լին զինքը գիտելու համար:

Յանկարծ սկսաւ մտածել թէ պղտիկ բան մը չէր այս-
պէս ամենուն նայւածքին մէջ կարգալ իր գեղեցկութիւնը, և
ինչո՞ւ լքւած համարէր ինքզինքը, քանի որ իր ճամբուն վրայ
կը շրջապատէր այդքան հիացումով: Իր բոլոր բերկրանքը
բոլոր երջանկութիւնը իր գեղեցկութեանը կը պարտէր ուրեմն,
միակ բարիքը զոր թողած էր իրեն բազրը, և գուրգուրանքի
պէս անուշ բան մը կը զգար իր հրապոյրներուն համար, ու
ներբին պէտք մը, ձգտում մը զայն խնամելու, զայն պահ-
պանելու...:

Այս բազր խորհրդածութիւններով Գամէլիային առջև
հասեր էր, հոն կեցաւ. ցուցափեղկին մէջ սրանչիլի հաւարա-
ծոյ մը կար պօսանքու, և անոնց մէջ հաա մը կաթնագոյն
ըանալէ, որուն վրայ աչքը մնաց: Ուզեց անգամ մը մօտէն
տեսնել, շօշափել զայն, ու խանութէն ներս մտաւ:

Հայրին գէժը կեցած՝ նուրբ գանգուրներով շինւած այդ
կախուղ օձաձև փետուրներուն մէջ թարմ գէժքը շրջանակւած՝
հրաշալի բան մըն էր: Խանութին յաճախորդներն անդամ
գործերնին ձգեր էին հիանալու համար այդ գեղեցկութեան
վրայ, որ անգիմագրելի հրապոյր մը կը ստանար պօսային
վէտվէտումներուն մէջ ցոլանալով: Փետուրներուն թելերը՝
սպիտակ փրփուրներու, յասմիկի փրթած թերթերու պէս այ-
տերն ի վար կը թւէին. երեսները վարդի նորածիլ կոկոններու
նման թեթե կարմրութեամբ կը փթթէին այդ բարակ ձիւնա-
փայլ ախօսներուն մէջ տեղերէն. մագերուն ոսկեթրթուր խոսով-
պիքը ծոծրակին վրայ կը խառնուէին անոր թէթև ու ծփին

օղակներուն, և իրարու փաթթելով կարծես ալ չէին ուզեր իրարմէ զատուիլ: Կապոյտ աչքերը կ'անուշնային, կ'անուշնային այն աննման արտայայտութեամբ, զոր ներքին երանութիւնը կուտայ գեղանի կանանց:

Գերագոյն երջանկութեան վայելք մը ունեցաւ Մարրիկ. միտքը դրաւ որ ալ պօան չհանէ վզէն, և անտարբեր կերպարանքով մը գինը հարցուց: Երկու սակի էր: Ճիշտ ինչ որ ունէր իր դրամապանակին մէջ. բայց կէս բժշկին այցելագին պիտի տար: Սակարկութիւն չկար. ապառիկ շալտի վստահէին անձանօթի մը: Ի՞նչ կէս սակի ոգորմելի գումարի մը համար պիտի գրկէր այդ պօայէն, զոր արդէն իրը կը նկատէր: Խանութին պաշտօնեաները ոտքի վրայ կայնած իրեն կը պատէին: Աշխարհիկ կնոջ մը թափէն դուրի՛ կարծեց թէ շափէն աւելի ժամանակ անցուցեր էր: Յանկարծ աչքին առջև եկաւ մանկիկը փոքրիկ անկողինն մէջ պառկած, աչքերը գոց, տենդին կրակներուն մէջ տապալտելով: Գլխու պտոյտ մը ունեցաւ, փոքրոջուն մասներով պօան ճիտէն հանեց. պատրակ մը գտնելու էր. թոթովեց, վերջապէս խեղդուկ ձայնով մը ըսաւ թէ քիչ մը կարճ էր, և դուրս ելաւ:

Սիրտը կտորած՝ սկսաւ շտապով քալել ժամ առաջ հեռանալու այդ փորձութեան վայրէն. բայց քայլերը առաջ չէին երթար. իրեն այնպէս կուգար որ բան մի ձգեր էր խանութին մէջ, ու շարունակ ետին կը դառնար նայելու համար: Անշուշտ վազը կրնար գնել, սակայն յիշեց որ բսեր էին թէ հատ մը միայն մնացեր էր անկէ, և այն ալ ցուցափեղկին մէջ գրւած. ի հարկէ իրեն պէս յափշտակող մը պիտի գտնէր բոլոր օրը: Եթէ հետեւալ առտուն գար, ու անկա ծաւաւած շլար: Ի՞նչ գրկանք, կը մտածէր, գեղեցիկ դէմք մը ունեցող իբրև բարիք աշխարհի վրայ, և շկարենալ անոր արժանի շրջանակ մը յօրինել:

Բայց իր դաւակը ինչ ունէր այդքան իրար անցնելու. քիչ մը տարութիւն: Բժիշկը հետեւալ օրն ալ կրնար գալ, և

թերևս մինչև այն ատեն պէտք չէր ունենար: Հապա եթէ տարութիւնը գիշերը աւելնար...:

Այսպէս երկու յուզմանց մէջ կը ծփար. և սիրտը դատարկ... մը պէս մէջ մը մէկ կողմ կը ծռէր, մէջ մը միւս կողմ: Յանկարծ միտքը եկաւ որ ամառն ալ անգամ մը այսպէս եզեր էր պըզտիկը, և սակայն առանց բժշկի ինքնիրեն անցուցեր էր: Ինչո՞ւ այս անգամ ալ այնպէս չըլլար. և սկըսաւ ինքնիրեն դարմանալ թէ ինչու պզտիկ բանի համար այնքան դող ելեր էր:

Ասոնք մտածած ատեն՝ ետ դարձեր, նորէն մօտեցեր էր Գա-մէլիային: Հուտով ներս մտաւ, պօան վիզը անցուց, վճարեց ու փութով հեռացաւ վախճալով որ մի գուցէ միտքը փոխուի:

Ճամբիտ իրարանցում մը յառաջ բերաւ այս անգամ ճամբուն վրայ: Նաղելաճեմ՝ թագուհիի մը պէս, գլուխը վեր բռնած, քայլերը մանրացուցեր էր, կաթիլ կաթիլ ճաշակելու համար անցորդներուն կողմէն իրեն ընծայւած պաշտումը, և քալեց խոնկերու բուրվառներու մէջէն անցնող աստածուհիի պէս մինչև իր տան գուռը:

* *

Տղան բնաւ չէր արթնցեր, խորունկ, ինքզինքէն ելած քունի մը մէջ ընկղմած կը խռկար մանուկներու յատուկ կըսկածեցուցիչ հնով մը:

Փոքրիկ անկողինն քով ծունկի եկաւ խեղճ մայրը, ձեռքը անոր ճակտին տարաւ. միկնոյն կրակն էր. և ամէնէն անոյշ, ամէնէն գորովալիբ կօշումներուն չը կըրցաւ պատասխանել տղիկը, աչքերը անգամ չը բացաւ:

Բոլոր օրը բացախներով, օղբօջո՞ններով չփեց մանուկին ճակատը, դաստակները, առանց արդիւնք մը ձեռք բերելու: Իրիկուան դէմ հիւանդին տենդը աւելցաւ, և կցկտուր ճիշերու բանդազուշանք մը սկսաւ:

Մարրիկի բոլոր ուրախութիւնը ցնդեր էր. փոքրցին մէջ ունեցած յաջողութիւնը մոռցած, պօային իր դէմքին տուած

վայելչութեան վարժւած, անոր բոլոր հրապոյրը կորսեց էր հիմա. ու հէզ կինը անհամբեր՝ ամուսնին կսպասէր:

Խեղճ մարդը տունէն ներս մտնելուն պէս՝ այլայլած դէմբով դիմացը վազգեց, բայց տեսնելով որ սաստիկ յոգնած ու մսած էր, չկրցաւ բան մը ըսել: Պօլսէն մինչև Յանկալթի բայելով կուգար ամէն օր ժամը մէկին հազիւ տուն հասնելով. Մարրիկ մեղքցաւ զայն:

Յակոբ ազա որ առջի իրիկունէ տղուն հիւանդութիւնը գիտէր, ինչպէս ըլլալը հարցուց. մայրը ստիպեցաւ ճշմարտութիւնը ծածկել:

Ի՞նչպէս անցուց Մարրիկ այն գիշերը: Պէտք է հարցնել անոնց, որ իրենց սիրելիներէն մէկուն մեծ աղէտքի մը պատճառ ըլլալու խղճի խայթը սենեցած են: Ի՞նչ տագնապներ, ի՞նչ լկանքներ կրեց, որչափ լացաւ:

Մինչև կէս գիշեր չէր կրցած աչքը փակել: Միջոց մը յոգնութիւնը վիշտին յաղթեց, բայց քառորդ մը ետքը արթնացաւ, և խենդի պէս տղուն անկողնին բով վազեց: Տարութիւնը հեռոհեռ կաւելնար, և խուլ խորզին մը կոկորդը կը շարշարէր:

Նորատի կինը ամուսնին հանդարտ քնանալը տեսնելով կը զայրանար անոր դէմ, գրեթէ կը նախանձէր անոր հոգւոյն խաղաղութենէն, որմէ գրկեր էր ինքզինքը բուն խկ իր յանցանքովը:

Առտուան մօտ, ալ չկրնալով դիմանալ, արթնացուց զայն. տղուն վիճակը հասկցուց ու բժշկին վազուց: Բայց ուշ էր. դօրթէօռը յայտնեց թէ սոսկալի քոռուք մըն էր, թէ կարելի էր բան մը ընել եթէ նախորդ օրը իմաց տուէր իրեն. բայց հիմա ժամանակը անցած էր:

* * *

Հետեեալ օրը, երբ հէք տղուն զազազը տունէն դուրս կը հանէին, սպորմելի մայրը խելըրը գլխէն գացած՝ իր

սենեակը ելաւ, և իր անկարող յուսահատութեան մէջ, արին արցունք լալով՝ առաւ սլօան, բզիկ բզիկ ըրաւ ու փողոց թափեց:

Եւ մէկը չգիտցաւ թէ ի՞նչ էին այդ թրջած փետուրի կտտրները, որ անձրևի պէս պատուհանէն վար կը տեղային այդ անուշիկ վայրկեանին:

Միպել

*
* *

Կուզէի մեռնել բնութան տօնին,
Երբ բացւած լինին վարդ ու մանուշակ,
Որ ամեն տարի, գարան օրերին
Թռչնակը վրաս երգէր անուշակ:

Կուզէի թաղել այն լեռան լանջին,
Այն սէզ, վիթխարի սարերի միջին,
Ուր անուշահոտ կանաչների մէջ
Վըտակն է ողբում, քրքում անվերջ:

Օր. Գայանէ Կայալեան

1902 թ. Մարտի 1-ին.
Բ Ե Գ Ո Ւ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՎԱՊԱՏԿԵՐ

(Իրական կեանք)

Նոզույ անբացատրելի արամութեան մէկ բոպէին մտայ եկեղեցի, հոն յուսալով գտնել մտրի և հոգւոյ մեղամաղձիկ անդորրութիւնը: Եւ ստուգիւ ու կարող է բացասել այն սառ- սռազգեցիկ բնակարանէն անցնելով՝ ուր թերևս անբիծ և անտեսանելի հրեշտակներ միայն կը բնակին՝ հոգւոյ անդոր- րութիւն ու երկիւղած գոհունակութիւն մը զգալը:

Ոհ, նոյն իսկ ամենաստոր ոճրագործին բարացած կուրծ- քը կը խոնհարի այդ սրբութեան տաճարին դիմաց:

Բայց իմ այցելած օրս անդ ոչ մարդասպան կար, և ոչ բարեպաշտ ազօթու մը. այլ՝ պաղ, մարմարեայ յատակին մէջ տեղ գրւած սև երկար սեղանին վրայ դրւած անշուք, նսեմ դագաղին մէջ, մեղրամոմէ արձանի մը նման գալուցի, կը հանգչէր յաւիտենական բունով մանկամարդ հարս մը մէն միայ- նակ: Կարծես հեզնական ժպիտ մը դեռ շրթանցը վրայ կը թռթռար... Ժպիտ մը աշխարհային ունայնութեանց ուղղւած, ժպիտ մը մարդկային գծուծ ինքնասիրութեան ուղղւած, ժպիտ մը, որ իր մէջը կը պարունակէր կեանքի ամբացաւալի իրա- կան ողբերգութեանց մէկը:

Պարզ էր իւր պատմութիւնը: Նա սրբ մ'էր չափաւոր դա- սակարգին դժբաղդ զաւակը, որ իւր ամուսնութեան ութե- րորդ ամսին անողօք ճակատագիրը գայն կը մղեր մահւան սև գիրկը:

Կապոյտ երազներ, վարդագոյն յոյսերը յաւէտ կը խու-

սէին այդ մահարոյր ուրականէն:

Օհ, նոյն իսկ իւր ամենամտերիմներն հեռու հեռու կը խուսափէին դժբաղդին մահճէն, այն վարկեանէն երբ բժիշկը վճռեց թէ «նա-թորախտ է»:

Լքւած, մոռցւած նա տառապեցաւ և մեռաւ, և այս րոպէիս նորա վերջին հրաժեշտն ալ առնելու կը վարանին կեղծ մտերիմները:

Վերջապէս տեղւոյն քահանան համբարայլ եկեղեցի կը մտնէ ու մուայլ դէմքով կը մօտենայ դագաղին, կը դիտէ մասնաւոր հետաքրքրութեամբ թէ այդ անկոշ հիւրը մը դասակարգին կը սլափանի և... աւելի մուայլ ուն անբաւական դէմքով կը հեռանայ:

Հունակ ապա կը գան մի քանի սգակիր այր ու կին ձեռքերնին մէկ մէկ թաշքինակ ի ցոյց մարդկան, որով երբեմն չոր աչքերնին կը սրբեն:

Եւ ոչ մէկի դէմքին վրայ կը տեսնեմ այն անկեղծ վշտի արտայայտութիւնը զոր սրտակից մը պարտ է ունենալ, ուրեմն նա ոչ մի կարեկցող չէ ունեցեր, բացի ամուսնէն, որ այդ անականկալ հարւածին տակ փշրւած, բնկճւած, պուխը բաց մագերը ցրիւ, երեւուն քայլերով կը մօտենայ, մայրուն նայւածքը սևեղով նորա հիւժեակ, անճանաչ դէմքին... նա կը հեծկտայ դէմքը թաշքինակին մէջ ծածկած իւր անորոշ գոյնով մաշւած հագուստէն յայտնի կերևի թէ սրտիս յետին չքաւորութեան մէջ խորատուգւած է իւր սիրելի հիւանդին պատճառաւ:

Ոհ, այդ իրական կեսնքի ցաւագին պատկերը մանրամասն քննեցի, և անբացատրելի թախիժը նորէն զիս պատեց...:

Վերջապէս մի քանի կցկտուր աղօթքներ, մահազդ զանգի մի քանի թոյլ, երեւուն ղօղանջիւն... ապա փութկոտ հասաճեպ քայլերով դագաղը տարւեցաւ այդ սրբափայլէն, յաճնելու սն որդնալից սնուն փոսին...:

...

միտքսմա՞ր իրա զնաւան բնի* * մի՞ ճառագարտուայ ցնոցո
այսու յն յապի

...Մինչ այդ նորատին եկեղեցւոյ սեմին վերջին անգամ կանցէր պէպի իւր յաւիտենական հանգստարանը, հազիւ մի քանի վարկեան յետոյ շքեղ կառքերու երկար տողանցութիւն մը կանգ կառնուր եկեղեցւոյ դռան առաջ:

Առաջին կիսակառքէն աշխոյժ ու թեթևոտ վար սահեց մի գեղանի հարս. իւր խօսեցեալի բազկին յենած. նորա դէմքը անհուն ճառագայթում մ'էր հրջանիկ ուրախ տրամադրութեան, նորա ճօխ հարսանեկան զգեստը, թանկագին փայլփլուն գոհարեղէնները բաւական պերճախօս էին:

Նա կայտառ ժպիտ ի շուրթն, յաղթական կը դիմէր եկեղեցւոյ կեդրոնը, հոն, ուր պահ մ'առաջ դժբաղդը հանգչած էր... Պահ մը ևս, և ալ հարսը շէր երևէր խումբ մը ընտիր, վարթաղէմ անուշաթոյր հրաւիրելոց շրջապատէն. ոհ ինչ ախորժ, կենդանի շշուշով մը լեցեցաւ այն մահաստրսուռ մթնոլորտը. բոլորի դէմքի վրայ անխառն ուրախութիւն մը կը փայլէր:

Խեղճ մարդիկ... Աչերս վեր բարձրացուցի, արդէն բոլոր ջահերը կարծես դիւթական գաւազանի մը զօրութեամբ վառւած էին:

Քահանայք փութով զգեստաւորեալ երջանիկ ամոլները խորան կառաջնորդէին:

Ամբողջ մի զամբիւղ հրաշագեղ ծաղկունք սփռեցին երջանիկ գոյլի անցքով, ու օրհնեղութեաց վեհ և աշխոյժ ալիքները եկեղեցւոյ կամարներուն տակ տարածւեցան:

Օրհնութիւն, մաղթանք, շնորհաւորութիւն մարգարտի նման թափուցաւ նորապսակներու վրայ:

Հանդիսի թագուհին՝ բոլորովին վարդազոյն գարձած և աւելի ազատ շարժումներով իրեն շռայլւած մեծարանքներն ու շնորհաւորութիւնք սիրուն նազանքով կընդունէր, միևնոյն ու շնորհաւորութիւնք սիրուն նազանքով կընդունէր, միևնոյն ժամանակ անուշաղիւր կոխտակով այն քնթոյշ ծաղիկները,

որոնք դատապարտւած էին իրենց մահւամբ այդ հանդիսին
փայլ մը տալու:

Մ... ունայնութիւն...
Կառքերու շարքը շարժեցաւ անաշնորհելով նորառիւկ
բաղդաւոր հարսը դէպի իւր ոսկեղօժ՝ երազներու իրականա-
ցումը:

2. Ալեանայ

... անապատի այդ որդին
Բարձր հասակով հըպարտ նսճւոյ մը հանդոյն.
Խոշոր աչքերն ունին նայւածք խոր, մըթին
Որ սարսափի զոգ մը կուտայ ընդ իսկոյն...:

ՊԵՏԷՎԻՆ

ԱՐԱՅԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

(Սիրավեպ)

Երկան պուրնուզմ' ձրգած իր լայն ուսերուն,
Ոտը բողբիկ արագ արագ կը գընայ. թափ խոզի
Աջ ձեռքն պահած մէջ պուրնուզին ծալքերուն,
Չախտին՝ ջրղուտ շարժէ եղէգ մը հսկայ:

Աչքերն յառած անթարթ կէտի մ'անորոշ,
Անուշազիր ու հրագուն նա կ'անցնի
Թւի լսել իրեն ծանօթ ձայն մ'անուշ
Որ կը խօսի անտառներէն հայրենի...:

Եւ սկզբիտէ... ինչէր կանցնին իր մտքէն.
Երբեմն ուժգին կը սեղմէ բունն եղէգին,
Ու կ'երնի սև նայւածքին կրակէն
Դառն գաղտնիք մը թաղւած կայ խորն իր կեանքին...:

Գեղեցիկ է անապատի այդ որդին
Բարձր հասակով հըպարտ նսճւոյ մը հանդոյն.
Խոշոր աչքերն ունին նայւածք խոր, մըթին
Որ սարսափի զոգ մը կուտայ ընդ իսկոյն...:

Իր պուրնուզին կէս մը բացւած ծալքերէն
Կ'երկայ թուխ, հուժկու, մաղոտ կուրծը լայն,

Գրուող մազերն դուրս են կախեր փաթթոցէն
Ի՛ անոր ճերմակ ծոպերուն հետ կը խազան:

Խորհրդաւոր երկու նըշան աստղաձև
Վըզին մօտիկ՝ ազօտ հետքեր են թողեր.
Եւ արեւն խանձած գէմքին վրայ սի
Նոր են ծըլիւր մօրուաց ցանցաւ նուրբ լծիկեր:

Թուխ գանգուրներն հովուն տւած վայրենին
Չեորը պահած միշտ պուրնուզին ծալքին տակ,
Նըման այն կոյս անտառներու առլուծին արդ
Կըճտէ կատաղած մերթ ախրաներն պալիտակ...: զգա՛մ
* * *

Փամանակ մը չհեռացած դեռ երկրէն
Կապրէր անհող բայր բնութեան սէր տողան,
Հըպարտ ու բաջ սիրւած երկրին քաջերէն մայ վա՛ր
Իրեն ցեղին փառքը, պարծանքն էր իր տան...: զմ

Լարած ազեցին, ձգած կապարճն յուսերուն,
...Իր նըթոյգին վրայ ճերմակ կը սուրբար մնծոցճ
Պատերազմի վեհ աստուածի մը հանգոյն լիմպի՛վ մ
Եւ անտառաց քաջին յաղթած կը դառնար...: զտԳ

Եւ իր երկրին գեղունիներն երազուն
Կը նայէին իրեն խոնաւ աչքերով, խոխոտա՞ր զնոյն
Կոյս սրտերնէն կ'եյնէր հառաչ մը թագունի գոչո՛ւ
Երբ կ'երեւէր ան իր կրթակ նայւածքով...: զտԳ

Բայց ինք կանցնէր, արբայի մը պէս հըպարտ
Անտարբեր այդ հուրիններու պչրանքին...: զտԳ

Ճերմակ ձիուն վրայ վըսեմ ու հանդարտ
Կ'երգէր մեղմիւ տրտում երգերն իր երկրին...: զմ
* * *

Եկաւ օր մը հնչեց իրեն ալ ժամը...
Մարմինն ամբողջ խոր սարսուռով մը գողաց...
Երկրին այրող արևուն պէս աղջիկ մը
Յափշտակեց, գողցաւ իր սիրտն ու գընաց...:

Եւ կորսնցուց քունն ու հանգիստն ալ խապաւ,
Մոռցաւ անտառ, նետեց նետեր ու աղեղ,
Եւ թափառիկ, դէս գէն տըղան սիրավառ
Կը փընտուէր իր զեզուհուն տուն ու տեղ...:

Եկաւ օր մը, գըտաւ հետքը ազուրկն.
Նա՛ բարբարոս անգուլթ ցեղի մ'աղջիկն էր.
Իրեններուն խուլ, գարևոր թշնամին,
Արեան ծով մը զիրենք յաւէտ կը բաժնէր...:

Դողաց հէգը... ուզեց խոյս տալ իր երկրէն...
Բայց դըժոխքը բռնկեր էր կուրծքին տակ...
Եւ ուր փախչելի զինքը լափող կըրակէն,
Եւ ուր մոռնալ այն խոր աչքերն անուշակ...:

Իրիկուն մը, ուշ էր ժամը, նա անցաւ,
Իր սիրելւոյն վըրանին մօտ ձին քչեց.
Մեկամաղձիկ ձայնովն անուշ, սրտագրաւ
Դողգոջ շեշտով սիրոյ անվերջ երգն երգեց...:

Մ'նջեց իր ցանն, գոչեց իր սէրն ու գոռաց,
Եւ անտառներն ալ գոռացուց իրեն հետ.
Մինչ թռչուններն ծառոց վրայ լսւո, աղչած,
Կարձակէին հազիւ տրկար ճիշ մը մերթ...:

Մէյ մ'ալ տեսաւ վրանը կէս մը բացւած...
Երանց մ'արգօք խօլ կը սլարէր դանկին տակ...
Երկու թովիչ աչքեր, աստղեր զոյգ վառւած
Կը նեւէին մութին՝ ցոլրեր, շողեր տար...:

Ան էր... նախ իր սիրտը ճանչցաւ զԱյն խսկոյն.
Խնկի մը պէս ինկաւ անոր ոտից տակ.
Մինչ մէկ մատը դրած կարմիր շուրթերուն՝
Կուզէր իրեն գեղանին բազր մի նայւածք...:

Եւ պատանին տժգոյն երկար մագերով,
Իր սիրելոյն առջև խոնարհ ծնրալրեց,
Իրենց երկրին խորհրդաւոր բարբառով
Սրտին էն խոր ծայրերն մեկ մէկ քրքրեց...:

Քանի ժամեր տևեց այսպէս, սվ գիտէ...
Ձեն համրիւր երջանկութեան հեշտ ժամեր...
Արևն ահա առջի շողերն կը նեւէ.
Հեռուն՝ ծայրը լեռանց կարմիր է ներկեր...:

Եւ գատեցան երկու տըղարն սիրահար,
Տըխուր նայւածք մը նեւեւով արևուն.
Իրենց շուրջը իցիւ տիրէր միշտ խաւար,
Ջիրենք ծածկէր... պահէր աչքէն ամենուն...:

Եւ սիրեցին այնպէս՝ ինչպէս կը սիրեն
Կրրակ թափող արևուն տակ երկրին այն.

Սէրը մաշնդ է, փշրող է հոն, կ'ըսեն.
Հոն չեն մոռնար, կ'այրին մոխիր կը գառնան...:

Եւ յիշելով հին վերէժը ցեղային
Կը խորհէին խոյս տալ տունէն հայրենի,
Իրենց սէրը ծածկել խորերն անտառին,
Ապրել ազնտ, գազանաց հետ վայրենի...:

Ջի ոճիր մ'էր իրենց սէրը, գիտէին.
Յաչս այդ մարդկանց արիւնարբու, մոլեռանդ.
Փոյթ չէր թէ այդ իրենց արեամբ քաւէին,
Աշխարհն ողջոյն իցիւ չըլլար քար ու քանդ...:

* * *

Իրարու մօտ նստած գիշեր մը լըւիկ
Կը գիտէին տար նայւածքով մը զիրար.
Ամպ մ'է գոցեր լուսինը, մութին են երկինք.
Քանի մ'աստղեր կը վառէին գէս գէն ցանցառ...:

Յանկարծ սուեր մ'իրենց մօտիկ կանդ առաւ.
Գիտեց անշարժ երկու տըղարն մի վարկեան
Ժպտով մը լայն սուր ակուններն ցոյց տաւ
Խածատելու մօտ գազանի մը նըման...:

Եւ գայրոյթի մոռնչ մը խօլ ու երկար
Հեռուն՝ լեռներն բիւր անգամներ կրկնեցին...
Ու գեղնեցան հէզ տըղաքը սիրահար,
«Գորանք», ըսին, և սղջ մարմնով գողացին...:

Եւ ալ կարծես մութին մէջ շատ մ'ըստերներ
Գեանին տակէն գուրս կ'ելլէին մի առ մի.
Եւ վայրենի ազգակներ, մոռնչներ
Կը թռչէին բիւր կուրծքերէ կատաղի...:

Եւ յայտնի էր մի ահաւոր բարկութիւն
 Կը գոռար այդ վայրի մարգոց կուրծքին տակ,
 Այս նախատիրն ցեղային Մեծ, սուրբ Պատուոյն
 Պէտք էր քաւուէր հեղեղներով արեան տար...:

Քայց մըտածման պէս շարժումով մը արագ
 Գրկեց տըզան իր սիրելին դողահար,
 Յատկեց թեթիւ վըրայ ձիուն իր ճերմակ
 Ուզեց կտրել դաշտը մտնել ի յանտառ:

* *

Անա նետ մը հկաւ սուլել իր շուրջը
 Ու երկաթի յորդ անձրի մը սկըսաւ.
 Մէկէն ցաւի խորունկ ու սուր հառաչ մը
 Իր սիրելւոյն վարդ շրթներէն դուրս թըռաւ:

Ու նայեցաւ տըզան խենդի աչքերով
 Այն ճակտին՝ ուր մահն իր դալուկ կը գընէր.
 Կ'իջնէր արիւնն վըզէն վար լայն շիրթերով
 Սիրած անունն՝ շրթանց վըայ կը մեռնէր...:

Եւ սպաննոցն հան էր ժպտով մը վայրագ,
 Արեան հոտէն գինով մօտիկ հէզ զսլլին,
 Կուշտ կը դիտէր մեռնող ազգիան հողեվարք
 Եւ կը հրձէր ի տես թափւած արցունքին...:

Մէկէն լացոյ տըզան աչքերն վեր առաւ,
 Տեսաւ ժրպիտն դէմը կեցող ճիւղային.
 Վրիժու կայծը նայւածքին մէջ վառեցաւ,
 Բաշեց խանչարն, պատուեց կուրծքը գագանին...:

Եւ ահաւոր թօթեց մագերն սե, արձակ,
 Սիրականին դիակն գրկած պինդ սրտին

Չուրջը նետեց նայւածք մը սէգ, համարձակ,
 Ի՛ առաջ բըշեց անտառներու խորն իր ձին:

* *

Եղէգներու պուրակին մէջ, հոն շինեց
 Իր սիրելւոյն համար հանգիստ անկողին,
 Հոգը տըխմւր, խոնամ գըտաւ և շուգեց
 Յանձնել մարմինն սիրականին սե հողին...:

Գերեզման չէր, օրօրան մ'էր դա բնրուշ,
 Զոր զեփիւռին թեւերն մեղմիկ օրըէին.
 «Ննջէ՛ մեռնակ, ի՛մ աչքի լոյս, քունդ անուշ,
 —Հառչեց խորունկ— մինչև ննջենք միասին»...:

Վերջին համբոյրն տաւ սառած շուրթերուն.
 Կեանքի ընկեր ընտրեց եղէգ մը միակ,
 Եւ հեռացաւ նա քայլերով երերուն
 Այդ վառ սէրէն տարաւ չոր վայտ մ'իշխտտակ...:

Այսպէս թողլով բողբոջ հայրենիք տեղն ու տուն
 Կը թափառի գէս գէն սրտէն զարնւած,
 Լնու, չի խօսիր. կըսես՝ բո՛ւն է թէ արթուն.
 Աչքերը բաց կարծես ըլլայ քնացած...:

* *

Աչքերն յառած անթարթ կէտի մ'աննորոշ,
 Եղէզը պինդ ձեռքին սեղմած, նա կանցնի՛.
 Թւի լսել սիրականին ձայնն բնրուշ,
 Որ եղէգնեայ գերեզմանէն կը խօսի...:

Մատի Պէլլէրեան

ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՉՄԸ

ԲՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԷՋ

(Ընդհանուր ակնարկ)

Իսկական գիտութիւնը, այսինքն ճանաչողութիւնների այն պաշարը, որը այժմ մեզ համար ոչ թէ լոկ պատմական նշանակութիւն ունի, այլ որը մենք համարում ենք անհերքելի ճշմարտութիւն գտնէ մեր էպօխայի համար, այդ գիտութիւնը սկսեց զարգանալ միայն XIX դարի սկզբից: Նախ արագ քայլերով առաջադիմեցին գիտութեան այն ճիւղերը, որ մենք կոչում ենք բնական գիտութիւններ (քիմիա, ֆիզիքա, կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն, հանրաբանութիւն և այլն) և ապա գիտութեան այն ճիւղերը, որը կոչում ենք հասարակական գիտութիւններ (պատմութիւն սօցիոլոգիա, քաղաքատնտեսութիւն և այլն): Եւ շնորհիւ այն հսկայական աշխատանքի, որ գործադրեց այդ գիտութեան մըշակութեան մէջ, մենք այժմ միայն կարող ենք ասել, որ իսկապէս ունենք գիտութիւն, այսինքն ունենք մի շարք թէօրիաներ և օրէնքներ, որոնց ճշմարտութիւնը կարող ենք համարել ապացուցւած ուսումնասիրութեան ինդուքտիվ մեթօտով, թէօրեաներ և օրէնքներ, որոնք հիմնւած են փաստերի վրայ, որոնք ոչ թէ անհատների կողմից ենթադրւած հաւանականութիւններ են, այլ որոնք իրականապէս գործում են բնութեան և հասարակութեան կեանքի երևոյթների մէջ և որոնք վերջապէս մերկացան և յայտնեցան գիտութեան: Ներկայ դարի

գիտութիւնը ճանաչեց որ իր դերը ոչ թէ երևակային և հընարելն է, այլ ուսումնասիրել գտնելը: Ուսումնասիրութեան ինդուքտիվ մեթօտ և փաստօրէն ապացուցւած օրէնքներ—ա՜հ ներկայ դարի գիտութեան էութիւնն ու բովանդակութիւնը:

Մենք ասացինք որ նախ և առաջ զարգացան բնական գիտութիւնները: Տիեզերքն ու բնութիւնը, հանրային, բուսական և կենդանական աշխարհները—որոնք եզան այն ճիւղերը, որոնց վերաբերմամբ կազմեցին գիտական լրբի օրէնքներ և ապա փիլիսոփայական աշխարհահայեացք, հիմնւած այդ գիտութիւնների տւած եզրակացութիւնների վրայ:

Բնական գիտութիւնների այդ փիլիսոփայական աշխարհահայեացքը այն ժամանակ միայն պարծաւ ամբողջական և հիմնական, երբ այդ փիլիսոփայութեան մէջ մուտք գործեցին և նրա հիմնաքարը կազմեցին երկու էական սկզբունքներ—*մօնիզմ* և *մատերիալիզմ*:

Կար մի ժամանակ երբ կարծում էին թէ ինչպէս տիեզերքը, նոյնպէս և մեր հողագունդը կազմւած են երկու տարրերից—*նիւթ* և *հոգի*, Աստւած և *բնութիւն*: Այդ փիլիսոփայութիւնը յայտնի է *առաջիտական* անունով, որի համեմատ Աստւած, իբրև ոչ թ, իր շունչը միացնելով հիւթին, ստեղծել է երկիրը, և թէ կեանքը կարծեալ միաւորումն է այդ երկու տարրերի—*հոգի* և *մարմին*, *շունչ* և *նիւթ*: Եւ այդ փիլիսոփայութեան մէջ գերակշռողը հոգին էր, շունչն էր, Աստւածն էր, որոնց համար նիւթը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ աննշան մի իր, մի փոշի, որը սակայն տարրեր սիրտտանս էր և անհրօթեշտ պարագայ, և որի գոյութեամբ միակ Աստւած կարող էր ստեղծել տիեզերքը:

Այս էր սպիրիտուալիտական փիլիսոփայութիւնը, որի համեմատ Աստւած համարում էր իբրև ամենագօրեզ և ամենազիտուն մի հոգի, որը նախամտածւած ծրագրով և նախասահմանւած վերջնական նպատակով ստեղծել էր տիեզերքը ու երկիրը իր բոլոր արարածներով, ստեղծել էր այս ամենը

ջորդական տրանսֆորմացիայից։

Օրգանական կեանքը նոյն ծագումն ունի։ Եւ գիտական տեսակէտից անհնար է մի սահմանաւոր գծով բաժանել միմիանցից այդ երկու աշխարհները, որովհետեւ սկսած գազային զանգւածից անցնելով մետաղների և հանքերի ամբողջ սերեան, ինչպէս նաև բոյսերը և ապա միատնիկ կենդանիները, մինչև մարդը—այս ամբողջ բարդ աշխարհը լոկ մի յաջորդական օղակ է, բաղկացած միայն և միևնոյն քիմիական տարրերից, այլ և այլ խտութեան, քանակի և դասաւորութեան, իսկ այդ քիմիական տարրերը կազմւած են մի և սոսկ նիւթից։

Ըստ Հէկերի կեանքը ոչ թէ առանձին մի ոյժ է, որ դրսից աւելանում է նիւթի վրայ, այլ կեանքը արդիւնք է սրուչ պայմանների մէջ սրուչ քիմիական տարրերի սրուչ դասաւորութեան, և այդ կեանքը, սկսած միատնիկ օրգանիզմներից մինչև մարդը ոչ թէ միանւագ առաջացաւ երկրի վրայ, այլ մեր հոգազնդի սրուչ վիճակի մէջ, սրանից միլիօնաւոր տարիներ առաջ մի քանի տարրերի ինքնաբերաբար աջող դասաւորութիւնը ծնեցրեց կեանք։ Նախ առաջացան միատնիկ մօնօնները և ապա, ըստ Դարվինի թէօրեայի, կենդանական ամբողջ աշխարհը, հարիւրաւոր դարերի ընթացքում։

Այսպէս մեր հոգազունը ոչ թէ մի ամենակարող Աստուծոյ պատրաստ և միանւագ ստեղծագործութիւնն է, այլ նա առաջացաւ ինքնաբերաբար և յաջորդաբար և նրա ծագումը, դարգացումն և անվերջ փոփոխութիւնները ենթակայ են ֆիզիքօքիմիական խտասպայն օրէնքների։ Այդ աշխարհը առաջացաւ միայն նիւթից, որը մէկ է և յաւիտենական։ Մատերիալիստական մօնիզմի այս թէօրեան, որ գիտութեան միջից դուրս ձգեց ամեն տեսակ առասպելներ և նախապաշարմունքներ, անշուշտ ոչնչով իբերի կարգը չ'փոխեց, այլ նա բացառեց երևոյթները և գիտական բմբունելի ձևակերպութեան ենթարկեց ստեղծագործութեան պրօցէսը, կամ աւելի

ճիշտ ասած, գտաւ և մերկացրեց այդ պրօցեսսի էութիւնն և արկնները։ Եւ այսօր բնական գիտութիւնների մէջ մենք սեննեք մի ուղիղ աշխարհահայեացք, ունենք գիտական մի փիլիսոփայութիւն, որը մեզ տալիս է ճշգրիտ և ըմբռնելի գաղափար այն հոգազնդի մասին, որի վրայ ապրում ենք մենք և տիեզերքի մասին, որ շրջապատում է մեզ։

Սակայն XIX դարը մեզ աւելի ոչ թէ միայն բնական փիլիսոփայութիւն, հիմնւած փաստերի և երևոյթների գիտական ուսումնասիրութեան վրայ, այլ նա աւելի մեզ նաև հասարակական փիլիսոփայութիւն։ Բնական նոր փիլիսոփայութիւնը, այսինքն մօնիզմը կամ մատերիալիզմը բնական գիտութիւնների մէջ այսօր գերակշռող տեղ է բռնում և ընդունւած է վերջնականապէս, չ'նայած գեռես մի շարք ուղիղտուած լիստների ջանքերին, սակայն հասարակական նոր փիլիսոփայութիւնը, որի մասին մենք պիտի խօսենք, գեռես ենթակայ է միամիտ, չ'մբռնւած և յաճախ շարակամ յարձակումների, և նա դուրս է գեռես բուրժուական «սոցիօլոգիների» լծացած շրջանից։ Բայց մօտ է այն ժամանակը երբ հասարակական այդ մօնիզմը նոյնպէս տիրապետէ և բռնէ իր տեղը հասարակական գիտութիւնների մէջ, որով կամբողջանայ մօնիզմի և մատերիալիստական էվոլյուցիայի թէօրեան գիտական բոլոր ճիւղերի մէջ։

Ինչպէս բնական, նոյնպէս և հասարակական գիտութիւնը այն ժամանակ միայն սկսեց գիտական կերպարանք ստանալ, երբ հրատարակ եկան այն երկու սկզբունքները—մօնալիզմ և մատերիալիզմ, միայն այս անգամ նրանք կոչեցին պատմական մատերիալիզմ։

Գար մի ժամանակ երբ պատմութեան և հասարակական կեանքի վերաբերմամբ իշխում էին նոյն տուալիստական թէօրեանները—մի կողմից Աստուծոյ, որի գործունէութիւնն արբանները—մի կողմից Աստուծոյ, որի գործունէութիւնն արտայայտում էր այս կամ այն կրօնի դաւանանքներով և միւս

կողմից հասարակութիւնը կամ մարդկութիւնը: Աստուած է որ կառավարում է մարդկութիւնը, նա է հասարակական կեանքի շարժիչը և ամեն պատմական արանսֆորմացիաների նախապատճառը: Նոյնպէս նախամտածուած ծրագրով և մի վերջնական նպատակի անունով, իրեն ծառայեցրած մարդկութիւնը, նա առաջնորդում է նրան դէպի մի այլ կեանք, որ դուրս է այս երկրից, դէպի արբայութիւն, ուր յաւիտենական է կեանքը, որին միայն պէտք է ձգտել և որին հասնելու համար ամեն դրկանք և թշուառութիւն այս հոգազնդի վրայ տենչալի բաժին է միայն մահկանացուի համար: Մարդկութիւնն Աստուծոյ անունով է գործում, կամ կրօնի անունով է որ շարժում է և այդ կրօնի դաւանանքն է որ մարդկանց մղում է դէպի տիրապետութիւն, յանուն այդ դաւանանքի տարածման:

Այս էր աստուածաբանական տուայխտական փիլիսոփայութիւնը: Սրա կողքին ծնունդ առաւ և զարգացաւ և մի այլ փիլիսոփայութիւն—իդէալիզմը: Այստեղ ևս, աստուածաբանական տուայիզմին իդէալիզմը հակադրեց իդէալիստական մօնիզմ: Սա միևնոյն իդէալիզմն էր, որ բնական գիտութիւններից անցաւ հասարակական գիտութիւններին և նոյն կերպ ըստտրեց պատմութիւնն և հասարակական կեանքը: Փոյութիւն ունի միայն իդէան, և արտաքին աշխարհը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ այդ իդէայի իրականացումը: Իդէան է որ մեկնւելով ինքն իրանից, յաջորդարար առաջադիմում է և գրա արդիւնքն է տիեզերքն—հասարակութիւնն և պատմութիւնը, որոնք միայն իդէայի շարժման արանսֆորմացիայի անգրադարձումներն են: Այսպէս տուայիզմին յաջորդեց մօնիզմը—բացասեց հասարակութիւնն և նրա երևոյթները և միակ ու իսկական գոյութիւն ճանաչեց իդէան:

Ինչպէս արդէն նկատել ենք, հասարակական գիտութիւնների մէջ ևս իդէալիզմը ոչինչ չ'մտցրեց—այստեղ ևս Աս-

տուածը փոխարինւեց իդէայով: Սակայն, ինչպէս բնական, նոյնպէս և հասարակական գիտութիւնների մէջ, իդէալիզմը առաջացրեց մի կարևոր էական սկզբունք, այդ մօնիզմն է, այսինքն միայն մի սկզբունքի, միայն իդէայի դաւանումը: Մի երկրորդ աւելի ևս կարևոր սկզբունք, որ մշակեց իդէալիզմը այդ պատմական շարժման, պատմական պրօցէսի և էվօլյուցիայի սկզբունքներն են: Իդէալիզմի տեսակէտից բացարձակը գոյութիւն չ'ունի, այլ իդէան շարժման և առաջադիմութան մէջ է, գիմելով դէպի այդ բացարձակը: Հասարակական կեանքը ևս, իբրև արանսֆորմացիայի անգրադարձման, նոյնպէս շարժման մէջ է: Պատմութիւնը մի պրօցէսս է և ամեն պատմական էպօխտ իր տեղն և իր անհրաժեշտութիւնն ունի ընդհանուր գնացրի մէջ: Այսպէս բացարձակութեան և անշարժութեան սկզբունքներն իդէալիզմը հարկադրեց յարաբերականութեան և պրօցէսսի սկզբունքները:

Ինչպէս բնական, նոյնպէս և հասարակական գիտութիւնների մէջ այս երկու փիլիսոփայութիւններն ևս (տուայիստական-աստուածաբանական և մօնիստական-իդէալիստական) երկուսն էլ մետաֆիզիքական էին: Սակայն դարձաւ կէսից սկսած, նոր ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ, մանաւանդ կապիտալիզմի զարգացմամբ, հրապարակ եկաւ մի նոր հասարակական փիլիսոփայութիւն, որն և երթարով դառնում է միակ գիտականը: Այդ նոր հասարակական փիլիսոփայութիւնը կոչուում է տնտեսական կամ պատմական մատերիալիզմ:

Ըստ պատմական մատերիալիզմի, հասարակական կեանքի երևոյթների, ինչպէս և պատմական պրօցէսսի մէջ ոչ նախախնամութեան կանխակալ ձեւնարկութիւններ պէտք է սրանել և ոչ էլ այդ երևոյթները ու այդ պրօցէսսը համարել սոսկ ֆէնօմէններ և անգրադարձումներ մի իդէայի: Երտասոսկ ֆէնօմէններ և անգրադարձումներ մի իդէայի: Երտարին աշխարհը գոյութիւն ունի և արտաքին աշխարհից մեզ հասած տպաւորութիւններն են որ մեր մէջ առաջացնում

են պատկերներ, հասկացողութիւններ, իրէաներ, որոնք ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող երևոյթների և նիւթական յարաբերութիւնների մտաւոր ձևակերպումն, որը մեզ ըմբռնելի է գարձնում այդ երևոյթներն և այդ յարաբերութիւնները: Ոչ թէ արտաքին աշխարհն է իրէայի անդրադարձումը, այլ մեր իրէաներն անդրադարձումն են արտաքին աշխարհի:

Հասարակութիւններն ապրում են իրական կեանքով, որն ունի իր տրանսֆորմացիայի օրէնքները, որոնց համապատասխանում են հասարակական երևոյթները: Այդ երևոյթները կոպրած են միմիանց հետ խիստ պատճառականութեամբ: Պատմական պրօցէսները մասնաւորների կեանքի արգիւնը չեն, այլ այնտեղ գործում են որոշ ընդհանրութեան կացութեան վերաբերեալ խորին և էական պատճառներ և պայմաններ: Պատմական ամեն մի շրջան ունի իր ծագման, աճեցման և չքացման անհրաժեշտութիւնը և պատմական ամեն մի շրջան անհրաժեշտ և անխուսափելի է իր ժամանակին:

Այսպէս պատմական պրօցէսի, ինչպէս և հասարակական կեանքի շարժումները իրական միջավայրի պայմաններն են, որոնք մեր ուղեղի մէջ ձևակերպում են իրրև որոշ գաղափարներ: Սակայն որոնք են այդ միջավայրի պայմանները: Վերջնական կերպով այդ միջավայրը վերլուծում է տնտեսական պայմանները: Պատմութեան մէջ ամեն մի տնտեսական-հասարակական ֆազիս արտադրում է իրանից իրան համապատասխան հասարակական յարաբերութիւններ և համապատասխան բաղաբաղական կազմակերպութիւն, որոնք իրանց հերթին արտադրում են համապատասխան մտքեր, իրէաներ, բարոյական հասկացողութիւններ, կրօնական դաւանանքներ և այլն: Տնտեսական պայմաններն են հասարակական կեանքի էքսֆօտաժը, որի վրայ կառուցում և բարձրանում է հասարակութեան ամբողջ մտաւոր և բարոյական էութիւնը, ինչպէս որ ծառի արմատից բուսնում է նրա ամբողջ տերևները

ծաղիկներն ու պտուղները: Սակայն տնտեսական պայմաններն ևս գեւ ունին իրանց ծուծն ու կորիզը—այդ արգիւնը և արբերութեան գործիքներն են:

Այդ գործիքների համեմատ ձուլում են տնտեսական պայմանները, այսինքն արգիւնաբերութեան և բաշխման կերպերը, մարդկանց և սեփականութեան յարաբերութեան ձևերը, որոնք ինչպէս արգէն ասացինք, իրանց էութեան համեմատ կոչում են իրաւաբանական, քաղաքական, բարոյական մտաւոր օրէնքներ, հիմնարկութիւններ, հասկացողութիւններ և գաղափարներ: Հասարակութիւններն և անհատներն անհաշտ շարժում են իրանց սկզբունքների և իրէաների համաձայն, սակայն այդ սկզբունքներն անկախ և վերուստ արած չեն, այլ նրանք արգիւնը և ձևակերպումն են միջավայրի և կազմում են միջավայրի համեմատ, իսկ այդ միջավայրը արգիւնը է տնտեսական պայմանների և կազմում է նրանցից:

Ամեն մի տնտեսական դրութիւն բերելով իր հետ իրան համապատասխան հասարակական կազմ—իր հիմնարկութիւններից սկսած մինչև մարդկանց գաղափարները—իր գոյութեան և զարգացման որոշ մօմէնտին այլևս անկարող է դառնում իր գաղափարի մէջ ամփոփւած պահել այն ամբողջ հասարակական կազմը, որ ինքն իսկ ծնեցրել էր, բաւարարութիւն տալ այն տնտեսական նոր պահանջներին, որոնք աճեցին նոյն իսկ իր ծոցի մէջ, և ահա ծնում են նոր պայմաններ, տնտեսական նոր կազմի պահանջ, որոնք նոյնպէս անգրազաւնայով մարդկանց գիտակցութեան մէջ, առաջացնում են նոր հասկացողութիւններ և նոր գաղափարներ: Ահա հասարակական կօնֆլիքտը, ահա դասակարգերի կռիւը:

Այս օրէնքներով է ընթանում հասարակութիւնը: Նրա մէջ ոչինչ չկայ ի ծնէ և յաւիտենական: Ամեն ինչ արգիւնը է միջավայրի և ի վերջոյ տնտեսական կազմի, ամեն ինչ ծնում, աճում և մեռնում է: Հեռու են իրականութիւնից և գիտու-

Թիւնից վերջնական և գերազոյն մեթաֆիզիք նպատակներ, որոնք զուրս են այս կեանքի և մեր հոգազնդի սահմաններից:

Մեր ամենավսեմ զաղափարները հասարակական - տընտեսական կազմի արդիւնք և ձեակերպումն են և նրանց վսեմութիւնն աւելի նորոգում է մեզ երբ մենք ճանաչում ենք գիտակցորէն նրանց իրական ծագումն և օրինական արմատներն, ուրեմն և նրանց պատմական-հատարակական անհրաժեշտութիւնը, յանուն մարդկութեան տնտեսական բարեկեցութեան, որը միակ և ճշմարիտ ազդիւրն է ամեն բարոյական և մտաւոր կատարելութեան, միակ հաստատուն պատւանդանն է, որի վրայ պիտի կառուցել մարդկութեան կերպարանքը:

Տիկ. Նի. Պալեան

1902 թ. Ժընև:

ՄԻԱՅՆ ՄԷԿԸ ԶՁԶԱՅ

(Պատկեր իրական կեանքի)

Ի

Բարեկենդանի հինգշաբթի օրն էր: Տաճկաստանի է. քաղաքի յայտնի հարուստ Արսէն աղայի տունն էր: Ճաշին հրաւիրած հիւրերը բաւական հարբել էին: Բայց դարձեալ նոյն եռանդով շարունակում էին ոգելից խմիչքների բաժակները լցել և գատարկել:

Սեռաշեյ տանտիկինը շուտ շուտ տուն ու դուրս էր անում և ամեն անգամ սպասուորներին զանազան հրամաններ տալիս և կարգադրում, որ ամեն բան իր կարգին լինի: Երբ տատարդ տանտէր Արսէնը զինու բաժակը ձեռին մօտենում էր այս կամ այն հիւրին ու խնդրում, որ լինեն այնպէս ազատ ինչպէս իրանց տանը և իւրաքանչիւրին մի քաղցր խօսք կամ սրախօսութիւն ասելով հեռանում էր: Երբ մօտեցաւ մի հաստափոր աղայի, որը յօնքերը կիտել, նստել էր բացականչեց.

—Մեր տղայ, այսօր քեզ ինչ է պատահել սիլ է իշիդ «չօ» ասել, այս քեզանից չի, ուրիշ անգամ ուզում էիր բաժակն էլ հետը կուլ տալ, իսկ այսօր ձեռք բռնարովին առած չի դալիս: Դէ՛հ վերցրու խմիր թէ չէ, հօ գիտես, գլխիդ կածեմ:

—Արսէն ջան, շարդ տանեմ, թոթովից թըլատ ազան, —թէ Աստուած կսիրես, ինձ հանգիստ թող, այսօր դու քէ-Ֆրս խարաք արիր: Ես որ գիտենայի թէ այդ վարժապետը այսօր այստեղ է կենելու, գլուխս քարովը կ'առայի և քո տունը չէի գալ:

—Է՛հ, սարսաղ բաներ մի խօսի,—ընդհատեց նորան տանտէրը,—նա բեզ ի՛նչ է անում, նա իր տեղը, դու բո տեղը: Գէ՛հ, գլուխս մի տանիր, քէֆ արա, այդ թթու գէճըդ պարզացրու:

Մինչ տղամարդիկ այսպէս զբաղւած էին խմելով և խրմ-
ցնելով, նոցա քնքոյշ կէսը՝ կանայք ձանձրանալով երկար
նստելուց—մանուսնոց որ խմելը նրանց շէր հրապուրում,—
արդէն վեր էին կացել հացի սեղանից և հաւաքւելով մեծ
դահլիճը՝ սկսել էին պարել: Երաժշտական խումբը, որ բազ-
կացած էր հինգ հոգուց՝ սանթուր, թառ, ձեանուր, ջութակ
և դաշնիրա անոնցից, մեծ եռանդով «եա ու առաջ» էին
նւագում. ֆանտաստիկական տեսարան է ներկայացնում հա-
յուհիների հաշակաւոր «կշռը» պարը իրանց ազգային շորերով,
որովհետև է. քաղաքի կանայք դեռ հաւատարիմ են մնացել
իրանց տատերի հագուստին: Հետաքրքիր և հրապուրիչ է այդ
հագուստը երբ շքեղ են հագնւում, բայց որովհետև Արսէն
ազայի շրջանը հարուստներից էր բազկացած, հետևապէս ու-
կին այստեղ առատ էր: Ոսկին եմ առում, որովհետև այդ շո-
րերի ամենաանհրաժեշտ մասը և գեղեցկացնողը ոսկիներն են:
Բոլորի գլուխը բոլորած է երկու շարք մանր ու խիտ կա-
րած ոսկիներով (ջութառ շերիտ) որոնցից գլուխները մի տե-
սակ վե՛հ գիրք էին ստանում, կարծես մի մի թագուհի լինեն
ճակատինն բոլորած թագով. իսկ այդ ոսկիների տակից երե-
տով կախւած մարգարիտների շարքի համեստ փայլը, դէմքերից
անմեղու թիւն էր ցոլացնում: Աւելի գրաւիչ է երբ բոլորի
շորերը մի ձևի են, բոլորի վրան նոյն թաւիչի կամ անախ-
կմովի՝ ջութքան, թեկը, օձիքը, կուրծքն ու փեշերը ոսկով
նաշխած: Նոյն կարմիր մահուգի գոգնոցը դարձեալ ոսկով
նաշխած: Բայց երբ այդ բոլորի վրայից ծածկում են իրանց
հարսնութեան երկար քօյրը (շքեղան), այն ժամանակ ստաց-
ւում է մի ներդաշնակ ամբողջութիւն. և երբ տասից մինչև
յիսուն ջահել, սիրուն, սև ու փայլուն աչքերով հարսներն

իրանց նազանքներով ճօճւում են եա ու առաջ պարը, մարդու
աչք են շոյում և անհնար է լինում աչք հեռացնել այդ շքեղ
տեսարանից. կարծես յաւերժահարսներ լինեն օդի մէջ հան-
դարառ սահելով անցնելիս, այնպէս որ երբ Արսէն ազան մի
բուպէով ուղեց մտնել տեսնելու թէ սրանք ինչպէս են անցկա-
ցնում ժամանակը, հիացած բացականչեց.

—Ա՛յ, քէֆը ձերն է,—և մտնելով սեղանատուն՝ բռնեց
հաստավիզ ու հաստափոր ազայի ձեռից և բաշտալով բերեց
պարոնների մօտ սօաց,—տնաչէն, մի արի նայիր, սիրտդ
փառաւորի, սրանց տեսնոյն էլ յանրերը կ'իկախի, էլ սրտումը
դարտ կունեննայ:

—Է՛հ, Արսէն ջան, դարձեալ թոթովեց Մարաբեան
Ակոր ազան—իմ դարտո այստեղ չի փարատուի, ու նորից բաշ
տեց իր հետ տանալիքը սեղանատուն: Երբ սրանք ներս
մտան և մօտեցան սեղանին, սեղանի հակառակ ծայրում նըս-
տած մի համակրելի դէմքով, կապոյտ աշեայ, բարձրահասակ
երիտասարդ, տեղից բարձրացաւ և խօսքը ուղղելով տանախ-
րոջը՝ սօաց.—

—Պ. Արսէն, թոյլ տուէք մի երկու խօսք ասելու ոչ
զուարճութեան վերաբերեալ:

—Խնդրեմ, խնդրեմ վրայ բերեց տան տէրը:

—Պարոններ, —սկսեց երիտասարդը,—ու՛թ օր է ահա,
որ մի միտք ինձ հանգիտտ չի տալիս, այն՝ թէ ի՛նչ մեղաւոր
է մի երեխայ, որ թէ աշխատում է, և թէ սիրում է սովո-
րել, ուսանել, բայց զրկւելու է ուսումից, որովհետև նրա
ծնողները չբաւոր են. (այդ ժամանակ հաստափոր ազան ա-
ւելի յօնքերը կիտեց): Խօսքս իմ աշակերտներից մէկի մասին
է, որին երեք օր առաջ դուրս եմ արել, թոշակը չվճարած
է, որին երեք օր առաջ գլուխս վիտէք, չնայելով որ ես այդ
լինելու համար: Դուր ինչպէս զիտէք, չնայելով որ ես
ուսումնարանի կառավարիչն եմ, բայց իրաւունք չունեմ նո-
րան անվճար պահելու, որովհետև ուսումնարանում օրէնքով
բանի հոգու որ իրաւունք ունեմ ձրի պահելու, արդէն այդ-

II

Միտ օրը առաւօտեանն երբ վարժմեց մեր հաստավիզը, խնդին յիշեց նախորդ օրուայ ծրագիրն ու վեր թնաւ անկողնից, շտապով հագնեց, վառզ վառզ թէյ լամեց ու քայերն ուղղեց դէպի գայմագամի (գաւառապետ) տունը: Սպասուարին յայտնեց, որ կարևոր գործ ունի գայմագամի մօտ: Հատ շանցաւ բացեց ընդունարանի դուռը և Մարաբեանին ներս հրաւիրեցին: Փորրիկ՝ բայց տաճկական ճաշակով շքեղ գորգերով գարգարեւած սենեակում փափուկ օթոցի վրայ ծալապատիկ նստել և սուրճ էր խմում Ռաշիդ բէկը, և երբ նկատեց Մարաբեանի ներս մտնելը՝ գլխով նշան արաւ որ առաջ գայ: Վերջինս ձեռքերը ուռած փորի վրայ տարած՝ խոր գլուխ տուց և յետոյ աջ ձեռը նախ իջեցրեց մինչև գետին, յետոյ տարաւ շրթունքներին կայրեց և բարձրացրեց մինչև ճակատը ու թամնանս վերջացնելով, էլի ձեռները դարսեց փորի վրայ ու աչքերը գետին խոնարհեցնելով՝ զինուորի պէս ուղիղ կանգնեց:

—Նստիր, Ակոր ազայ, ասաց բէկը և սպասուարին հրամայեց, որ նրա համար էլ սուրճ բերեն, ու գառնալով Ակորին հարցրեց—դէ՛հ, ասա տեսնեմ, էլի ի՞նչ նորութիւններ ես բերել:

—Բէկս ողջ լինի—պատասխանեց Ակորը.—նորութիւն չատ, բայց դուք ձեր խոնարհ ծառայի խօսքերը բանի տեղ չէք դնում:

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ, հետաքրքրեց բէկը:

—Ի՞նչ, էլի այն, բայց դուք ոչ մի անգամ չէք հետաքրքրում իմանալու թէ իմ խօսքերը որքան ճիշտ են:

—Ո՞րն է, մի ասա տեսնեմ, աւելի հետաքրքրեց գայմագամը:

—Ահա թէ որը,—սկսեց Մարաբեանը,—ես որ այնքան ժամանակ է այդ անպիտան Ջաւատեանի մասին խօսում էի,

գուք նշանակութիւն չէիր տալիս: Բայց հիմի դա իր գործը այնքան աշխարայ է կատարում, որ այլևս իրաւունք չունիր ուշադրութիւն չդարձնելու: Իմ ասածները ապացոյցը մի բանի ժամանակից յետոյ կներկայացնեմ և դուք կհամոզւէք, թէ որ աստիճան նա խոտարար մարդ է, բայց այն ժամանակ արդէն ուշ կլինի:

Գայմագամի առանց այն էլ կուշ եկած պէմքը բանի գրնում մոայրում էր: Վերջապէս նա բարկացած տեղից վեր կացաւ, մօտեցաւ, բռնեց ազայի հաստ վղից և կատապի բայց գոպուած ձայնով ասաց.

—Լսիր, Ակոր, անհրաժեշտ բանի ժամանակ է, դու այդ մարդու մասին խօսում ես, սակայն չկարծես թէ ես չեմ հետևել նորան, նոյն խակ տեղեկութիւն եմ հաւարել, բայց քո ասածներից ոչ մէկը չի ճշտել: Ռերեմն ես ինչ պատճառ կամ հիմք ունիմ մի մարդու հալածել, բանի որ նա մեղաւոր չէ. սակայն եթէ քո ասածները հիմք ունենային և ձեռքիս փոստեր լինէին, ի հարկէ ճանկատանի խաղաղութեան և Մեծն Սուլթանի փառաւորութեան համար՝ այդպիսիներին քսան չորս ժամում գետնի երեսից ջնջել կ'ուայի: Վերջին խօսքերից ազան սիրտ առած՝ գլուխը բարձրացրեց և երկշոտ կմկմաց:

—Փնտտ էր ուզում, բաս սա փոստ չէ, որ նա կրէկ Ջահլամեանի ասանը, ճաշի ժամանակ փող հաւարեց, ճառեր էր խօսում, որ նա այժմ ամբողջ բանակներ ունի իրան հետևող, որից յետոյ և անազին գումար գրպանը դրեց: Եւ գետ երկար պատմում էր թէ ինչպէս գիւղացիք իրան նպատում են և պատրաստ են հետևելու ամէն տեղ, նոյն խակ կրակն ու ջուրը նետելու:

—Լսիր.—Գուշեց գայմագամը.—ես բեզ պարզն եմ ասում, որ ասածներդ այնքան էլ չեմ հաւատում, այս բոպէին Ջահլամեանին կանչել կտամ ու կհարցնեմ. եթէ ասածներդ ճիշտ են, ես գիտեմ իմ անելիքը: Իսկ եթէ ինչպէս միշտ,

ըն ժամանակ մարդ գլուխ մի կոտ ցորեն է տալու, և այս օրուայ այս հրաւէրը արդէն նրա կողմից կատարեալ չառաջարկութիւն էր և մեր վերաբերմամբ մեծահոգութիւն է, զարձակ ազին պաշտպանեց Քալօն:

— Քալօ ափար, սասաներդ ճիշտ են, բայց աւելի լաւ կլինէր, առաջ ցորենը առնէինք, յետոյ վկայութիւն տայինք: վախում եմ վերջը ազան չ'տայ: երկշոտ կերպով յայտնեց զարձակ առաջին գիւղացին իր կասկածը:

— Քիտէք ինչ, սկսեց մի ուրիշ աւելի ջահել գիւղացի, ես չէի կարծում թէ Ռաշիդ թէկը, բահանայ կ'կանչի և մեզ խաչի և աւետարանի վրայ երգելի կ'տայ, հէնց որ ձեռք աւետարանի վրայ դրի, դուրս բռնեց թէ հիմի երկնքից Աստուած կրակ կ'թափի գլխիս, սուտ վկայութիւն տալուս համար, բայց լաւ էր ոչինչ չ'եղաւ:

— Հն, գլուխը ամբողջացնելով արդարացրեց երիտասարդի պատուութիւնը Քալօն, ես էլ որ մօտեցայ, շատ վախեցայ, բայց ինչ պիտի անէի, արդէն գայմագամին ասել էի, թէ Ջաւատեանը մի շարաթ մեր տանը մնայ երբ եկել էր մեր գիւղը: Քիւլացոց կանչեց, խրատներ խօսեց, առաջ գրքեր բաժանեց, յետոյ գնալու օրն էլ մի բանի երիտասարդի կանչեց և բարձրին էլ գէնքեր բաժանեց, սրտը նորա խորհրդով վերջը Տիրաբեքիւրի գայմագամին սպանեցին:

Բայց իսկապէս, շարունակեց Քալօն—երբ այդ բոլորն ասելուց յետոյ խաչն ու աւետարանը միւս սենեակում տեսայ, լեզուս առաւ եղայ: Սակայն ազան գէմս կանգնել էր, այնպէս երեսս նայեց, սր ես էլ չիմացայ թէ ձեռք ինչպէս դրի աւետարանի վրայ: Պրուստ ասած՝ քանի այդ բանը արել եմ, ինձ այնպէս է թուում, թէ Աստուծոյ պատիժը ինձ հետևում է և թողէ առ թողէ գլխիս է թափւելու:

— Է՛հ, եղբայրներ, թէ՛ք արէք, ոչինչ էլ չի լինի, ձայն աւելի մի ուրիշը, դա առաջուայ ժամանակներումն է կոպի, որ սուտ վկայութիւն տուողը կամ պիտի բռնանայ կամ տեսնու

տեղը ձեռքը աւետարանին կաշի. բայց հիմի այդպիսի բաները վերցնել են, արխէյին քէֆ արէք. էգուց, էլ օր պարտամուրհակներին ժամանակը լրանալու է, վերսերը կ'ստի, ցանրի ժամանակն էլ սերմացու կ'տայ, հիմի էլ ինչ էք ուզում. դէ՛հ, հիմի էլ թէ՛ք արէք:

Մինչ գիւղացիք այսպէս խմում էին ու դատում, խախտութի գուռը բացեց և ներս մտաւ մի բարձրահասակ սիրուն երիտասարդ, ըստ գիւղականի շրեղ հագնւած: Կարմիր գոնաւուզէ արխալուխով, սև սաթին շարվարը վայրուն զանդեաների մէջ հաւաքած, բարակ արծաթի դօտին մէջքը գրկած, գեղին սիմերով զարդարած թաղիքի գտակը յետ գրկած, ձգած լայն ճակատի վրայ, նոր ծլած բեխերը վեր ոլորած, մի խօսքով գիւղացի աղջիկների շրեղ ժամանակ երազած մի խօսքով գիւղացի աղջիկների շրեղ ժամանակ երազած մի փեսացուն: Բայց Սաքօն սրանց վրայ չէր էլ նայի, նա արփեսացուն: Բայց Սաքօն սրանց վրայ չէր էլ նայի, նա արփեսացուն: Բայց Սաքօն սրանց վրայ չէր էլ նայի, նա արփեսացուն: Բայց Սաքօն սրանց վրայ չէր էլ նայի, նա արփեսացուն:

— Այ բարով, բարով, գոչեցին միաբերան գիւղացիք, Սաքօյի ներս մտնելը նկատելով:

— Բարով, Սաքօ, ասաց Քալօն, և նկատելով նրա գունատ ու տխուր դէմքը, հարցրեց— ինչի թէ՛ք տեղը չէ, գուցէ վիշերս լաւ չես քնել. անա իմ բաժակը, ան խմիր և գնա պառկիր քնելու, որ երեկոյեան լաւ թաղաւոր լինիս:

— Զէ, հիմի Սաքօյի քունը ուրախութիւնից չի տանի, նկատեցին ուրիշները, բայց Սաքօն այս բոլորին անտարբեր էր և գլուխը կախած, տխուր նստեց մի կողմը ու սկսեց մտածել: Սրտացաւ հանդիսականները սկսեցին հետաքրքրուել և ամեն միւր մի խորհուրդ էր տալիս այդ օրը ուրախ անց կացնելու: Վերջապէս նա վեր կացաւ, նայեց շորսկողմը ու պզտոր հայեացքը յառելով Քալօյի վրայ ասաց.

— Ես ոչ հիւանդ եմ և ոչ անբուն, իմ ցուր հոգուցս է, ես Յուզայի որդի եմ, ես ոչ մի տեղ հանգիստ չունեմ:

— Այ տղայ, Սաքօ, բեկ ինչ է պտտահեյ, հարցրին գիւ-

զայնները միաբերան։
 —Ահա թէ ինչ, շարունակեց Սարօն,—երեկ գնացել էի քաղաք հարսնիրիս համար բան-ման աննելու։ Առուտուրս յաջող վերջացրի, առածներս դարսեցի խուրջինիս մէջ և ձգած ուտիս, քայլերս ուղղեցի դէպի մեր դիւղը։ Չատ ուրախ էի, որ առուտուրս շատ յաջող էր, նազուրիս համար մի ընծայ էլ աւելի էի առել և երևակայում էի, թէ նազուրս որ տեսնի, որքան պիտի ուրախանայ, պետքազարից դուրս չէի եկել, երբ յետևիցս լսեցի կանանց խօսակցութեան ձայներ։ Յետ նայեցի, տեսնեմ մի ջահել սիրուն կին, լաց լինելով գալիս է, իսկ մի ուրիշ հասակաւոր կին մխիթարում է։ Չատ հետաքրքրեցի, թէ ինչու է լաց լինում այդ կինը, մանաւանդ որ նազուրիս շատ նման էր, անցնողներից մէկին հարցրի այդ կնոջ ով լինելը, նա պատասխանեց թէ Ջաւատեանի կինն է և կարծում էր թէ չեմ իմանում, աւելացրեց «գրտամուսինը յանկարծ, չգիտենք ինչու, բանտարկեցին»։ Երբ այդ անունը իմացայ, սիրտս սկսեց գողալ. քայլերս դանդաղացրի և թողի որ կանայք անցնեն ինձանից առաջ։ Բաւական ժամանակ մէկը լալով, միւսը լուռ առաջ էին գնում. վերջապէս հասակաւոր կինը գարձեալ սկսեց մխիթարել.

—Սիրելիս, ախր մինչև երբ պիտի բեղ տանջես. օգուտդ ի՞նչ է. տես կաթմզ կշորանայ, գաւակիդ խնայիր, խելքի արի, տունդ ու տեղդ նայիր, տեսնենք Ասուած ինչ կողորմի»։ Այդ խօսքերը երիտասարդ կնոջը աւելի կարծես վառեցին. նա բռնեց ուղղեկցուհու ձեռքից և աղեկաւոր ձայնով ասաց.

—Ի՞նչ տուն, ի՞նչ տեղ, ի՞նչ ես խօսում, իմ տունը արդէն բանգել են. պատճառ դարձնողի տունը գլխին փուլ գայ. իմ սիրելիս տանջողին սիրելին աչքի առաջը տանջի։ Իմ գաւակիս անհայր թողնողին, երեխերը անհայր, անմայր փոստիները թափառեն։ Լօրս, մայրիկ, ես այն Աստծուն չեմ հաւատում եթէ երկնքից կրակ չ'թափէ իմ ցաւերիս պատճառ դարձնողների գլխին»։ Եւ այս ասելով այնպէս նայեց երեսիս,

որ ես պետքաւ սարսափում եմ, երբ յիշում եմ նրա աչքերի փայլը. այստեղ ես կարգացի մեր դատախիւրը, և ես սպասում եմ ամէն բոլորէ, և ահա Աստծոյ պատիժը վրայ է հասնելու։
 —Է՛հ ջահելութիւն մի անի, Սարօ, պատասխանեցին գիւղացիք, Ասուած որ պատժելու լինէր, մինչև հիմի պատժած կ'լինէր . . .

Յանկարծ այդ բոլոր լուսեց մի խուլ դրոյզին, բոլորը իրար նայեցին և կարծելով թէ բամի է, դարձեալ ուզում էին շարունակել, բայց նորից լուսեց դրոյզին. այս անգամ հասկացան որ դա բամի չէ, այլ ստորերկրեայ իրարանցումն։ Տեղերը վեր կացան, որ դուրս փախչեն, բայց դրոյզին հետեւեցին զօրեղ ցնցումներ, ամենից առաջ ուղեց դուրս թռչել Սարօն, սակայն երբ մօտեցաւ դրանը, պատից թափուլ բարերից մէկը դիպաւ գլխին. տար արիւնը հոսեց երեսից. բայց նա ուշադրութիւն չ'գարձրեց։ Նրա աչքի առաջ պատկերացաւ Ջաւատեանի կինը, և կարծես ասում էր՝ «սիրելիս տանջողի սիրելին տանջի»։ Սարօն յիշեց իր նազուրին, յիշեց նաև Աստուծոյ պատիժը և աւելի քայլերն արագացրեց գլխի աներանց տունը։ Տէր Ասուած, ճանապարհին ինչեր պատահեց աներանց տունը։ Տէր Ասուած, ճանապարհին ինչեր պատահեց աներանց տունը. ստորերկրեայ զօրեղ ցնցումներից մէկը ասես չէր տեսնում, ստորերկրեայ զօրեղ ցնցումներից մէկը միտի յետեւից փչում էին աները։ Մարդկանց հառաչները, ձիերը, անասունների բառաչը, աների քանդակու ձայնը, կողուներից բարձրացած թոյն ու ծուխը, գիտակցութիւնը կորցրած մարդկանց գոռոցները . . . տեսնում էր այդ բոլորը Սարօն, բայց կանգ չէր առնում։ Նա որդեկորոյս մօր լորը Սարօն, բայց կանգ չէր առնում. . . գլխից հոսած արիւնը լցել էր նման վազում էր առաջ . . . վրից հոսած արիւնը լցել էր աչքերը, սարսափելի ցրտից վերքը սաստիկ կսկծում էր։ Ճաւապարհին մի բանի անգամ դուրսը պատու էր եկել և վայր ընկել, բայց էլի վեր էր կացել ու վազել. վերջապէս ահա ընկել, բայց էլի վեր էր կացել ու վազել. վերջապէս ահա ընկել և նրանց փոստը, բայց տունը չէր երևում, թանձր փոշին և պատել էր նրա շորս կողմը, միթէ նրանց տունն էլ է փրկւոյ լուս նազուրն. «սիրելիս տանջողի սիրելին տանջի» հեշեց

«Որոգոյս անհայր թողնողի որդիքը անհայր մնան» — ասի մի- նակ ես չէի, որ սիրելիին տանջողին սիրելին տանջեսցե . . . Կես տեսնեմ տունը քանդողի առուն էլ քանդել է, ու նայեց չորս կողմը. և յանկարծ գիւական քրքիջով հռհռաց. պահ, ամբողջ գիւղն է քանդել: Եւ այդ անէծքը իրան համար երգ չինեց ու սկսեց երգել. բայց երկար շտկեց երգը. պիտիսը դարձեալ պտոյտ եկաւ ու ընկաւ փլատակների վրայ:

ԻՎ.

Դողարեց ցնցումը, անցաւ առաջին ոտքովը. անհարկի վիզացի մտածեցին լուրայինների մասին. մայրը որպէս ոչ բռնեց, քոյրը եղբորը. կինը ամուսնուն, հարկանը հարկանին. եղան մարդիկ, որոնք մտածեցին նոյն իսկ մտտակայ քաղաքին իմաց տալու, որտեղից անմիջապէս օգնութիւն եկաւ մի գոզող զօրք, փլատակների տակից թէ կենդանի մնացածներին ազա- տելու և թէ դիակները թաղելու: Եկաւ և տեղական դատի- կանապետը, եղելութիւնը արձանագրեց և հեռագրով իմաց տւեց Վալին, որը և աճապարեց եղելութիւնը անձամբ տես- նելու և կարօտեալներին օգնելու: Ազգականները խնամեցին Սարոյին, լուսացրին վերքը, բայց նա մնաց ցնորւած, միշտ երգելով իր երգը ման էր գալիս տանից տուն ու ցնցում իր մեղսակից վիզացիների սիրտը: Վալին որ մի բարի զարգա- ցած մարդ էր, ման էր գալիս տները, անձամբ կարգադրում էր օգնութիւն հասցնողներին և մխիթարում վնասւածներին: Նա գնացած օրը հաւաքեց բոլոր վիզացիներին վիզի հրա- պարակը և յայտնեց որ չյուսահատւեն, որ արդէն կազմա- կերպել է մի մարմին նրանց պէտքերը և հոգսերը թեթեա- ցնելու: Այդ միջոցին հեռուից լսեց Սարոյի զիլ ձայնը, որ եր- գում էր իր երգը. քիչ ժամանակից երեսց և ինքը, ու մօ- տենալով Վալին՝ հարցրեց.

— Հասկանում ես ինչ եմ երգում:

— Վալին հասկացրին, որ նա երկրաշարժի օրն է ցնոր- տի: Վալին կանչեց Սարոյին և կարեկցարար հարցրեց.

— Ի՞նչ էիր ուզում ասել:

— Ես քեզ հարցնում եմ, պտտախանց Սարօն, — հասկա- նում ես ինչ եմ երգում:

— Ոչ, պտտախանց վալին, — չեմ հասկանում:

— Ի հարկէ դու չես հասկանայ, մի թմրածաց Սարօն, — բայց Ասուած հասկացաւ. մէկ էլ սրանք են հասկանում. նա ձեռքով ցոյց տւեց վիզացիներին:

Յնցւեցին վիզացիք և կարծես բոլորը էլէկտրական ու- ժից մղւած՝ եկան շորեցին Վալի առաջ և միաձայն գոչեցին.

— Մենք արժանի էինք այս պատժին, որ Ասուած ար- տեց, լսիր մեզ և դատիր, միայն ազատիր մեզ այդ անէծքից: Վալին զարմացած մնացել էր և չէր հասկանում թէ ի՞նչ էր նշանակում այս բոլորը. վիզացիք սրտ ընկն ասում:

Վերջապէս նա ուշքի եկաւ և հրամայեց վեր կենալ, բայց վիզացիք չէին լսում: Վալին տեսնում էր, որ սրանք իրանից ինչ որ բան են պահանջում, — վեր կացէր, գոչեց նա և ձեղանից մէկը թոյլ մօտենայ և բացատրէ ինձ ձեր պահանջը: Այդ ժամանակ մօտեցաւ Սարօն և հանդիստ ձայ- նով ասաց.

— Եթէ ինձ լսէք, ես, միայն ես կարող եմ պատմել ձեզ, որովհետեւ ես տեսայ Ջաւատեանի կնոջ աչքերը, որտեղից այս կրակը թափւեց մեզ վրայ:

Վալին լսելով Ջաւատեանի անունը, աւելի հետաքրքրու- տեց, որովհետեւ նրա զօրքի քննութիւնը իրան էլ էր հասել: Այժմ բոլորն էլ ուզում էին պատմել, որ իրանց խղճի վրայ ծանրացած բեռից շուտ ազատւին:

— Ես ոչինչ չեմ հասկանում, բարկացած կանչեց Վալին, և եթէ այսպէս անկանոն շարունակէք խօսելը, ես կթողնեմ ու կհեռանամ:

Վիզացիք վախեցած յետ բաշւեցին, և իրանց միջից

մէկին առաջ ուղարկեցին որը և սկսեց մանրամասն պատմել: Բանի փաշան լսում էր, այնքան նրա գէմբը մռայլում էր ու անհամբեր բացականչութիւններ էր անում: Վերջապէս նա կանչեց բարաուզարին և պատուիրեց պիւղացոց բոլոր պատմածը արձանագրել: Երբ արձանագրութիւնը պատրաստ էր, Վալիի հրամանով բոլոր ներկայ եղող գիւղացիք ստորագրեցին: Գործը վերջացնելուց յետոյ, երբ փաշան ուզում էր հեռանալ, գիւղացիք դարձեալ եկան և տուաջը չորեցին:

— Տիմի ի՞նչ էր ուզում, բարկացած հարցրեց Վալին:

— Փաշա, մենք ձեզանից չենք հեռանալ, եթէ մեզ չէր խոստանալ, որ շուտով կ'ազատէք Ջաւատեանին:

— Լաւ, լաւ, անմիտ ժողովուրդ, բացականչեց Վալին:—

Այնտեղ էր որ բնութեան մի գուգագիւղ խաղը նրանք իրանց մեղքի պատիժ էին համարում: Գուր արդէն տուժել էր այլապէս, եթէ ոչ Ջաւատեանի ազատելուց յետոյ, սաստիկ պատիժ էր սպասում ձեզ:

— Պատժեցէք մեզ, մենք արժանի ենք.— գոռացին տասնեակ ձայներ, որով գնեցին Ջաւատեանի ազատութիւնը:

Վ.

Կայծակի արագութեամբ Ջաւատեանի ազատութեան լուրը տարածւեց քաղաքում: Մանրամասնութիւնը երբ պարզւեց, բոլորը արդար գայրոյթով լցւեցին Մարաբեան եօթն եզրայրների գէմ: Բանից դուրս եկաւ, որ Ջաւատեանի բանտարկելու գործում Ախրից ոչ պակաս աշխատել էին մնացած վաշխառու վեց եզրայրներն էլ: Չնայելով որ ոչ Ջաւատեանը և ոչ էլ քաղաքացիք նրանց գէմ գտաւ չ'բացին, սակայն բնականաբար սաստիկ զգանք տիրեց բոլորի մէջ: Ծնողները այնքան յաճախ էին նրանց մատին փատ խօսել, որ երեխաներն էլ առանց հասկանալու՝ յետևներից քար էին բոցում ու «շուն աղօ» կանչում: Ծանօթ բարեկամ իրանց տան դռները նրանց առաջ փակեցին: Աշուղները երգ յօրինեցին *օխտը շննց վը-*

րայ: Խանութպաններն հրաժարեցին նրանց բան ծախելուց, նրանց փողը Յուզայի արծաթ համարելով: Այնպէս որ Ջաւատեանը դեռ բանտից դուրս չ'եկած՝ Մարաբեանները զգացին, որ այլևս իրանք չեն կարող է քաղաքում ապրել, և յոյսերը դրած տարիների ընթացքում ծածած, խեղճ պիւղացու արիւն բրտինքով վաստակած փողերի վրայ, վճռեցին Տաճկաստանից գալթել Ռուսաստանի մօտակայ քաղաքներից մէկը, որտեղ նրանց ոչ ոք չէր ճանաչում: Սակայն դրա համար հարկաւոր էր ծախել նաև տան ճոխ սարք ու կարգը. բայց ոչ որ շմօտեցաւ նրանց անէծքով ու արտասուքով ձեռք բերած կահկարասիքին: Այդ տեսնելով, նրանք վճռեցին չ'ծախած թողնել, փախչել. սակայն կրկին դժուարութիւն, ոչ մի կառապան յանձն չ'առաւ, ինչպէս իրանք ասում էին, շուն տեղափոխելու: Երկար որոնելուց ու հալածանքի ենթարկուելուց յետոյ, վերջապէս նրանց յաջողուեց գտնել օտար երկրացի կառապաններ և մէկ-մէկ գիշերով փախչել քաղաքից: Սակայն Ախր արդէն վիճակւած էր դարձեալ քարկոծուելու. երբ ճանապարհով անցնում էր մի ուրիշ քաղաքով, որտեղ արդէն իրանց քաջագործութեան լուրը հասել էր, քաղաքացիք քարերով հալածում էին քաղաքից դուրս:

Այժմ էլ օտարութեան մէջ Ախրի ամենամեծ բաւականութիւնն է ուրիշի վրայ շարախօսելը: Իսկ երբ նորան մեզ գազրում են իր արածների համար, նա սաստիկութեամբ պատասխանում է «Թող Տաճկաստանի հայերը սպասեն, խառնակիչները ցուցակը դեռ նոր եմ կազմելու»

Այո, նա չի գաղարում ու շարունակ նոր շարիքներ նիւթելու վրայ է ժամանակն անցկացնում:

Չանազան Մեհրաբեանց

Ս Է Լ Ի Մ Ա Ղ Ա Ն

(արարական կեանքի)

Տեսնուին, շատ տեսնուին աւազի ու արևի խորհրդաւոր աշխարհներէն անցեր եկեր էր մեր երկիրը այդ բարձրահասակ, խոր ու անուշ աշրերով ծերունիին:

Փաթիլաւոր իր արարական պարտաւորութիւն մէջ, պատուհանին առջև ծաղկապատիկ նստած, նարկիլիէին փողը բերնին, մտախոհ ու թաղմախոհ, նա կը մարմնաւորէր իր անձին վերայ անապատի ժողովուրդներուն յատուկ այն մեղկ ու տխուր կերպարանքը, որ չլիտեմ է նշ անուշ, երազուն ու բանաստեղծական բան մը ունի իր մէջ:

Իր ներքին-մարդը այդ շէր եզամ սակայն, իր բոլոր կեանքը շարք մըն էր աճարկու կոխներու և փառաւոր յաղթանակներու:

Տղայի ցեղապետ և ազգեցիկ իշխան, աճ ու սարսափ էր արարական այն բոլոր վայրենի ցեղերուն՝ որոնք իրարու դէմ մղած մշտական զայգանային կռիւներով արեան ու կտորածի թատր մը դարձուցեր էին Արարիան . . . :

Իր օրով արդարութիւնը գեղեցիկ բառ մը չէր լսի: Հաւատարիմ ու եռանդուն հետեւող Մեծ մարգարէին բարոյգամ սկզբունքներուն, երբէք կը ներէր ուն անիրաւութեան, և երկար տարիներու արիւնի ու արցունքէ ետքը՝ իր տէրութեան ընդարձակ սահմաններուն մէջ խաղաղութիւնն ու սէրը պայծառ և անուշ շտկելով կը ճառագայթէին գրկուածներուն, տկարներուն ու զժբախտներուն վրայ:

Եզամ սակայն օր մը որ, Սէլիմ ազան կռիւներու ամենէն սակային, ամենէն արիւնահեղ և ամենէն կեղերակներ մչեց իր կեանքի այն տարիներու մէջ՝ յորս անհունապէս զոհ, և իր ժողովրդին երջանկութեամբը լիակին երջանկի՝ կը հաւատար թէ արժանաւոր և արդար հանդիստ մը ալ վերջապէս կ'սկսէր իր ծերութեան օրերուն համար:

Այդ օրը ամբողջ Արարիան զոզաց . . . :

Գառնիկն ու անապատները արեամբ կարմրեցան . . . :

Օ . . . մէկէ աւելի բանաստեղծներ մեղամաղձիկ ու խորհրդաւոր «եան լէյլ»ներու մէջ երգեցին այդ կոխը, և մէկէ աւելի «մէտոհներ» արարական նեղ ու տխուր որճարուններու մէջ, ժխտաբան ու «հաշիշ»ի ամպերով վերացած՝ պատմեցին հեքիաթը այդ տխուր անցքերուն . . . :

Սոսկ նախանձ էր պատճառն պատերազմին. նախանձն ու ատեղութիւնը, որ տարիներէ ի վեր կը կրճէին Սէլիմ ազանի վայրագ հակառակորդին, Սիաի-Իպրահիմի սև սիրտը:

Իր ցեղը կ'ատէր զինքը, վասնզի բարբառս և անպոթ էր, բայց կը վախնար իրմէ, և կակնած էր մանաւանդ այնու՝ զի ցեղապետի տխուրութիւն կը միացնէր և շէլիսի նւիրտեան պաշտօնը:

Բնականէն նրբամիտ ու խորամանկ, Սիաի-Իպրահիմ կը պահէր ժողովուրդը կրօնական ծայրայեղ մոլորանքութեան մէջ, վասնզի հող կը գտնէր իր ուժին զայգանիքը, և տառով միայն հաստատուն ու տեսական կ'զգար իր իշխանութիւնը: Ընթանելով միևնայն ժամանակ նկարագրին գերազանցութիւնն ու բարձրութիւնը Սէլիմ ազանի, որ կը պաշտէր իր ժողովուրդէն իրրի հայր գործադրութիւն, և որը իր ներշնչած խորունկ ու անկեղծ սիրտին մէջ միայն կը փնտռէր ուժ, մեծութիւն

և փառք, Սիտի-Իպրահիմ կը տանջէր հոգւով . . . վրէժ-
խնդրութեան խօյ իղձեր կը բռնկէին կուրծքին տակ, մէկէ
աւելի վայրագ խորհուրդներ կ'որոճար, ծրագրիներ կը յղա-
նար տապալելու համար իր վեհօգի թշնամին, յարմար առ-
թին կ'ստղասէր զայնս իրագործելու համար. և առիթը ինքը
ստեղծեց. այդ եղաւ պատերազմը . . . :

*

Կտրւած գլուխներ նիզակներու ծայր անցած իրրի
յաղթութեան նշան, ջարդ ու փշուր եղած մարմիններ ցի-
բուցան գաշտերու վրայ, ջախջախւած կուրծքերէ դուրս
թափուած թոքեր ու սիրտեր արեւուն տակ, օ՛ սարսափելի
անդժուութիւնը բարբարոս ժողովուրդներու . . . :

Արեան գետեր կը վազէին ու գազան-մարդուն ծարաւը
չէր յազենար . . . կատաղելով կը տեսնէր պիւցազնական
դիմադրութիւնը Սէլիմ աղայի պատերազմիկներուն, որոնց
կ'առաջնորդէր քաջարի Ալին, իր հակառակորդին անդրանիկ
սպան. իր հօրը աչքին լոյսն ու բոլոր ցեղին պարծանքը . . .
Օ՛ գայն սպաննել . . . այդ էր իր երազը . . . իր անհշան-
քը, և առկէ աւելի դժոխային վրէժխնդրութիւն մը չէր կա-
րելի երեակայել, վասնզի Սէլիմ աղան այդ սղուն կեանքով
կ'ապրէր, անձով երջանիկ, անձով հպարտ, հետեաբար և գայն
կորսնցանելով ջախջախւած կըլլար իր ծնողական սիրոյն և
տոհմային հպարտութեան մէջ:

Գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ էր այդ պատանին կրակոտ,
խոշոր աչքերով, հոյակապ հտոակով, լայն կուրծքով, արի
պատերազմիկ, արժանաւոր յաջորդ իր վեհանձն հօրը . . . :
Մէկէ աւելի շէյխեր կանուանէին զայն Արաբիոյ ամենէն սղ-
ւոր ծագիկը:

Եւ ահա, ս'վ տխուր յաղթանակ շարին . . . կուռնի ա-
մենատար միջոցին, երբ Ալի մուսանալով խոհեմութեան յար-
գորները աւելի և աւելի կը մօտենար թշնամի բանակին,

Սէլիմ աղա տեսաւ զայն, իր Բենիամինը, Արաբիոյ ծագիկը,
ինկած անաղորոյն թշնամիին ճիրաններուն տակ . . . : Ըմ-
բռնեց այդ թանկագին գլխուն սպառնացող ահաբեի վտանգը,
մինչև ոսկորներուն ծուծը գոզաց, և այդ հօօր մարդը ինք-
զինքը մոռնալով, իր հպատակներուն առջև ինկաւ պետին ու
լացաւ . . . :

Մէկ կողմէն ծնողական սէրը, իսկ մյուս կողմէն տոհմային
արժանապատուութիւնը և իշխանական հպարտութիւնը, ամենէն
բունն պայքարը կը մղէին Սէլիմ աղայի սրտին մէջ . . . :
Ծնողական սէրը յաղթանակը տարաւ սակայն, ու սարի տակ
աւնելով և՛ արժանապատուութիւն, և՛ հպարտութիւն, զիջո-
ղութեան և սղաշանրի թուղթ գրեց թշնամիներու էն վտտին
և շնորհ խնդրեց իր գաւկին համար . . . :

*

Հեռուն՝ իր արժուի նայւածքը յոռոժ անթիթիթ թշնամի
բանակին, Սէլիմ աղա անձկութեամբ գոզողացող կուրծքովը
կ'սպասէր . . . : Կեանք թէ մահ, վճռուած էր արդեօր իր
սրբւոյն . . . :

Մէկ ալ ամբոցին վրայ երևաց Սիտի-Իպրահիմի բարձր
ու չոր հասակը տնկւած մերկ ծառի մը պէս:

Պապ քրտինը մը ողորցեց Սէլիմ աղայի ճակատը:

Քանի մը վայրկեաններ ևս սահեցան զարեբու չափ եր-
կար . . . ու մէկէն թշնամի բանակը պարզեց կարմիր դրօ-
շակ մը խորհրդաւոր գրեթով ծածկւած, գն հաշտութեան
նշան էր . . . :

Սէլիմ աղա խնդրութէնէ գինով, յառաջ վազեց թեաքաց,
իբ որդին գրկելու անհնովը բոցավառ:

Սիտի-Իպրահիմ ամբոցի վրայ լուռ ու անշարժ կը կե-
նար արձանի պէս . . . :

— Զաւակս . . . գոչեց Սէլիմ, տնոր դաւակս . . . :

Սիտի-Իպրահիմ ծուեցաւ, պուրնուզի մէջ փաթթւած

մարդկային կերպարանք մը վերցուց:

—Ահա գաւակի, ըսաւ, և նետեց զայն անոր գիրկը . . .:

Անկման ցնցումէն, պուրնուզը բացւեր էր . . . տարաբազկ հայրը քոտմնեցաւ ու մազերը ցցւեցան գլխուն վրայ . . . իր որդուն խաշւած ու բրբրւած գիակը սեղմեր էր թևերուն մէջ . . .:

Էի կատաղութեամբ և յուսահատութեամբ աչքերը գէպի ամրոց վերցուց: Սիտի-Իսրահիմ, յագեցած վրէժխնդրութեան գազանային զոհունակութեամբ, զխտական բրբիչով մը կր խնդար . . .:

Սէլիմ ազա ջղային տագնապ մը ունեցաւ և նւագած ինկաւ Ալիի գիակին վրայ:

* * *

Օ՛, փառաւոր եղաւ թաղումը Ալիին . . . ամբողջ Արարիան ոտքի վրայ էր. շէյխերու ամենէն յարգելիները կ'առաջնորդէին գազազին, սևազուլ լալկան կիներու զսնդեր կ'սգբային մահը Արարիոյ ծագիկին, լաց ու կոծ մինչև երկինք կը բարձրանար, և արձականգ կը կրկնէր գաշտերու և անապամներու խորերը . . .:

Սէլիմ ազա չլացաւ. բայց նա աւելի տհաքիւ եղաւ քան զժողովը. երգընցաւ Ալլահին անունովը խաղա ջնջիկ Սիտի-Իսրահիմի ցեղը, և իր երգումը պահեց աւանդ դուցէ շափազանց խղճմտութեամբ . . .:

Արևան գետի անգամ մըն ալ սրբոցիկն Արարիան, և այն ազնիւ ու բարի իշխանը վշտէն ու զայրոյթէն յիմար գարձած, Էլիկիթիմուրի պէս վայրագ, արևան լողանքներ քրաւ. իր թշնամոյն արիւնը խմեց, ձեռքերովը շօշափեց զայն, տարօրինակ գազանային հեշտութեամբ մը, կարմիր կաթիլները մի առ մի վազեցնելով մատներու ծայրերէն. այնքան ահարկաւ եղաւ ան իր ցափին ու վրէժխնդրութեանը մէջ . . .:

-բնա՞ր ցի ցնկոյան փյճ ցի * * * փրկել զանկաւ -աօղակ

Սուլթանը սարսափեցաւ Արարիոյ այդ սպառնալից ու ահեղ շարժումներէն. ազդեցիկ փաշաներ զրկեց, սրպէսզի խրոսովարաններու պարագլուխներուն երկրէն դուրս հանէն: Անոնք մեծ դժւարութեամբ համոզեցին Սէլիմ ազան, որ չէր ուզէր հեռանալ իր Ալիին գերեզմանէն, և առին բերին Պօլիս Սուլթանին մայրաքաղաքը: Սուլթանը շատ սիրով ընդունեցաւ զինքը, վասնզի կը վախնար, զիտէր թէ ինչքան մեծ էր Սէլիմի ազդեցութիւնը Արարիոյ բոլոր ցեղերուն վրայ: Անոր շնորհեց կառավարչական բարձր պաշտօն, և նախքան սրան չիլի չէրբէզուհի մը:

* * *

Ժամանակէ մը ետքը՝ նա ունեցաւ իր այդ նոր ամուսնութենէն մանչ տղայ մը՝ զոր Թալաթ անուանեց:

Չուշանի պէս սպիտակ մօրմէ ու գիշերայ պէս սև հօրմէ՝ ծնած այդ թխաթուր գանգրահեր մանուկը հրեշտակի պէս գեղեցիկ էր սակայն:

Չատ անգամ Սէլիմ ազան զայն առած իր ծունկերուն վրայ, կը խօսէր անոր իր երկրին խորհրդաւոր ու անուշ բարբառովը. և ազան առանց հասկանալու թէպէտ, մտիկ կ'ընէր, հօրը դէմքին լուրջ ու տխուր արտայայտութենէն կարծես ազդւած:

Սէլիմ ազան կը պատմէր փոքրիկ Թալաթին Ալիի եղբրական մահը, և օրօրանէն կը սովորեցնէր տղուն վրէժխնդիր լլլալ իր եղբօր արեանը . . .:

* * *

Չմխիթարեցաւ երբէք ան իր ծերութեան օրերուն մէջ, ոչ իր Թալաթովը՝ զոր կը պաշտէր սակայն, և ոչ իր նորածին Ապտուլահաթը:

Կարօտ՝ հայրենի երկրին, ուր Ալիի մարմինը կը հանգ-
չի, մտախոհ ու թաղծալից, նարկիլէին փողը բերնին, պա-
տուհանին առջև ծալապատիկ նստած, կրագուն աչքերով կը
նայի հեռուն, մտքով սուրբով գէպի աւազի ու արևի այն
խորհրդաւոր աշխարհները՝ զորս բռնի թուղեր եկեր էր մեր
երկիրը, որը սառուցիկ ու տխուր կը գտնէր իր սգաւոր
որտին պէս . . . :

Մատի Պէյլերան

ՄԱՆՋՈՒՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ՎՐԱՅ

(ՏՈՒՒԽՏՈՒՆՈՒ ՏՍՎԱՆՈՐՈՒՄԻՆԵՐԻԿ)

I.

Ես մի երկու տարի անցկադրի Մանջուրական սահմանի
վրայ Սիրիբիայի Բլադովեստէնսկ քաղաքում:

Հէնց սկզբից իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին խառն ազգա-
բնակութեան պլաւուր տարրը կազմող մանջուրներն ու շինա-
ցիները:

Այս երկու ցեղերի արտարինի մէջ տարբերութիւնը րիչ
է. երկուսն էլ բարձրահասակ, երկուսն էլ նեղլիկ աչքերով,
երկար սև ծամով և երեսի միամիտ արտայայտութեամբ: Սա-
կայն բնուորութեամբ մանջուր աւելի կոպիտ է, աւելի ան-
տաշ ու կուարար, նրա լեզուն էլ աւելի կոշտ է: Ինչպէս
յայտնի է մանջուրները նւաճեցին 2ինաստանը 17-րդ դարում,
բայց հետզհետէ իրենք ենթարկեցան շինական քաղաքակր-
թութեան խաղաղ ազդեցութեանը, բնգունեցին շինացիների
հայեացքներն ու կրօնական գաղափարները և դարերի բնթաց-
քում շատ նմանեցին նրանց:

2ինացիները աւելի առևտրով են պարապում ու ռուս
սահմանական քաղաքներում իրանց բնակութիւնը հաստատում.
Նրանց առհասարակ արգելւած է հիւսիսային Մանջուրիայում
բնակելու, որովհետև այդ երկիրը շինացիների համար արտ-
բախտ է որոշւած: Իսկ մանջուրները բնակուում են Ամուր գե-
տի աջ ափի վրայ մանջուրական գիւղերում. պարապում են

զլխաւորապէս երկրագործութեամբ և արդիւնքները տանում են ուսաց քաղաքները ծախում: Լայն զամբիւղները ձողի վրայ անցկացրած և ունենին ձգած, նրանք շրջում են փողոցէ փողոց, բանջարեղէնը անցորդներին առաջարկելով. անխիղճ կերպով ազաւազում են ուստերէն բառերը և երբեմն բոլորովին բաց թողնում հնչիւններից շատերը, ինչպէս ո, շ. խօսելիս կարծես թո՛թովում են: Եւ միշտ ինձ վրայ մեծ երեխաների տպաւորութիւն էին թողնում: Նրանց և ժպտի և հայեացքի մէջ մի գարմանք, մշտական տարակուսանք կայ, սրը կարծես շուրջը դիտելիս գէմքներին մնացել է սառած: Այդ երեխայական միամտութիւնը նրանց չի թողնում նոյն իսկ պատերազմների մէջ. թշնամու վրայ յարձակելիս, նախ քան կուրի բռնելը, նրանք ջանք են դնում ամեն կերպ վախեցնել, փախցնել պատերազմի դաշտից. ուստի յարձակում են անակնկալ կերպով վայրենի ազազակներով, սարսափելի գէմքերով և հրացանները օդի մէջ արձակելով: Իհարկէ երբ թշնամին այդ տեսակ խորամանկութիւնների չի ենթարկում ու կանոնաւոր պատերազմ է սկսում, մանջուրները փախցնելու տեղ իրենք են փախչում:

Գրանով պէտք է բացատրել նրանց պատերազմների անյաջողութիւնները: Ճիշտ որ գրան նպաստում է մի ուրիշ հանգամանք էլ՝ նրանց սէրը դէպի խաղաղ կեանքը, նրանց աշխատասիրութիւնը: Աշխատանքը ամենամեծ առաքինութիւնն են համարում: Ռուսաց սահմանազլթի քաղաքներում մանջուրներ են կազմում ամենաաշխատասիր տարրը, ուստի ազգաբնակիւթեան ամենաընդունակ մասը պարապում է ոսկեհանքերում ու մանջուրներին է թողնում հասարակ աշխատանքը. ուստի նրանք են մշակութիւն անում, աներ շինում, փողոցները սարայատակում: Բայց այս երկու ցեղերի յարաբերութիւնը թէև խաղաղ է, բայց բնաւ ընկերական չէ: Պատճառը, ինչպէս միշտ, անտեսական հողի վրայ է գրած: Ռուս գիւղացիք գծգո՛հ են մանջուրներից նրա համար, սր նրանք

էժանայնում են աշխատանքը և շատ ցած գներով են ծախում հողի արդիւնքները: Արհեստաւորներն էլ թեթեւ արհամարհանքով են վերաբերում մանջուր մշակներին, ասելով թէ սրանց աշխատանքը այնքան էլ արդիւնաբեր չէ: Ճիշտն առած՝ մանջուրը շատ դանդաղ է աշխատում, նրա երկու օրուայ աշխատանքը սիրիւրային մի օրուայ մէջ է կատարում. պատճառը՝ մանջուրի ֆիզիկապէս թոյլ լինելն է, որ անշուշտ նրա անբաւարար սնունդի հետեանքն է: Չափազանց քիչ է ուտում՝ բրինձ ու ցամաք հաց, այն էլ ոչ թխած, այլ շոգու մէջ եփած: Կաթնեղէն բնաւ չէ գործածում. միտք շատ քիչ է ուտում: Թոյլ կազմաւորի տէր լինելով՝ մանջուրը մանաւանդ չինային շատ վախկոտ են՝ մի յատկութիւն, որ սաստկացրելում է դէպի նրանց տածած արհամարհանքը: Սիրիւրայի ազգաբնակիւթեան աւելի համարձակ տարրերի հետ ընդհարելիս, չինային յարձակման ժամանակ երբէք չի փորձում իրան պաշտպանել. թողնում է, որ իրանից խլեն իր ապրանքը ու իրան հարաւանքերի ենթարկեն: Թէպէտ այն էլ պէտք է ասենք, որ յետոյ յարմար միջոցին նա անպատճառ կ'աշխատէ գազապողի իր վրէժը առնել:

Քանի-քանի սճիրներ է թագցնում իր մէջ անծայր տայգան*) գէպի ոսկեհանքերը ամենոց ճանապարհների վրայ: Այնտեղ թագաւորում է միայն ուժեղի, աւելի ճիշտն ասած՝ խորամանկի իրաւունքը: Գոյութեան դաժան կռիւր կատարում է այն տեղ իր ամբողջ անսօր անվթութեամբ: Մարդու կեանքը կորցնում է իր արժէքը և մի պատուհարի խախտիք է գտնում: Մարդ մարդաստղանութիւն է անում լոկ բմահաճոյքից՝ իր զոհի փաղուն կեշիկներով հրապուրած:

Փշացնողը միայն ոսկին է, նրա շար ողին, որ մտրեցնում է մարդկանց ու մեռցնում նրանց մէջ յորգանք դէպի ուրիշի կեանքը:

*) Տայգան՝ մեծ անտառներ են, որոնք ծածկում են Սիրիւրայի հարաւային մասը:

Ամուր գետի վրայ շատ մանջուրական աւաններ կան, բայց գրանցից ամենանշանաւորը Այնդուն քաղաքն է, որ Բլազովեաշէնակից 35 վերտո հեռաւորութեան վրայ է:

Ամուր գետի կողմից քաղաքը հետաքրքրական տեսարան է ներկայացնում: Իր ֆանդաներով (տներ)՝ ծածկւած երկու կողմից գէպի վեր կորացած տանիքներով: Ամենից գեղեցիկը նահանգապետ «ամբանի» բերդն է և կառուուներ: Բայց քաղաք մտնելը այն ժամանակ զժւար էր և մինչև անգամ վրտանդաւոր: Ամբողջ թշնամաբար էր վերաբերւում օտարներին և երբեմն էլ քարկածում երբ որանք իրանց զգոյշ չէին պահում ու քաղաքում չըջում էին առանց որեէ մանջուր պաշտօնեայ ուղեկցի:

Սակայն յունւար ամսին Այգուն բաւական լծով այցելուներ էր գրաւում, յունւարի 9-ին սկսում է շինացիների նոր տարին. նրանց առաջին ամիսը սպիտակ ամիս է կոչւում: 2ինացիները առանձին յարգանքով են վերաբերւում այդ տօներին ու մեծ հանդիմով կատարում: Տօները տեւում են երկու շաբաթ, որ շատ երկար ժամանակ է շինացիների պէս ջանասէր ժաղովրդի համար: Առանձին հանդէս է տեղի ունենում վերջին օրը մեր յունւարի 25-ին: Հէնց այդ օրն են հրաւիրում շինացիները իրանց ուսու ծանօթներին ականատես լինելու հանդիսին:

Հայրս Բլազովեաշէնակում զօրապետի պաշտօն էր կատարում: 2ինական զօրագնդի պետը գեներալ Չոյ-Մէյ-Փուն քաղաք եկած ժամանակ, եկու հօրս այցելութեան և յատուկ խնդրեց նրան, որ տօներին անպատճառ գայ Այգուն ընտանիքով: Գեներալը խոստանում էր, ամեն միջոց զօրժ գնել, որ մեր ճանապարհորդութիւնը ապահով լինի. մեզ պէտք է առաջնորդէր մանջուրական հարկան Սախային գիւղի թարգմանը, իսկ դիմաւորելու պէտք է գար 2ինական գեներալի յատուկ պաշտօնեան: Հայրս համաձայնեց:

Յունւարի 25-ին 1898 թւին առաւօտը մեր գնացքը մի

բանի կառքերից բազկացած Ամուր գետի սառոյցի վրայով անցաւ ուսական սահմանը և շարունակեց ամուրի շինական ափով գէպի Այգուն: Թէև ձմեռ էր, բայց սահնակով անցնել անհնար էր: Երևելեան Սիբիրիայում ձմեռը ձիւնը շատ բիշ է լինում:

Կառքերից մէկում նստած էր մեր թարգման «2ի-Չու»ն բնորոշ մանգոլական տեսքով, կարմիր «կուրման» վերնազգեալ հագին, որ պարմանալի կերպով գալիս էր նրա պղնձագոյն երեսին: Նեղլիկ սև աչքերը նայում էին միամիտ ու պարզ և գէմբի ընդհանուր արտայայտութիւնը շատ մեղմ էր: Ռուսերէն բաւական ազատ էր կտարատում, բայց ձեռքը սատիկ ծիծաղաշարժ էին:

Նա ծառայում էր Սախայինի ստախանական ատեանի մէջ, ստանում էր շատ աննշան ռոճիկ, ինչպէս առհասարակ բոլոր շինական պաշտօնեաները. ուստի նրանք ստիպւած կաշառակերութեամբ պէտք է ապրեն: «2ի-Չու»ն շատ էր փութազում ուսաց ծառայութեան մտնէ: Նրան մինչև անգամ լաւ տեղ էին խոստացել, բայց շինական կառավարութիւնը խտաիւ արգելել էր, այդ բանը անելու:

Մեր գնում էինք գիւղական խորթութիւն ճանապարհով, որը շուտով տեղի տւաւ խճուղուն, ապա երևացին հեռադրական սիւները: Ճանապարհի երկու կողմը ընկած ամայի դատարկ հարթութիւնները սոսկալի ցրտերից կարծեո այրել էին և ստացել մռայլ տխուր կերպարանք: Ամառը այդ հարթութիւնները ծածկւում են բարձր խոտով, որտեղ հեշտութեամբ են թագնւում աւաղակ խոնխոլները:

—Ամառը այստեղ շատ փտանգաւոր է անցնել, ասաց մեր թարգմանը. «բոլորովին չես նկատի՝ մէկ էլ տեսար մէջքից մի վնգակ գիպաւ»:

Մռայլ հարթութեան ծանր տպաւորութիւնը մեզմացնում էին մերթ-մերթ երևացող գիւղերն ու փոքրիկ ծմակները: Ծմակները գերեզմանատան են լինում յատկապարտ: Մերկ

ծառերի ետեւից երևում էին կոնաձև հողածածկ նախնիքների գերեզմանները: Մանջուրները շատ խորին յարգանք են տածում դէպի գերեզմանական ծառաստանները: Ծառ կարողները մինչև անդամ մահւան են դատապարտում:

Տարօրինակ տեսարան էին ներկայացնում ճանապարհի մօտ գրած ու ծառերից կախւած դադապները. գրանք աղբւտների դագապներն էին, որ ցրտի սաստիկութեան պատճառով չէին կարողացել թափել, որովհետև ոտած դեռնի փորելը մեծ ծախս է պահանջում: Թաղումը առհասարակ շատ թանկ է նստում: Չինացու ամենազլխաւոր պարտականութիւններից մէկն է յարգել մեռած ծնողների յիշատակը: Հակառակ դէպքում նրանց հասկացողութեամբ մեռելի հողին հանդատութիւն չի ունենայ և թափառական կը դառնայ: Լինում են դէպքեր որ չինացին իր վերջին գոյքը ծախում է հօրը արժանաւայելի թաղելու համար: Ինչ ասել կ'ուզի, որ հարուստների թաղումը շատ շքեղ է լինում:

— Հարուստը ինչպէս որ բազր է ապրում, այնպէս էլ մեռնում է, ասաց «Չի-Չու»ն. Ինչ մեծ ձէսերով են կառուրում նրա թաղումը: Գերեզմանի վրայ մի մեծ խրճիթ են կառուցանում, կաւը, արեւստական ձիաներ, մարդիկ կանգնեցնում ու այդ բոլոր այրում, որ նա իր ապագայ կեանքումն էլ գրելւած չը լինի այն բոլոր հանցանքներից, որ աշխարհի երեսին է տեսնում: Այդպէս է կեանքը. ազրատի համար մինչև անգամ մահը գառն է. փիլիսոփայութեամբ խօսքը վերջացրեց «Չի-Չու»ն և ընկզմեց մտածմունքների մէջ:

Իրաւի սչ մի տեղ ազրատի փիճակը այնքան դառն ու սղարմելի չէ, որքան Չինաստանում: Ոչ միայն նրա գոյքը, այլ և կեանքը անգամ ապահովւած չէ պետական պաշտօնեաների հարստահարութիւններից: Այսպէս, երբ մահապարտին յաջողւում է փախչել մահւան գատափճիւր տանող պաշտօնեայի ձեռքից, վերջինը առանց երկար ու բարակ մտածելու

առանց խղճի խայթոց զգալու, բռնում է առաջին հանգիւպած մանջուրին և ներկայացնում է նրան դատապարտեալի փոխարէն: Իսկապէս նա ստիպւած է լինում այդ անիրաւութիւնը անելու, որովհետև տեղական օրէնքի զօրութեամբ, նա իւր գլխով սլարտաւոր է մահապարտին ներկայացնել բարձրատեսանին: Ուստի նրան մնում է, կամ մի անմեղ ազրատի զոհել իր գլուխը ազատելու համար, կամ փախչել և միանալ խոռխուղների աւազակային խմբերին:

Անմեղ տեղ ձերբակալւած թշուառի վիճակը միշտ միատեսակ է լինում. նրան ներկայացնում են բարձր տեսանին ու հազար ու մի տեսակ տանջանքի ենթարկում: Չինական արդարադատութեան մէջ տանջանքը քննութեան ժամանակ մեծ դեր է խաղում. վկաներն անգամ տանջանքների են կենթարկւում, որ ճիշտ խօսին: Նրանք ծնկաչոք են վկայութիւն տալիս: Տանջանքը շատ զանազան տեսակ է լինում. ծեծում են, ականջները ոլորում, ահուելի գործիքներով ձգում բարձրացնում: Անզթութիւնը այնտեղն են համնում, որ յաճախ մարգու ոտ ու ձեռքի յօւերը գուրս են գցում:

Պատահում է, որ մեղադրեալը այդ տանջանքներին չի դիմանում ու մեռնում է. այն ժամանակ պաշտօնեան յայտնում է, որ մեղադրեալի մահւան պատճառով գործը վերջացած է համարում:

Եթէ մեղադրեալին յաջողւում է փաղչել, բռնում են նրա ընտանիքը ու բանտ ձգում, մինչև որ ինքը զայ անձնատուր լինի կառավարութեանը: Բանտը պատիժների շարքում երկրորդական տեղ է բռնում. այնտեղ միայն սպասում են գատափճի, որը առհասարակ երկու տեսակ է լինում՝ մահ կամ արտո: Գերազատւում է առաջինը, որն աւելի հեշտ է ու արագ գործադրելի:

Մեղապարտներին բերում են բազար, դատարանի բազում պառկեցնում, երեսին ձգում երկար ծամը և սրի ճարպիկ հարւածով գլխատում: Զարմանալի է այն անտարբերու-

Թիւնը, որով մեղապարտները տանում են իրանց դասն փի-
ճակը. բանտում կրած տանջանքներից և սովից բոլորովին ու-
ժասպառ եղած՝ նրանք պառկում են անշարժ, մէկը միւսի
կողքին ու հանդիստ սպասում են, որ դահիճը գայ գլուխնե-
րը կտրէ: Հեռուից գա հունձի տպաւորութիւն է թողնում,
այնքան շափով ու անվրդով է իջնում գահիճի ձեռքը:

Այդ գծրագլուների գլուխները կառավարութիւնը այնուհե-
տե ցցել է տալիս գիւղերի ցանկապատերի վրայ կամ վան-
դակների մէջ գրած կախել է տալիս ծառերին մեծ ճանա-
պարհի վրայ:

Զինացու անտարբերութիւնը դէպի մահը այն աստիճա-
նի է հասնում, որ անտառում վազրին հանդիպելիս՝ զիմազրե-
լու տեղ նրան անձնատուր է լինում. խոնհարում է գազանի
առաջ ու ծնկաչոք սպասում, որ գայ ուտի: Նրանց աշխար-
հահայեցողութեամբ սոված վազրի անձնատուր լինելը Աստու-
ծուն ամենահաճոյ բանն է. ուտի ինչո՞ւ պիտի տատանւի ու
չընդունի մահը, երբ նա գալիս է: «Ամենայն տեղ մահը մի է
մարդ մի անգամ պիտի մեռնի»՝ ահա խօսքեր որ ամենայն ի-
բաւունքով շինացուն կարելի է վերապրել: Բայց գծրագլու-
բար այդ խօսքերը ուժի, բաջութեան տեղ՝ նրան միայն
կեանքի սառն անտարբերութիւն են ներշնչում: Ընտանիքը
ապահովելու համար շինաչին պատրաստ է իր կեանքը ծա-
խել հարուստ մեղապարտին ու նրա փոխարէն ենթարկել
մահան պատժին: Օրէնքի աչքում կատարելապէս միևնույն է,
թէ ով է մեռնողը: Այսինչ յանցանքը սխալ է պատժելի, գա-
տապարտուողը արդար է, թէ մեղաւոր. այս հանգամանքը ոչ
մի էական նշանակութիւն չ'ունի: Fiat justia, pereat mundus.

Զինացին ընդունակ է կախել իր հակառակորդի դրան
առաջ լոկ իր վրէժը լուծելու համար: Եւ ճիշտ որ յաճախ
մենակ իր մահով է ձեռք բերում իր գործի արդարացի լուծումը:

Բարեբաղդաբար բոզորը այդ տեսակ յուսահատական
վերջ միշտ չի ունենում: Արդէն խունխուղները անբաւականու-

թեան մի զօրեղ երեսլթ են հանդիսանում: Խունխուղները
հասարակ աւազակներ չեն, այլ աւելի նման են ռուսաց կօ-
զակներին, որոնք 15-րդ դարից սկսած աշխատում էին ա-
գաւուել տիրոջ բռնակալական ըէժիմից: Թուլամորթ շինացին
խունխուղ գառնալով, չափազանց յանդգնանում է. նա յար-
ձակում է գիւղական ազգաբնակութեան, պաշտօնեաների վրայ,
կանգնեցնում է առևտրական հազորագիցութիւնները, թաղա-
նում է ապրանքներ և նաւեր: Խունխուղները յաճախ սահման
են անցնում ու յարձակում ռուսաց գիւղերի վրայ:

Զինական կառավարութիւնը ստիպւած արտակարգ միջոց-
ներ է ձեռք առնում խունխուղների գէմ, կանոնաւոր զօրք
ուզարկում. բայց զինւորները չեն կարողանում զիմանալ նը-
րանց քաջութեանը ու ստիպւած են լինում նահանջել:

Սակայն ես չեղեցի իմ նպատակից:

Ճանապարհը արդէն կորցրել էր իր առաջւայ միատեսակ
տաղտկալի բնաւորութիւնը: Մենք ընթանում էինք աւելի ու-
րախ լեռնային ճանապարհով, շատ մանջուր ճանապարհորդնե-
րի պատահում, որոնք տօների առթիւ քաղաք էին շտապում.
որը ոտով, որը ձիով. շատերն էլ տեղական երկանիւ սայլերով:

—Այդ ի՞նչ տարօրինակ բարէ սիւն է երևում բլրակի
վրայ, հարցրի ես մեր թարգման «Զի-Չու»ին:

—Այդ այրի կանանց սիւներն են:

—Ինչպէս թէ այրի կանանց:

«Զի-Չու»ն բացատրեց, որ հասարակութիւնը այդ տեսակ
սիւներ է կանգնեցնում այն այրի կանանց պատիւն, որոնք
իրանց ամուսնու մահանից յետոյ մի առանձին հաւատարմու-
թիւն են ցոյց տել նրա յիշատակին:

—Իսկ եթէ կինը գաւաճանի ամուսնու յիշատակին, ար-
գեօք վերցնում են սիւնը թէ ոչ:

—Այն ժամանակ սիւնը ընկնում է, պատասխանեց նա:

Ճշմարիտ որ հետեւել սիւնը ընկած էր և թաղւած
գետնի մէջ:

— Երևի սաստիկ քամի կամ շար մարդիկ են վար ձգել, առարկեցի ես:

— Ոչ, եթէ այրին մոռանայ իր ամուսնու յիշատակը ու իրան վատ պահի, այն ժամանակ սիւնը անպատճառ կընկնի, կընկնի, խոր համոզմունքով պնդում էր «Չի-Չու»ն:

— Մի՞թէ այրի կանայք ձեզանում իրաւունք չ'ունին կրրկին ամուսնանալու, հարցրի ես:

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց «Չի-Չու»ն, կարելի է մինչև իսկ երրորդ անգամը:

— Դէ՛հ լաւ, նրան սիւն կանգնեցրին. իսկ յետոյ նա ամուսնացաւ: Այն ժամանակ ի՞նչ:

— Չի ամուսնանայ, հաստատապէս շեշտեց «Չի-Չու»ն. ինչո՞ւ պիտի նորից մարդու գնայ, քանի որ նա կորցնում է այն ամենը, ինչ որ նա ունէր իր մարդու կենդանութեան ժամանակ:

Ապա նա ինձ սկսեց թւել մի շարք օրինակներ, թէ ինչպէս այրիները շարունակել են իրանց ամուսնու առևարական գործերը և վայելել հասարակութեան ու ընտանիքի յարգ ու պատիւը:

— Բացի այդ այսպիսի բախտ շատերին չի վիճակուում, որպէսզի կարելի լինի անտեղի վարմունքով վտանգի ենթարկել ու կորցնել, աւելացրեց «Չի-Չու»ն խօսքը շարունակելով. ունենալ՝ մեծ ճանապարհների վրայ իր յիշատակին բարձրացրած մի սիւն՝ մեծ պատիւ է: Ամեն մի անցորդ կանգնում է սիւնի մօտ և կարգում է, որ այսինչ տեղը կայ մի հատը չ'ունեցող առարկինի այրի-կին: Իսկ նրա մահից յետոյ բոլոր ազգականները մեռելոցին հաւարում են առարկինի այրիի արձանի շուրջը ու ջերմագին ազօթքներ կարգում:

II

Այգուն քաղաքից մի քանի վերտո հեռաւորութեան վրայ գտնուում էր մի ամբուլթիւն, որտեղ մնում էին գեներալ Զոյ-

Մէյ-Ֆունի հրամանատարութեան տակ մի քանի վաշտ զօրքեր:

Ամբուլթիւնը շրջապատւած էր աղիւսէ հաստ պատերով. գրանց խոհական նպատակը թշնամիների պատնէշ ծառայելու տեղ՝ ղինւորների փախուստը խանգարելն էր: Չինական զօրքի գիտցիպիւնան շատ թույլ է: Մեր գալու պատճառով պարիսպները գեղեցիկ զարգարւած էին գոյնզգոյն դրօշակներով վրաները շինական էմբլեման—սև վիշապը: Մօտեցանք, տատմնաւոր պարիսպներից պահապան ղինւորները գլուխները դուրս ցցեցին և մեզ նկատելով անմիջապէս անհետացան: Տէնց որ ծռեցինք բերդ մտնելու, մուտքից մեզ ընդ առաջ դուրս եկաւ հանգիստաւոր մի գնացր: Առջևից գալիս էին փոքահարները մի սաժէնաշափ փողերը ձեռքերին, Տէնց գիտեմաս առասպելական հէքիաթներից են իջել. նրանց ետևից գալիս էին թըմբկահարները. ապա ղինւորները երկար ձողերով ղինւած: Այդ ղէներերի ծայրերը զարգարւած էին օտարտի խագաղ զարգարաններով՝ կարմիր փնջիկներով: Յանկարծ տասը քայլի վրայ թմբկահարները զարկեցին, փողերը փչեցին, ղինւորները շարժեցին ու ճանապարհի երկու կողմը կանգնեցին: Բայց մեր կառապանները առաջ գնալու տեղ՝ անշարժ մնացին շարժ: Չինացիները մի վայրկեանում պարիսպների ետևը անհետացան ինչ արագութեամբ որ երևացել էին, լծոցներով մեզ կատարեալ տարակուսանքի մէջ:

Գժւար էր սրոշիկ իրականութիւն էր այդ, թէ երազ: Ատամնաւոր պատեր, կարմրագոյն առասպելական ղգեստներ, ծիծաղաշարժ փողեր՝ այդ բոլորը մեզ յիշեցնում էին միջին դարերը:

Այդ միջոցին մեզ մօտեցաւ գեներալի պաշտօնեան ու հրաւիրեց մեզ բերդը: Չինւորները երկշարք կանգնած էին դարպասների արանքում, հրացանները ձեռքներին:

Բազը մտանք թէ չէ, նրանք վայրենի ճիշ արձակեցին «չին գաժին ան» և բոլորը միանգամից ծունկ շորեցին:

— Չինւորները սղջունում են ձեզ և հարցնում են թէ

ինչպէս է ձեր գերազանցութեան առողջութիւնը, առայ պաշտօնեան հօրս:

Հայրս թարգմանի թեղադրութեամբ պատասխանեց չիւնարին «ան» այսինքն, «բաջեր, առողջ եմ»:

Զինուորական օրէնքով զինուորները միայն գեներալի առաջ են ծունկ չորում, իսկ սպաների առաջ միայն մի ծունկ են խոնարհում:

Երբորդ գաւթում մենք կառքերից իջանք և անցանք երբորդը:

Դարպասը այս անգամ շատ լայն էր և մի փոքրիկ շինութիւն էր ներկայացնում, ուր գրած էին սեզանն ու բաղկաթուր: Այնտեղ է բազում հրամանները արձակելիս գեներալը և գատաստան կտրում: Սեզանի վրայ անօթների մէջ գրած էին տախտակներ. նրանց թիւը ցոյց էր տալիս, թէ մեզապարտ զինուորը բամբուկի որքան հարւած պիտի ըստանար: Սպաները և առհասարակ այն բոլոր պաշտօնեաները, որոնք իրանց ճակատին պետական նշան-գնդակ են կրում՝ այդ պատժին չեն ենթարկում: Սակայն հարկաւոր գէպքում բարձր պաշտօնեաները հեշտութեամբ են դժարութիւնից դուրս գալիս. պատժուողի գլխից հանգիսաւոր կերպով վերցնում են գտակը թանկագին գնդակով (չինացիները գտակները շատ սակաւ են հանում) ու այգպիտով նրան հասարակ մահկանացու վարձներով ենթարկում բամբուկի հարւածների: Դրանից յետոյ նոյն պատկառանքով գտակը տիրոջ գլխին են գնում: Այսպիսով համ մեզաւորն է իր պատիժը կրում, համ նրա պաշտօնը չէ անարգւում:

Երբորդ բազում գանուում էր գլխաւոր շինութիւնը մի շարք սենեակներից բաղկացած: Մեզ ներս հրաւիրեցին:

Սենեակների գաները, բացի արտաքին մուտքից, փեղկերի տեղ թաւչէ վարպոյրներով էին ծածկւած: Մեր մանելուն պէս մանջուր սպասաւորները գաների վարպոյրները բարձր-բացրին ու անշարժ կանգնած սպասում էին, սբ անցնենք:

Մի բանի սենեակներ անցնելով մի ընդարձակ սրահ մտանք, սր և անմիջապէս մեզ թէյ բերին:

Սենեակում մեծ տեղ էին բռնում գորգերով ու խոփրներով ծածկւած տախտերը: Տախտերի վրայ դրած էին մի սանաչափ բարձրութիւն ունեցող քառանկիւնի փոքրիկ սեզաններ, ուր մեզ համար զանազան բազրուէնքներ էին գրած: Պատուհաններին երևում էին դեպեցիկ անօթներ սիւրամարդի փետուրներով, փոքրիկ զամբուլներ արհեստական պտուղներով ու ծաղիկներով լցւած: Պատուհանին կից գլտանում էր մի հայելի, որի ապակու վրայ մի շինական պէյզած էր նկարած: Պատերից մէկի վրայ կապրած էին այցելուների տոմսեր՝ կարմիր երկարուձիգ թղթի կտորներ: Սենեակի արդուգորդը լրացնում էին երկու երտպական աթոռներ գեղբրիկ նուրբ ձեռագործերով ծածկւած:

Սենեակը երտպական տար վառարան ունէր. այնուամենայնիւ կարծես պապական սովորութիւնից դուրս չը գալու համար տախտերի առաջ գրւած էր ամուստով լցւած շինական մանգալ:

Առհասարակ մանջուրները վառարանները շինում են յատակի տակ և այնտեղից անցկացրած խողովակներով են տարացնում տախտերը, որտեղ նրանք սովորաբար բնում են: Իսկ ընդհանրապէս նրանք բնակարանները շատ ցուրտ են պահում:

Մինչդեռ մենք թէյ էինք խմում, գրտում մեր գալտեան աթիւ նւագում էր զինուորական երաժշտական խումբը: Բագում երկու կարգ շարւած էին զինուորները երկար ձողերը ձեռներին. առջևից կանգնած էին թմբկահարները և փողահարները. նրանց մէջ աչրի էր ընկնում խմբապետը՝ մսիրագոյն հագոււտով մի հատտ մանջուր:

Փողերը փչում էին, թմբուկները դարկում. հաստ մանջուրը օրօրելով իր գեր իրանը, մեծ եռանդով և ուղիւրութեամբ կառավարում էր իր երաժշտական խումբը: Երաժշտութիւնը ընդհանրապէս շատ տարօրինակ տպաւորութիւն

էր թողնում իր վայրենի ելեւջներով:

Պաշտօնեան մօտեցաւ հօրս ու ասաց նրան մարութիւնս սերկնով, — որ շինական սպաները նրան ներկայանալ են ցանկանում:

Հայրս դուրս եկաւ բազը. սպաները նոյնպէս կարմիր գգեստները հագնեցին ու գտակներին սպիտակ ասակէ գրնգակներ կպցրած՝ նրան տեսնելով մի ծունկ շարեցին և սիրալիր ողջունեցին:

«Չի-Չու»ն կրկին աստարեց դուրս եկաւ:

— Այժմ, ասում էր նա հօրս, «բարեկամութիւն պիտի լինի ձեր և մեր մէջ: Գուր պէտք է շուտ շուտ մեզ մօտ գար»:

Քիչ հանգստանալուց յետոյ շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Ձինւորների առջևից անցնելիս, նրանք նոյն վայրենի ճիւղն արձակեցին ձեռքեր ինչպէս և առաջ:

Մեր նոր առաջնորդը կարմիր թաւէ կուրման հաղին, ձին հեծաւ ու առաջնորդեց մեզ գէպի Այգունի բաղարը:

III.

Անցնելով Այգունի արուարձանի ձորը, անմիջապէս բազարի նեղ փողոցները մտանք: Փողոցները երկու կողմից պատած էին բարձր ցանկապատերով: Տները ընդհանրապէս շինուած էին կաւից ու յարգով ծածկուած. բայց քանի մենք առաջ էինք գնում, այնքան տները վեղցիկ տեսք էին ստանում և փողոցները կենդանանում:

Քաղաքը տօնական կերպարանք էր ստացել. փողոցներից անց էին կացրած պարաններ, որոնցից կախուած էին թղթէ գունատուր դրօշակներ ու լաթի կտորներ. երեկոյեան գէմ պիտի աւելացնէին նաև լապտերներ:

Չրջակայ վիւղերից ահագին ժողովուրդ էր թափուել քաղաքը տօներին մասնակցելու: Փողոցներում վխտող ամբօխը չափազանց դժւարացնում էր կտորով անցնելը: Մենք ստիպ-

ուած էինք շատ դանդաղ գնալ, որպէսզի անցորդներին ոտնակոխ չ'անենք և չ'ընդհարենք մանջուրական սայլակների հետ: Այդ սայլակներում նստած էին թանձր ներկերով բուած, շրթեղ զգեստաւորուած կանայք:

Չը նայած ցրտի սաստկութեանը, այդ շարաճիճի կանայք ոչնչով չէին ծածկել ճարպիկութեամբ սանրած մազերը. մինչդեռ տղամարդիկ գլխներին տար մորթէ գլխարկներ ունէին:

Չտապ-չտապ գնում անցնում էին մանջուր վիւղացիները երկար անձոռնի գգեստները հագնեցին և բազարացի ֆրանտները վեղցիկ մետաքսէ կուրմաները հագած: Մեր «Չի-Չու»ն անթիւ ծանօթների էր հանդիպում: Ծանօթները նրան տեսնելիս ամբողջ իրանով ճարպիկութեամբ մի կողմ էին թերուում ու դարձի և ուրախ բացականչութիւններ արձակում: «Չի-Չու»ն նոյնպէս ցատկում էր տեղից, նրանց ողջունելիս քիչ էր մնում կառքից վայր ընկնէր:

Ձանազան տեղեր փողոցներում թաբախներով մանր բաներ էին ծախում. բացօթեայ պատրաստում էին ամբօխի սիրած կերակուրը ձէթի մէջ տապակած խմոր, որից վարչելի հոտ էր գալիս, ու մեզ զգացնում:

Յոյր խանութները փակ էին տօների պատճառով. բայց «Չի-Չու»ի տեղով բաւական էր փոքր ինչ գուռը ձեռք, որ խօյն բաց անէին: Խանութներին կպցրած ցուցադիրները շատ նախնական էին. թղթի կտորները կարթից կախ արած ցուց էին տալիս, որ այդտեղ կարելի էր գրաւ գնել կամ գրցուց էին տալիս, որ այդտեղ կարելի էր գրաւ գնել կամ գրցուց էին հագուստ. սիւնին կպցրած ձուկը նշանակում էր, որ այդ խանութում ձուկ են ծախում: Կտուրներին գրած վիայդ խանութում ձուկ են ծախում: Կտուրներին գրած վիայդ խանութի գլուխները ցուց էին տալիս, որ այդտեղ կուտուն չափների վաճառքները ցուց էին տալիս, որ այդտեղ կուտուն էր: Իսկ առիւծների վաճառքները ոտականութեան նշան էին համարում:

Մեր փողոցով անցնելը քնականաբար հետաքրքրութիւն էր շարժում. ամբօխը դիտում էր մեզ ուշադրութեամբ մի

րիչ էր կասկածանքով, կարծես անելիս լինէր «թէ ինչ էր եկել մեր տօներին խառնել. միթէ ձեր քաղաքները ձեզ չէն բաւականացնում»: «Զի-Չուն բոլորովին լրջացել էր, զգալով իր մեծ պատասխանատուութիւնը. նա խիստ հայեացքներ էր ուղղում փոզոցային տղաներին, որոնք մեզ սպառնալիքներ էին անում:

Կէ-Սան պաշտօնեան արդէն առաջ էր գնացել, մեր գալուստը գեներալին յայտնելու:

Չուտով մենք կանգ առանք Զօյ-Մէյ-Փունի տան գեղեցիկ դարպասի առաջ: Զինական գեներալը ժպտալը երեսին գիմաւորեց մեզ: Գա մի բարձրահասակ նիհար մարդ էր բաւական նուրբ դիմագծերով: Եւրոպական ձևով ամենրիս ձեւը սեղմեց ու սիրալիք խօսքերով մեզ ներս հրաւիրեց:

Պէտք է անցնէինք երեք բազերից: Առհասարակ հարուստ շինացիների բնակարանները երեք բազերից են բազկացած, առաջինը գէպի փողոց է գուրս գալիս և ամենքի համար բաց է: Երկրորդը ամենից ընդարձակ է, այն տեղ ծառաներն են բնակում: Իսկ երրորդը միմիայն տանեցիներին է յատկացրած: Վերջին բազի դարպասը ամենից գեղեցիկ է ու լայն: Այդ մուտքից կարող են մտնել միայն ինքը տէրը և այն հիւրերը, որոնց նա ուզում է առանձնապէս պատուել: Տանտիրոջը պաշտօնով համահասարակ հիւրը իր համար մեծ վերաւորանք է համարում, եթէ իրան այդ գարբասով չեն անցկացնում: Ըստ երեւոյթին մենք պատուելի հիւրերի կարգիցն էինք, որովհետև մեր առաջ լայն բաց էին արած միջին դռները. մինչդեռ Կէ-Սան և «Զի-Չուն» անցան կողմնակի երկրորդական դռներից:

Անմիջապէս դարբասի ետևում գտնւում էր մի մեծ սեզան, ուր դրած էին տօների առթիւ նախնիքներին մատուցած կերակուրներ ու կարմիր թղթերով դարդարած մտեր: Ամենից շատ աչքի էին ընկնում խոզի գլուխները. շինացիները խոզի միսը ուրիշ կենդանիների մտից աւելի են ուտում:

տաւարի միսը չեն գործածում:

Տօն օրերին առաւօտեան և երեկոյեան հնչում է ընտանեկան գանգը. ընտանիքի բոլոր անդամները գետին են փրոււում խորանի առաջ, որը շինւած է նախասենեակում և ազօթում: Մի վայրկեանից յետոյ դուրսը լսւում է ֆշանդի տրաբոցը և ամենքը ոտքի են կանգնում. ազօթըրը վերջացած է լինում: Այդ տեսակ նրանք ազօթում են ամիսը երկու անգամ և տօներին:

Մանջուրները շատ նեղւածք են ապրում. մի բազի մէջ կառուցած ֆանդաններում (տներ) բնակում են մի բանի ընտանիքներ, կապւած ազգակցական սերտ կապերով: Այս հանգամանքը բացատրւում է նրանով, որ պետական հարկերը վրձարում են ոչ թէ մտրդկանց, այլ բազերի թւով:

Նահապետական սկզբունքը շատ է դարդացած շինացիների մէջ:

Որդին ամուսնանալուց յետոյ մնում է հօր տանը և միշտ անչափահաս է համարւում նրա առաջ: Հայրական իշխանութեան հեղինակութիւնը ոչ մի տեղ այնքան մեծ ծաւալ չ'ունի, ոչ մի տեղ երեխաների իրաւունքը այնքան ճնշւած չէ, որքան Զինաստանում: Բացարձակապէս կարելի է ասել, որ օրէնքը երեխաներին միայն պարտականութիւններ է յատկացնում և ոչ մի իրաւունք: Ծնողները կարող են վարել իրանց երեխաների հետ, ինչպէս կամենան, ծախել կամ փողոց շրպրտել, առանց օրէնքի միջամտութիւնը առաջացնելու. մինչդեռ որդու անհնազանդութիւնը, ծնողների իրաւունքների գեռ որդու անհնազանդութիւնը, ծնողների իրաւունքների ամենաշնչին խախտումը շատ խիստ է պատժւում: Հայրը իրաւունք ունի իր որդուն բանտ պնելու, կամ մինչև անգամ գլխատել տալու:

Զինական գերդաստանների մէջ մեծ ձեռնարկութիւն է տիրում. ամենքը ոտքի են կանգնում, երբ մտնում է մեծը, և երեխաները նրան մօտենալիս՝ ծունկ են խոնարհում: Զարմանալի է միայն այն հանգամանքը, որ չի նայած այս ձեռնարկ

և նրան մի նիւթակտն նշան են թողնում. ահա սա է իմ հիւանդութիւնը, միայն աղաչում եմ, բուժէ»:

Կաատունը պատկանում է Գաօ'ի գաւանութեան: Գաօփառները շատ շանուածներ ունին. բայց ամենից դիտարւոյրը Գաօն է, որից բղխում է ամեն բան և որի մէջ վերջ ի վերջոյ կլանւում է ամեն ինչ: Բացի այդ Գաօ'ի գաւանութիւնից կան Կօնփուցղէ'ի և Բուզգաճ'ի գաւանութիւնները: Սակայն երեքն էլ հաւասարապէս սննդում են ծնողների պաշտամունքի վրայ: Չինացին հանգիստ չի մեռնի, եթէ նրա մահից յետոյ ոչ սր չի մնալու նրա յիշատակը սուրբ պահելու համար: Գրա համար յատկապէս ամուսնանում են, որ ժառանգ ունենան:

Կաատունը գտնւում էր գեներալի բնակարանի մօտ, մի խուլ փողոցում: «Չի-Չու»ն կտրական կերպով հրաժարեց անցնել մարդաշատ փողոցներով. ստիպւած տուն գարձանը: Այնտեղ մեզ նոր բան էր սպասում:

Գարբասի առաջ երկրորդ գաւթում աթոռներ էին պրած Զոյ-Մէյ-Փունի և մեզ համար:

Թմբուկները դոփում էին, ֆրշանգները պայթում. գեղին ու կանաչ կեղծ առիւծները ցատկում, վազվզում էին բազի շորս կոզմը:

Երեխաները բաց, աչքերը խոժոռած մերթ թշնամարար իրար վրայ էին յարձակում, մերթ ընկերացած ընկնում էին մանջուրական «տօրէպօրի» վրայ: Վերջինը կանգնած էր անպէն ու հարտ գիրքով կեղծ առիւծների առաջ: Վերջը՝ առիւծները գնացին շոքեցին գեներալի առաջ և նրան մատուցին գունչով թաւէ ժապաւէններ շնորհաւորութիւններով հանգերձ:

Զոյ-Մէյ-Փունը հրամայեց այդ ժապաւէնների վրայ գնեն չոխի*) շարաններ, իբրև պարզև առիւծներ ներկայացնող գինւորներին:

Առիւծնկրից յետոյ պէտք է հանդէս գար վիշապը. սպա-

*) «Չոխ» չինական էթանագին փող է երկաթէ թելով շարան արած:

սում էին միայն որ մութն ընկնի:

Վիշապը կազմւած էր մի շարք լապտերների թղթի վիշապի մէջ մտցրած: Լապտերները կպցրած էին երկար ձողերին, որին շարժում էին մի քանի տասնեակ մանջուրներ: Թանձր մթութեան մէջ ձողերը բռնող մարդիկ բնաւ չէին նկատուում. օդի մէջ միայն երևում էին միայն երկու վիշապներ փայտաակող գլխով. անվերջ գալարումներ էին անում սւ իրար վրայ յարձակում:

Գա հեււից բաւական գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում:

Վիշապների մրցումը խորհրդաւոր նշանակութիւն ունի. ներկայացնում է շարի ու բարու կռիւը: Չարը ինչպէս միշտ սկզբում յաղթանակ է տանում, բայց վերջը՝ ի հարկէ առաքինութիւնը յաղթող է հանդիսանում:

Չարձութիւններին վերջ չկար:

Վիշապները վերջացրին իրանց կռիւը. այժմ էլ թատրոնի գնալու ժամանակը հասաւ, որ ինձ վերին առախտէ: հետաքրքրում էր:

Այս անգամ Զոյ-Մէյ-Փուն էլ միացաւ մեր խմբին և մենք ուղևորեցինք թատրոն, մի շատ հետաքրքրական գնացք կազմելով: Առջից գնում էր մի մանջուր հասա բամբուկը ձեռին, սրով նա մեզ համար ճամբայ էր բաց անում ամբոխի մէջ և ուշ ճամբայ տւողներին հարւածում: Նրան հետևում էին թըղթէ մեծ լապտերները բռնած ծառաները. ապա գալիս էին Զոյ-Մէյ-Փուն, հայրս և մեր ամբողջ խումբը: Գնացքը վերջանում էր՝ մի վաշտ հրացանաւորւած գինւորներով: Զինւորների տեսքը շատ էր ազգում ամբոխի վրայ. շտապ-շտապ մեզ ճանապարհ էին տալիս:

Թատրոնը մի բաց բեմ էր: Մէջտեղը ներկայացնում էին գերատանները, իսկ պատերի մօտ երաժիշտները նստած նրւագում էին: Առուած երաժշտութիւն համարի: Փողերի, ջութակների, ճիւղերի ձայները միախառնուելով մի սարսափելի

ժխոր էին կազմում: Զուլթակը անգամ ողորմելի ձայներ էր հանում. ուսների տեղ ծնկներին են յնետում ջուլթակը և այդպէս ամուսն:

Գերատանները անհամեմատ աւելի լաւ էին, բեմի վրայ իրանց սրահում էին ազատ և բաւական բնական: Նրանք մինչև անգամ չ'ունէին այն ձևերի և արտասանութեան արհեստականութիւնը, որ աչքիս էր ընկել ճափոնական գերասանների մէջ: Ամենից շատ ինձ դուր եկան կանանց գերերը. շատ զարմացայ, երբ իմացայ, որ բոլոր խաղացողները տղամարդիկ էին: Վինը բեմ չի ելնում: Գերատանները բաւական ողորմելի կեանք են վարում. մշտական թատրոն չեն ունենում, բաղաբից քաղաք թափառում են ու ներկայացումներ տալիս: Բեմի տեսարանները չեն փոխուում, այլ մնում են միշտ անփոփոխ: Վարադոյր բոլորովին չ'կայ: Բայց հանդիսականները շատ զոհ էին իրանց լսածից և տեսածից: Այնքան բազմութիւն էր հաւաքուել, որ ասեղ ձգելու տեղ չ'կար:

Բոլոր հանդիսականները կանգնած էին ուղղակի փողոցում: Պաշտօնեաները ու սպաները նստած էին փոքրիկ մանջուրական կառքերում, որոնք կարգով շարւած էին բեմի դիմացը միւս պատի մօտ:

Մեզ համար դիմացի տան բազում պաւիլիօնում նստարաններ էին դրած: Յրտից բոլորովին կուշ եկած նստած նայում ու ծաղկէ թէյ էինը խմում:

Ներկայացման ժամանակ պաւիլիօնում նստելու իրաւունքը վերապահում է միայն երկու անձանց. մեր տանտէր զինւորական գններալին և քաղաքի կառավարիչ՝ ամբանին: Վերջինը Զոյ-Մէյ-Փունից աւելի նշանաւոր էր, որովհետեւ քաղաքիական իշխանութիւնը աւելի է յարգւած բան թէ զինւորականը:

Մեր գալուց առաջ ներկայացնում էին մի պիէս, որը շատ տխուր էր: Մի մարդ իր կնոջ պատճառով յանցանք էր գործել: Նրան բռնել են և մահան գատապարտել: Բայց այդ

միջոցին վրայ է հասնում մեղապարտի մայրը սգաւորի սպիտակ զգեստով ու ազաշում պաղատում է գահիճներին, որ խղճան իր որդուն: Միևնոյն ժամանակ նա սարտափելի անէձքներ է թափում հարսի գլխին, որ սկեսրոջ սաներն ընկած հաւաշանքներ էր արձակում:

Այդ միջոցին մեզ մօտ մտաւ մի նիհար կարճահասակ մարդ և խոնարհաբար ողջոյներ տալով ներկայացրեց Զոյ-Մէյ-Փունին կարմիր թղթի վրայ գրած պիէսների ցուցակը: Քա թատրոնի կառավարիչն էր: Նա հարցրեց գններալին, թէ ի՞նչ տեսակ թատերգութիւն է ուզում տեսնել՝ խաղաղ թէ ռազմական:

Զոյ-Մէյ-Փունը ընտրեց ռազմականը, ցանկանալով հաճելի լինել իր հիւր գններալին:

Երաժիշաները նորից սկսեցին իրանց խաղոտ նազածութիւնը:

Բեմը դուրս եկան երկու ալեգարգ ծերունիներ գէմբերի անչարժ արտայայտութեամբ: Նրանց խօսւածքը, բեմի վրայ իրանց ծանր պահելը, ամեն ինչ ցոյց էր տալիս, որ նշանաւոր մարդիկ են: Նրանք մնում էին մի շատ կարևոր հարց, թէ յանդուգն մօնղոլների գէմ ուղարկուող հրամանատար սն նշանակին: Վերջապէս նրանց ընտրութիւնը որոշուց. ընտրւածը՝ մի յողթանգամ գուռոյ տղամարդ է, որի միակ արտարին տեսքը սարսափ պիտի ազդէ թշնամու վրայ:

Զօրապետը վայրայ հայեացքներ է ձգում հանդիսականների վրայ: Յանկարծ ներս է վազում մի մատաղահաս աղջիկ զինւորական զգեստը հագին ու սկսում է ծերերին ազաշել, որ իրան հրամանատար նշանակեն և ուղարկեն պատերազմի գաշտը, հաւատացնելով նրանց, որ ինքը անպատճառ մօնղոլներին կը հայածէ: Ծերունիները ասում են նրան, որ պատերազմը կանանց խելիքի բան չէ ու խրատում են նրան տուն վերադառնալ: Բայց աղջիկը գեղեցիկ շարժումներ է անում, պարում է նրանց առաջ: Ծերունիները յափշտակւած աչքերով նայում են նրան ու արգէն զիջանելու վրայ են: Վիրա-

ւորւած զօրապետը իր կատաղութեան թոյնը այժմ աղջկայ վրայ է թափում. նա վճռում է կուել նրա հետ, փշրել, ցոյց տալ նրան կնոջ խեղճական տեղը: Նրանք սկսում են նիզակներով մենամարտել: Խիստ զայրացած զօրապետը կատաղութեամբ յարձակում է աղջկայ վրայ: Բայց աղջիկը ճարպիկութեամբ խոյս է տալիս հարւածներից. և վերջը ինքը նրան ծանր հարւածներ է հասցնում:

Զօրապետը հաւարում է իր վերջին ոյժերը և նորից յարձակում է աղջկայ վրայ: Սակայն աղջիկը ճարպիկ շարժումով գէն է հրում նրան ու յատակին ձգում: Զարմացած ծերունիները մնում են ապշած. այն է պէտք է վճռեն, որ աղջկան հրամանատարի պաշտօն տան: Բայց այդ միջոցին բեմը ներս են թափւում չար ուղիներ, որոնք օգնել են աղջկան տղամարդուն յաղթահարելու: Նրանք զանազան ծամածուծիւններ են անում ու բեմի շորս կողմը գտնելի պէս թռչկոտում:

Այտեղ պիտի ընդհատուի: Ամբոխի մէջ մեր և թատրոնի արանքում սկսեցին ֆրշանդներ արձակել:

Անփութութիւնից էր, թէ զւարճութիւն պատճառելու համար, ֆրշանդների խորձերը շարունակ ընկնում էին թէ բեմը թէ ամբոխի մէջ: Միայն մեր պաշտօնը ազատ էին պահում այդ աեսակ անասորժ անակնկալութիւններից:

Թատրոնի առջև հրավառութիւնը վերջանալուց յետոյ մի ուրիշ տեղ սկսեց: Այգունի մեծ փողոցները շողջողում էին լուսավառութիւնից: Մի տեղ առիւծներ էին կուում. մի ուրիշ տեղ փայլում ու գալարում էին վիշապները: Եռանձնա՛նապէս մեծ ջանք և աշխատանք էր գրւած գոյնզգոյն լապտերների վրայ, որոնց թղթէ պատերի վրայ շարժւում էին շինական առասպելական սուերներ:

Էլ չը տեսայ մանջուրական ժան Գ՝ Արկի արկածների վերջը: Անշարժ նստած սաստիկ մրսեցի: Տուն դառնալու ժամանակ հասաւ: Սակայն «Զի-Ըսւ»ն կտրական կերպով հրաժարեց զիշերով քաղար վերադառնալ, ասելով թէ այս աղ-

մըկայից տօներին ինքը պատասխանատու չէ մեր ապահով քաղար հասնելուն: Ըոյ-Մէյ-Փուն էլ նոյնպէս սնդից մեր մը-նալու վրայ. ուստի վճռեցինք մնալ Այգուն:

Վերագարձանք Ըոյ-Մէյ-Փունի տունը:

Սենեակները մութ էին. ազօտ լոյս էր վառած:

Երկար տախտերի վրայ հէնց նոր պիտի պառկէինք, երբ մեր սենեակը մէկը միւսի ետեից մտան Ըոյ-Մէյ-Փունի ջահիլ հարսները: Յերեկը մեզ չէին մօտենում. տղամարդկանցից բաշւում էին. ուստի հուսից միայն սուր հայեացքներ էին ձր-գում ու ժպտում: Բայց ահա հասաւ ցանկալի երեկոն. նրանց համար հնարաւոր եղաւ անզուսպ հետաքրքրութիւնը յագի-ցնել և իմանալ թէ ինչ արարածներ են այն կանայք, որոնք այնքան ազատ են խօսում տղամարդկանց հետ: Նրանք չըջա-պատեցին մեզ ազմկայի խմբով և սենեակը լցրին ուրախ քրք-րիջով և ծիծաղով: Մեզանից նրանք բնաւ չէին բաշւում: Մեր փեշերից բաշւում, շորերը, մազերը շոշափում: Ամեն ինչ նրանց աղշեցնում գարմացնում էր: Իրանց գարմանքը այնքան միամիտ կերպով էին արտայայտում, որ բոլորովին մեծ երեխա-ների տպաւորութիւն էին թողնում: Գէմքերի վրայ մեծ ու-րախութիւն էր փայլում. մեր գալը կարծես մի քիչ բարձրա-ցրեց այն թանձր վարագոյրը, որով ծածկւած էր նրանց հա-մար ամբողջ աշխարհը: Ի՛նչ են տեսնում խեղճերը: Նրանց կեանքը շատ միակողմանի է անցնում: Միշտ տանն են մնում. փողոցը միայն սալակներով դուրս են գնում, լսանութներում բան առնում ու կրկին տան դառնում: Ռուսաց սահմանը նը-րանց բազարի մօտ է անցնում. բայց նրանց մտքում անգամ չի անցնիլ գետի միւս կողմը գնալ և ռուսաց քաղաք տեսնել: Կինը օտար քաղաք չը պիտի գնայ. մինչև անգամ Միրիբիայում բնա-կող շինացիները իրաւունք չ'ունեն հետները կանայք բերելու և ստիպւած թողնում են նրանց հեռաւոր հայրական քաղաքում:

Կինը շատ քիչ ուսում է ստանում. մի քիչ գրել կար-գալ, ամենահարկաւոր խօսքերի նշաններ արձանագրել: Ու-

սումը կնոջ համար երկրորդական բան է. դա սղամարդկանց գործն է, որոնց համար ուսումը անհրաժեշտ է: Այն էլ լինել ուսում. լոկ պաշտօններ ստանալու համար ուսում: Ուսում, որ հեռանում է ամեն մի ինքնուրոյն մտքից ու քննութեան հետադոտութիւնից և բմբռնում է միայն խմաստունների պրքերի մէջ խորասուզելը և նրանց վարդապետութիւնների իւրացնելը: Քուցէ դա է պատճառը, որ շինացիները աշխուժութիւնը կորցնում են, դառնում են ծանր և դանդաղ: Կինը աւելի ժիր և ուրախ է, չը նայած որ գերգաստանում երկրորդական տեղ է բռնում:

Զինատանում շատ վաղ են ամուսնանում և ոչ որ ամուրի չի մնում: Իւրարանշիւք ընտանիք ժառանգներ պիտի ունենայ. եթէ չի ունենում, սրգեղիք է վերցնում: Հացի պէս մի անհրաժեշտ բանն է, որ աշխարհի երեսին մի դաւակ թողնեն, որը կարողանայ իր ծնողների յիշատակը յարգել: Զարմանալի գուզագիւղութեամբ հին աշխարհի «Cité Antique»-ը որ Fustel de Coulange'ը պայծառ գոյներով պատկերացնում է, նկարագրելով Հոմերի և Յունաստանի ընտանեկան կեանքը՝ գնացել վերակենդանացել է հեռուոր Զինատանում: Նայն է մինչև իսկ դէպի կնոջ վերաբերմունքը: Ազգիկը նախնիքների պաշտամունքի մէջ պեր չի խաղում. այդ գործը կարող է կատարել միայն սղամարդը. ուստի այճկայ ծնունդը ծնողներին մեծ ուրախութիւն չի պատճառում, ինչպէս յաճախ էլ մեզանում: Կինը ամուսնանալով կորցնում է կապը իր հօր տան հետ, կորցնում է մինչև անգամ իր անհատական անունը և ստանում է նորը իր ամուսնու աւագութեան, այսինքն ընտանիքում նրա բռնած տեղի համեմատ: Նա կոչւում Տագունեա, Արգունեա, Սագունեա, այսինքն առաջին, երկրորդ, երրորդ հարս: Զինացիք միայն մի օրինաւոր կին են սեննում, իսկ երկրորդը արդէն սիրուհու տեղ է բռնում:

Հարսի ընտրութիւնը միայն ծնողներին է պատկանում. չեն էլ մտածում փեսացուի և հարսի համաձայնութիւնը հարցնել: Երիտասարդ կնոջ կեանքը ամուսնանալուց յետոյ ըսկզ-

բում շատ դառն է լինում. նա ընկնում է սկեսրոջ իշխանութեան տակ, որը յաճախ շատ խիստ է վարւում նրա հետ, կարծես իր առաջւայ ստորագրեալ վիճակի վրէժը նրանից տանելու համար: Յայց կնոջ կեանքը բոլորովին փոխւում է, երբ նա որդի է ծնում, մանաւանդ եթէ տղայ է բերում, գրբանով ընտանիքում նա նշանակութիւն ու արժէք է ստանում: Եւ սրբան նա անարգւած է եղել իր սկեսրոջից, այնքան էլ յարգւած է լինում որդիներից, որոնք միշտ նրա վերաբերմամբ անշափահառ են մնում:

Սակայն բոլորովին թողի իմ նոր բարեկամուհիներին: Նրբանք մեզ երկար չէին թողնում. չէին կարողանում իրանց հետաքրքրութիւնը յազեցնել: Ռուսերէն նրանք բնու չէին խմանում. ուստի միայն նշաններով էին խօսում: Ամենից ժիր էր մի ջահել հարս Սագունեա անունով մի սիրուն բարձրահասակ կին մօտաւորապէս 18 տարեկան հասակում: Տեղը հանգիստ չէր մնում, սենեակում շարունակ պտտում էր ու մեր իրերը շուռ տալիս: Նշաններով ցոյց տւի, որ լապտիկ եմ սւզում: Սագունեան գլխով գրտկան նշան արաւ ու ինձ մի տուշտ տար ջուր բերեց: Տեսնելով գէմբիս հիասթափումը, ծիծաղեց և նորից գուրս վազեց: Այս անգամ ինձ մի բաժակ ոտոր ջուր բերեց: Տեսաւ, որ գլխով կրկին բոցասական նրշան եմ անում, ուսերը վեր բաշեց ու աճղոս վրաս նայեց, կարծես ասում էր «գէ՛հ արի հասկացիր, սա ի՛նչ է ուզում»: Քարձեալ սուրբի ելաւ ու արագ շարժւումով ջուրը երեսիս մօտեցրեց. քիչ մնաց վրաս թափեր. ապա ուշի ուշով սկսեց իր թշերը տրորել:

— Գէ՛հ հասկացիր, ասում էր ինձ նրա հայեացքը. «ինչպէս թշերի կտրմիրը պիտի լուսս, եթէ ոչ տար ջրով»:

Միւս առաւօտը ինձ շուռ կանչեց, որ դամ նրա հագնելըն ու քսելը տեսնեմ. երկի ինձ ուզում էր խելքի բերել և իր արւեստը սովորեցնել: Արդէն հագած էր իր մետաքսի երկար հագրուտը, որը կոճկում էր ձախ կտրձքի վրայ և շատ

մաղրելով տանջել՝ կամ անզօրութիւնդ խոստովանելով զալ յաւիտենական հանգիստը վայելել գրկիս մէջ . . .

Ես ստուգիւ կը լսեմ սրտչակի այդ մահաստուտու ձայնը իմ յուսարեկ բազէններուն . . . Գծոխային դուր գերեզմանական հրաւէր մէ այդ ինձ . . . բայց ոչ, ոչ երբէք պիտի ընկճեմ, թոյ բու ասեղ ոյժդ զիս տարուբերէ մահու և կենաց այս անոգորս ովկեանին վրայ. թնոյ արհաւիրակից վիհերդ խորունկ բացւին ստիցս տակ, և փրփրածայթը շրթունքներդ իմ գտտակնիրս վճռեն, ես գարձեալ պիտի կուլիմ բու ալիքներուդ հետ, ո՞վ կեանք: Քու խափուսիկ խոստումներէն շատեր չլացան, բու չարանենդ կտակներուն շատեր զսհեցան . . . Բայց ես չեմ լիներ այն վհատ, անոյժ նաւարկուն, քանի ունիմ զիւ յոյս, հաւատ և սէր:

Գերագոյն փրկարար ձայն մը կը հնչէ տկանջիւս, հաւատան, անոյժ մեղեգի մը ստէպ սրտիս լարերը կը թռթռացնէ և երկնային ձայն մը ինձ կոչ, յուան, մինչդեռ խարդիչաճեր վարդ քերտվրէ մը վշտահար հոգոյս վըայ առատ լոյս և ջերմութիւն փոռելով կը մըմնջէ քնրչօրէն,

Սիրէ վեհը եւ բարին:

9. Ալեանար

Ե Ր Կ Ո Ւ Ն Ա Մ Ա Կ*)

Երկաթուղու գնացրի երկրորդ կարգի վագօնում նստած գնում էի: Սաստիկ տօթ էր: Ճանապարհորդներ շատ չկային, բայց դժբախտաբար իմ նստած «կուպէում» կար մի տիկին, որի ներկայութիւնը խանգարում էր ինձ հանել վերնագլխոստ և տեղաւորել ազատ:

Գետերուրդից սկսած մենք գնում էինք խորին լուսթեամբ: Խօսակցութիւնը մեր մէջ չէր կապում: Երկուստ էլ կարճ հարց ու պատասխանով էինք բաւականանում՝ «այո՛, ոչ, չնորհակալ եմ» և այլն: Հեռու էր գնալու, ընդհատեցի ևս կրկին լուսթիւնը: «Ոչ» եղաւ պատասխանը: Գէ՛հ Աստուած րեզ հետ, մտածեցի ևս, պառկեցի նստարանի վրայ և բնեցի:

«Носильщикъ, носильщикъ» յանկարծ գոռացին ալեանջիս տակ: Ես բարձրացայ տեղիցս . . . իմ անձանօթ տիկինը պայուսակը ձեռքին պատրաստում էր դուրս գալ: Ես մօտեցայ նորան, վերցրի պայուսակը և օգնեցի վայր իջնել: Մի անգամ էլ արժանացայ լսել՝ «չնորհակալ եմ»: Վերջապէս ևս կարող եմ տեղաւորել, ինչպէս կամենամ, մտածեցի և մըտայ կուպէն: Գնացրը շարժեց . . . : Նոր էի սկսել աւելի յարձար տեղաւորել, որ յանկարծ մի բան ընկաւ անձանօթ տիկնոջ նստարանից: Ի՞նչ է այս: Մի ծոցատետր, խիկ մէջը երկու նամակ ծրարները պատաստում: Խեղճ, նա մոռացել էր իր նամակները: Ի՞նչ անել: Ո՞վ է նա: Ո՞ր գնաց: Հետաքրքրութիւնը ինձ տանջում էր: Բայց չէ՛ որ այդ նամակները

*) Բնագիրը սուտերէն է. թարգմ. պ. Ա. 2.-ի:

կարող են պարզել ինձ նորա խորհրդաւորութիւնը: Զգալով վարմունքիս ազեղութիւնը, ես այնուամենայնիւ հանեցի նամակները և կարգացի հետեւալը:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Սիրելի Իսկուհի.

Ես արդէն ամուսնացած եմ: Որքան տարօրինակ է ինձ զգալ ինքնուրոյնութիւնս, ինքնազուլս տանտիկին դառած: Եթէ գիտէնայիր, թէ որքան երջանիկ եմ: Անշուշտ քեզ հագորդած կլինեն, մեր ծանօթները, թէ սով է ամուսինս: Տեսարարքի է թէ արդեօր ինչին վերագրեցիր իմ լուութիւնը: Գիտես սիրելիս, թէ որ աստիճան ամենամեծ երջանկութիւնը զրկում է մարդուն նոյն իսկ բանականութիւնից: Մի բանի անգամ ուղեցի քեզ նամակ գրել, բայց այնպիսի մտքերի շփոթ էր բարձրանում զխումս, որ անհնար էր լինում որոշ բան թղթի վրայ արտայայտել: Նամակի երկու երեսի վրայ ուղում էի հաղորդել քեզ տպաւորութիւնների ուկիանոս: Է՛հ, մտածեցի ես, բան չէ գուրս գալիս: Կեպսեմ դեռես մինչև գլուխս կարգի բերեմ:

Այսօր ուղից երեք ամիս է, որ մենք պսակել ենք: Տէր իմ Աստուած, որքան բան զգացի այս կարճ ժամանակամիջոցում: Հարսանիքից անմիջապէս յետոյ մենք խոյն վնայինք արտասահման: Ուր ասես եզանք: Թատոններ, մուղէւմներ, զայլերէաներ, նշանաւոր տեղեր, աշխարհահռչակ անուններ, մօզայի խանութներ, մի խօսքով Եւրոպայում անկիւն չթողինք, ուր գոնէ մի քանի ժամ մնացած չը լինենք: Ես այնքան երջանիկ էի, սիրելի Իսկուհի, որ եթէ ամուսինս տանէր ինձ մեր սիրած Թիֆլիսի կեղտոտ փողոցներով, գարձեալ ես կ'երևակայէի ինձ զբախտում: Որքան բախտաւոր և սիրալիր էին թուում ինձ բոլորը: Անկեղծ ասած, ես ամուսնուս հետևում էի որպէս «տուտօմատ», և հաւատացնում եմ քեզ, որ տեսածներիցս ոչինչ չեմ յիշում: Ըմեն ինչ աչքիս տուած անց-

նում էր արագ ու աննկատելի կերպով: Ինձ միայն մի բան էր հետաքրքրում—երջանկութիւնս: Ա՛խ թանկագին Իսկուհի, որքան նա շքեղ, հրաշալի մարդ է: Քեզ երևի զբոծ կլինեն թէ մեր ընկերուհիներից բանիսը ուզում էին նրան ամուսին դառնալ: Եւ նա այդ բոլոր գեղեցկուհիներից ընտրեց ինձ: Բայց որչափ ոմանք նախանձոտ և անքաղաքավարի են: Կը հաւատաս, համարեա երեսիս ասում էին, որ նա ամուսնացաւ ինձ հետ օժիտիս պատճառով: Ինչ զարհուրելի բան է սա: Հարուստ հարսնացուների մէջ ոչ մի արժանաւորութիւն չը տեսնել, և յարմար գէպում վիրաւորել նոցա ինքնասիրութիւնը . . . հաւատացիր, սիրելիս, իմ Նիկօն ուրիշները նրման չէ: Նա բառի կատարեալ նշանակութեամբ «չենտրմեն է»: Նա խոյս է տալիս այն ամենից, ինչ որ կարող է անհամաձայնութիւն կամ ընդդիմութիւն առաջացնել: Նա չափազանց ուշադիր է գէպի շքապատուիները, ամօթխած մարդկանց հետ սիրալիր է, թոյլերի հետ հեզ, գէպի յիմարները-ներողամիտ: Նա միշտ նախազգուշացնում է անտեղի խօսակցութիւնները և թոռնալից ակնարկները: Նա բանի տեղ չի գնում իր արած բարիքները, և անելիս այնպէս է ցոյց տալիս, որ կարծես իբրան են պարտաւորացնում: Այրասներին, զրկածներին պահում է առանց որևէ վարձատրութեան: Բամբասանքների վրայ նա երբէք ուշադրութիւն չէ գարձնում և ամեն բանի վրա կողմն է բացատրում: Մի խօսքով սիրելիս, նա այն իր գեալն է որին երկուսս քեզի հետ ձգտում էինք: Յիշում ես, ինչպէս մենք երեկոյնները յաճախ, երազելով մեր ապագայ կեանքը, վիճում էինք ամուսնութեան, կնոջ իրաւունքների մասին, թէ ինչպէս պէտք է հասարակական մի քանի պայմաններ վտխի և գալիս էինք շատ ախտը եզրակացութեան: Որքան խղճում էին թշառ Լիզային, որ իմացել էր իր ամուսնու Ն-ի հետ ունեցած կապի մասին, և երբէք չամուսնանալու խօսք էինք տալիս իրար: Ո՛չ, հազար անգամ ոչ, սիրելի Իսկուհի, ամեն ինչ մարդուց է կախած: Զարգացած, կրթւած

մարզը, որը յարգում է կնոջը և համարում է նորան հաւա-
 տարակից տղամարդկանց, երբէք չի թոյլ տալ վիրաւորել կը-
 նոջը, չի վստահանալ անմեղ էակի կեանքը յաւիտեան կորուս-
 տի մատնել . . . Իմ Նիկօն այն բացառիկ անձնաւորութիւն-
 ներիցն է, որոնց համար մենք քեզ հետ երաշխաւորում էինք:
 Ինչպիսի հայեացք ունի նա ամուսնութեան, ընտանիքի, մօր,
 հօր կոչման վրայ: Երեխաների կրթութիւնը երկուսիս պարտ-
 քնն է, ասում էր նա ինձ երեկ: Խեղճը սաստիկ զբաղւած է:
 Առաւօտից մինչև ժամը 4—5-ը նա ստիպւած է աշխատել:
 Ճաշի ժամանակ նա վերադառնում է տուն սոված, յոգնած...
 Ճաշից յետոյ քնում է, յետոյ մի երկու ժամ նստում է ինձ
 հետ. խօսում ենք, վիճում ենք իսկ երբեմն էլ նւագում ենք
 երկուսս էլ դաշնամուրի վրայ: Ժամի 8-ին գալիս է նրա մօտ
 կին զբաղիրը և համարեա մինչև կէս գիշեր խեղճը ստիպւած է
 նստել իր պարագմունքի սեղանի մօտ: Ես շատ անգամ տ-
 աջարկել եմ նորան իմ պատրաստականութիւնը արապրել
 թղթերը: 2է որ դու հաւանում ես ոճս, ասում եմ նորան,
 ե: կարող եմ կազմել արձանագրութիւններ, հաշիւներ . . .
 էլ սր օրւայ համար է ստացածս ուսումը, եթէ օգտակար
 չլինեմ ընկերօջս: Ինչո՞ւ դու հարուստ տիկին պէտք խլես
 աղքատ օրիորդի հոցի կտորը. դու ունիս տուն, անտեսու-
 թիւն, հիւրեր . . . քս անձնական զբաղմունքներն էլ բաւա-
 կան են քեզ համար, պատասխանում է նա ինձ: Յիշում ես
 թէ ինչպէս էի սիրում ես լինել հասարակութեան մէջ, հիւ-
 րեր բնգունել: Միայն թէ լինելի միշտ տանը նորա հետ և
 միայն նորա հետ: Այժմ ես հաւատացած եմ, որ ընտանիքի
 երջանկութիւնը միայն այն ժամանակ կատարեալ կլինի, երբ
 ամուսինները իրար անկեղծ են վերաբերում. իմ կարծիքով
 նորա ոչ միայն իրանց արարքները ծածկելու չեն իրարից,
 այլ նոյն իսկ մտերբը: Գիտես ես պատմում եմ նորան մեր
 բոլոր շարութիւնները: Սիրելիս, դու չը նեղանաս վրտս, որ
 ես մանրամասն պատմեցի նորան, թէ ինչպէս մենք Կիսլօ-

վօզսիւմ այն երգչի հետ «ֆիրտ» էինք խաղում: Յիշում ես
 այն բարձր, որ մենք երկուսս ընծայեցինք նորա «բէնէֆիսին»:
 Ես կատարելապէս հաւատում եմ ամուսնուս, նա էլ ինձ: Մեր
 մէջ չէ կարող խանդ լինել ոչ անցեալի ոչ ներկայի համար:
 Իմ խանդի միակ պատրւակն են այն անպիտան նիստերը, ո-
 րոնց նա շարաթական մի ամբողջ երեկոյ է նւիրում: Բայց
 այդ ժամանակ ես հանգամանքից օգտւելով սերտում եմ որեւէ
 նոր բան նորա սիրած Զօպէնից: Օ՛, ինչպէս նա հասկանում
 է երաժշտութիւնը, ինչպիսի ճաշակ ունի: Հաւատացնում եմ,
 որ երբեմն 4 ժամ շարունակ նւագում եմ նորա համար և յոգ-
 նածութիւն չեմ զգում: Է՛հ, սիրելիս, թող փիլիսոփայութիւն-
 ներդ, դեռ մարդու: Որքան էլ լաւ չլինի ազգկայ կեանքը,
 բայց և այնպէս ամուսնութիւնը անհամեմատ լաւ է: Խելացի
 և ազնիւ կեանքի ընկեր ունենալը մեծ երջանկութիւն է: Այ՛ս,
 բարեկամս, կեանքը ինձ համար այժմ անպատմելի ուրախու-
 թիւնների աղբիւր է: Հաւատացիր, որ օրերն այնպէս են անց-
 նում, որ ժամանակ չեմ գտնում լրագիրների, ամսագիրների
 լինթերցանութեան համար, նոյնիսկ ժամանակ չէ լինում ան-
 ընդհատ նւագելու համար: Զգում եմ որ մասնեքս սկսում են
 կոշտանալ: Ինքս թէյ եմ պատրաստում նորա համար (նա
 սիրում է, որ ես ինքս պատրաստեմ), ճաշ եմ պատիրում,
 հիւր եմ ընդունում, նորան եմ սպասում ճաշի, մի խօսքով
 այնքան մանր մունք բաներ, ու աննկատելի հոգսեր ունի
 տանակիկնը, որ մէկ էլ տեսար երեկոյ է գուրսը: Երեկոյեան
 նստում եմ որեւէ զիրք կարգալու, յանկարծ նա գուրս է գա-
 լիս իր անանձնատեսակից ինձ հետ խօսելու, հանգստանա-
 լու համար: Ահա այնպէս ժամանակն էլ անցնում է: Գէ, առ
 այժմ ցտեսութիւն: Ողջունում է քեզ Նիկոլայոսս: Խնդրում եմ
 գրիր, ինչպէս է քո նկարչութիւնը: Գիտես, ես վախում եմ,
 որ դու էլ ամուսնանալուց յետոյ կը թողնես նկարչութիւնը,
 ինչպէս ես թողի երաժշտութիւնը:

Քեզ սիրող Մարիա.՝

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Միրելի Իսկուհի, շատ ժամանակ է որ թեզ նամակ չեմ գրած:

Միրելիս, ես ոչ միայն չեմ մոռացել թեզ այլ այժմ աւելի յաճախ յիշում եմ թեզ: Գիտես որ, կեանքիս մէջ այնպիսի բոսորներ են լինում, երբ մեզ թուում է որ ամեն ինչ խաւարով է պատած, երբ մեր գլխում մտքերի շփոթութիւն է տիրում և մեզ թուում է որ մահից բազմա քան շի մնացել մեզ համար: Քեզ զարմացնում է նամակիս ձևը: Է՛հ, սիրելիս, դուրս է գալիս, որ մարդուս կեանքը—ովկիանոսի անհունութեան նման է: Որքան էլ աշխատիս, յատակ դժուար թէ հասնես: Օ, որքան երջանիկ է այն մարդը (թէ ես կասկածում եմ, որ այդպիսին լինի) որին կեանքը լուսաւոր գոյներով է պատկերանում: Ի՞նչ պատահեց թեզ հետ, կասես դու. չէ՞ որ երջանիկ, ուրախ էիր ու գոհ: Որքան էլ դառն ու ծանր է գրել մանրամասնութիւնները, բայց ես կը գրեմ թեզ, պէտք է մի փոքր թեթեւցնեմ վիշտս, դու պէտք է մասնակցես և վշտակից լինիս ինձ: Այս օրերս, հինգշաբթի օրերից մէկն էր երբ ամուսինս նիստ էր անում, ես իմ սովորական պարտամուտներովս էի զբաղւած—սերտում էի Զօսինէի Բարդաան: Յանկարծ ներս է մտնում սպասաւորը և մեկնելով ինձ տոմսակ տսում է. «ձեզ նամակ»: Արիւնը գլուխս խփեց: Ինձ թուաց, որ ինչ որ ահուկի բան է պատահել Նիկողայոսի հետ և ինձ իմայնում է այդ մասին: Ես առանց նայելու հասցէին, արագօրէն բաց արի նամակը և կարգացի հետեւալը. «Միրելի Նիկօ, մեր Նիկին կարծեմ քու թեզով է հիւանդացել, խնդրում եմ այսօր անպատճառ եկ. թեզ սիրող Մարիամ»: Հատկանալի է, որ ես իսկոյն չկարողացայ ուշքի գալ: Ո՞վ է բերել նամակը: Ո՞ւր է նա. վրայ պրծայ ես սպասաւորի վրայ: «Ներեցէք» այլայլւած ձայնով պատասխանեց նա ինձ. «դուրս է գալիս, որ պէտք էր պարանին տալ, իսկ ես սխալել էի, լաւ չէի

լսել»: Ազախինը արդէն գնացել էր: Ո՞ւրից կարող է լինել այս նամակը, մտատանջում էի ես, «թեզ սիրող Մարիամ»: Ո՞վ կարող է գրել նորան այդպէս: Քոյր չունի, մօտ ծանօթներ ոչ մի հատ . . . ո՞վ է ուրեմն: «Այճիկը քու թեզով հիւանդացել է» . . . խեղճ, ո՞վ է այդ: Տէր Աստուած, մի՞թէ սա նրա գուտարն է և Մարիամը երեխայի մայրը: Որպիսի գառն խաղ է ճակատագրի կողմից: Նրա անունն էլ է Մարիամ . . . ես անզգաբար ման էի գալիս սենեակներում, հանգստութեան տեղ շփոթելով: Մի՞թէ այս հարցում բացառութիւններ չեն կարող լինել: Ուրեմն Նիկօն այն բացառիկ անհատների շրջանին չէր պատկանում, որոնց շարքը ես նորան գասում էի: Օ՛, ես հաւատացած եմ, որ բոլորն էլ միմեանց նման են: Ինչո՞ւ ես իմացայ այդ բանը: Ես կարող էի ամբողջ կեանքս անցնել նորա հետ առանց մի բան իմանալու: Ա՛խ միայն այժմ ես հասկանում եմ, թէ ինչու էր նա ասում, որ իրարից ոչինչ չպէտք է թաղցնեն ու պատմենք, բայց նամակները, առանց թուղտութեան պէտք է կարգանք: Մի՞թէ թիչ նամակներ եմ ստանում ես իմ կլիենտներից, որոնց գործերը որպէս պրօֆեսիօնալ գազանիւրներ պէտք է ծածուկ պահեմ . . .

Իսկ ես յիմարս, հաւատացի նորան, և ոչ միայն չէի բաց անում նորա նամակները, այլ նոյն իսկ ձեռք չէի տալիս: Որքան լաւ կլինէր, եթէ ես նախ այդ շարաբաստիկ նամակի հասցէին նայէի: Ի՞նչպէս էր խաղում երևակայութիւնս: Մի՞թէ թուում էր ինձ, որ ես ամուսնուս հետ թեանցուկ գրեում եմ փողոցով, յանկարծ մի ինչ որ կին, երեխան գերկը, յարձակում է վերաս և գաշոյնը խրում կուրծքս: Մի՞թէ երևակայում էի ինձ նստած թատրոնում և իմ վրայ մի անկիւնից ատրճանակ են պարպում: «Բայց դուցէ դա մի բարոյական կին է և սրբ» մտածում էի ինքս ինձ: Գուցէ նա ես սիրում է ջերմ սիրով: Գուցէ իրաւ նա ամուսնացել է հետս միայն օժիտիս պատճառով: Գուցէ ես նորան հարկաւոր էի հասա-

բակական գիրք ստեղծելու համար, իսկ նա—անձնական բախտի համար: Բայց երբ, երբ է նա լինում նոցա հետ: Նա համարեա անբաժան ինձ հետ է լինում: Ասուած իմ, մի՞թէ նա չի սիրում իր երեխային: Ինչպիսի գգուանքով էր խօսում նա մեր ապագայի, մեր երեխաների մասին: Արդեօր գեղեցկուհի է նա: Գուցէ ինձանից անհամեմատ գեղեցիկ է: Ինչպէս կուզէի տեսնել նորան և ամուսնուս երեխային: Ես նեւեւեցի դէպի գուռը: Ես ուզեցի վնայ այդ կնոջ մօտ, օգնել նորան ինչով որ կարող էի . . . բայց գուցէ նա ինձ գուր գայ: Ես վայր ընկայ դռան մէջ և գառն արտասուքը խեղդեց ինձ: Երեկոն ինձ համար մի յաւիտենականութիւն էր: Ես ուզում էի ընել, մոռանալ ամեն ինչ, հաշտել սարսափելի մօրի հետ, բայց այդ ինձ չէր աջողում, գո՛ւներից, առաստաղից, պատուհաններից ինձ երևում է գժրաճ գժր պատկերը հիւանդ երեխան գրկում: Ես տեսնում էի, որ շուրջս ամեն ինչ անպիտան է, կեդտի մէջ թաղուած, որ միայն ինձ համար չէ որ այդքան կեցտտա է: Ես սկսեցի կասկածի հեթարկել գոյութեանս նպատակը, և կարծես ստրիս տակի հիմքը անյայտանում էր . . . Արդեօր ինչ կլինի եթէ ես ցոյց շտամ նորան այդ տոմսակը և պահեմ գաղանխքը իմ մէջ: Ո՛չ, վաղ թէ ուշ նա պէտք է այդ իմանայ . . . Իմ սիրելի, թանկագին, ազնիւ, ճշմարիտ Նիկօ, դու չես ծածկի ինձանից, հեկեկում էի ես բարձրաձայն:

Յանկարծ գուռը բացուեց և իմ առաջ կանգնեց Նիկօն: «Ինչ է պատահել քեզ հետ, հիւանդ ես, հոգեակո» — առայ նա ու սկսեց ինձ փաղարչել: Արցունքը խեղդում էր ինձ, ես մի խօսք չկարողացայ արտասանել, մեկնեցի նորան տոմսակը և ընկայ բարձի վրայ: Ինչ է պատահել քեզ, սիրելիս, հանգստացնում էր նա ինձ, բայց երևում էր, որ տոմսակը նորան շփոթեց: Առն, առն, ինձ, եթէ իսկապէս սիրում ես, սի՛ է այդ կինը և սմն է երեխան, — աղաչում էի ես նորան, թէ՛ն սրտուժն աղօթում էի, որ նա ճշմարտութիւնը ծածկէ

ինձանից: Հանգստացիր, հանգստացիր, դու գառն սխալում ես ենթադրութիւններով: Իսկ եթէ այդպէս էլ լինի . . . Ո՛ւր է «անսահման սէրը»: Մի՞թէ դու այնքան քաջութիւն չես ունենալ, որ չկարողանաս ներել իմ թուլութիւններն ու մեղքերը, նայն իսկ եթէ նորա քեզ պատճառած լինեն ամենադառն տանջանքներ» — առայ նա ինձ: «Ջատ լաւ, բայց ես ուզում էի իմանալ, արդեօր դու ինքդ կհերքելիր իմ մեղքերը» — պատասխանեցի ես: «Բաւ է, բաւ է, սիրելիս, առայ ինձ Նիկօն, ես նայում եմ քո վրայ որպէս կատարեալ զարգացողութեան տէր կնոջ վրայ և համուգած էի, որ դու վիտակցօրէն ես վերաբերում կեանքի երևոյթներին, սակայն բանից երևում է, որ դու կատարեալ երեխայ ես»: Նա երևի ստատիկ յօգնած էր, անցաւ դէպի սեղանատունը, խօսեց սպասաւորի հետ և վերադառնալով ննջարան պարկեց քնելու: Ես ընած ձեացայ: Նա զգաց այնտեղ . . . Այդ ինձ մի փոքր հանգրտացրեց: Բայց յանկարծ այդ խեղճ աղջիկը այսօր կմեռնի: Ո՛հ սրբան բան գլխովս անցաւ այդ գիշեր, այդ օրհասական գիշերը . . . Վերջապէս սի՛ պէտք է վերաստեղծէ հասարակութիւնը: Յիշում ես արդեօր թէ սրպիսի ուժեղ տպաւորութիւն գործեցին մեզ վրայ մի գրողի խօսքերը կանանց իրաւունքների մասին, մենք մինչև անգամ նորանից մի կտոր արտագրեցինք մեր տետրակների մէջ: «Եթէ կնոջը կտան ազատութիւն հէնց սկզբից, այսինքն — կնոջը երեխային — տանք, կնոջը — աղջկան գալուցում, կնոջը — օրիորդին հասարակութեան մէջ, կնոջը — ամուսնուն ընտանիքում, այն ժամանակ գուցէ կինը կլինի կատարեալ արարած և կկարողանայ խելացի կերպով օգուել իր ազատութիւնից և գործնակաւ նապէս կապացուցանել, որ նա նոյնպէս կարող է մարդ գառնալ այս բառի ամենալաւ իմաստով, և իր երեխայից կտանգծէ ներկայի ֆիզիկապէս և բարոյապէս հիւանդատ մարդկանց վախարէն, ընտանիքի, հասարակութեան և պետութեան առողջ անդամ»: Եւ իսկապէս, համարեա բոլոր այդ մարդիկը

բարոյականութեան ստոր աստիճանի վրայ են կանգնած, սուտի դժուար է սպասել նոցանից, սր նորա կարողանան կնոջ պահանջներին բաւարարութիւն տալ: Ի՞նչ գրութիւն է Լիզայի նմանների գրութիւնը: Ընտանեկան կեանքը եսական հակումներով տողորւած ամուսնու հետ կնոջ համար գաւնում է մի ծանր յուծ, որ սկսում է վազ թէ ուշ ազգեյ կնոջ վրայ կամ սպանելով նորա մէջ բարոյական հիմունքները, այսինքն անբարոյականացնում է նորան կամ թէ ոչ բառիս բուն նշանակութեամբ—մեռցնում է նորան: Եւ եթէ օրիորդը կարողացել է պահպանել իր լաւ ու բարի յատկութիւնները, երբ ամուսին գառնալով հիասթափուում է մարդուց—այն ինչ որ լաւ էր կեղտոտանում է և անյայտանում, իսկ զորա հեանանքն է, մի կողմից՝ կնոջ բնաւորութեան մանրացումը, և որպէս սորա հետեանք՝ յարգանքը և սիրոյ անկում այր մարդու մէջ գէպի կինը. իսկ միւս կողմից՝ գա անբարոյականացնում է ընտանիքը, օրի բարոյական հիմունքների բացակայութեան պատճառով չէ կարելի բարի պտուղներ սպասել ընտանիքից:

Միթէ այս անտանելի գրութիւնից ելք չկայ, սիրելի Իսկուհի, չկայ նորան փոփոխելու միջոց: Իսկ եթէ կան, սրանք են և ի՞նչպիսի . . .

Ես մի անգամ քեզ գրել էի, որ ընտանեկան երջանկութիւնը կախած է կատարեալ անկեղծութիւնից, բայց ոչ... Թող ամուսինները իրանց ամբողջ անցեալը պահեն հոգու խոր արկղի մէջ և բանալին մեղանից հեռու տեղ թող պահեն: Ո՞րքան երջանիկ կլինէի ես, եթէ իմ քաղցրահիւթ բաժակի մէջ չընկնէր այս թոյնի կաթիլը . . . Ասա խնդրեմ, ինչպէս ես կարծում, կինը պէտք է իմանայ իր ամուսնու անցեալը: Եւ սրբան էլ նա զարգացած շլինի և լուրջ նայէ կեանքի վրայ, կարո՞ղ է արդեօր հանդիստ տանել այսպիսի պատահարները»:

Քո անձնէք Մարիամ

Նամակները խոր մտածմունք պատճառեցին ինձ: Կարծես մի բան միանգամից ցնցեց ինձ . . . նամակները գրի գրպանս և երկար ժամանակ նստած պատուհանի մօտ, զիտում էի աչքիս առաջ տարածւած հեռուն . . .

Հետարբբիր է, ի՞նչ պատասխանեց իմ անձանօթս իր ընկերուհու հարցերին:

.

Ուշ. Ս. Վ. Արղունժեան-Երկայնարագուկ

Թիֆլիս. 6 Օգոստ. 1901 թ.

...դարձնելով անհասկանալի և անհասկանալի...
...դարձնելով անհասկանալի և անհասկանալի...
...դարձնելով անհասկանալի և անհասկանալի...

Բ Ո Ղ Ո Ք

Մի երեկոյ յանկարծ ինձ մօտ եկաւ իմ բարեկամ Սէր-
զէյ Իվանիչը: Նա ներս մտաւ այլայլած ու զուհառ:

— Ի՞նչ է պատահել, Սէրզէյ Իվանիչ:

Նա պատասխանի փոխարէն իմ առաջը շարտեց լծկովի
մի կտոր «Առ կարգա» գրեթէ շնչալով ասաց ու ինքը ըն-
կաւ սեղանի կողքի աթոռի վրայ:

Նստանալով ինձ համար սկսեցի կարդալ:

«Բաւական է, ես էլ այն միամիտ աղջիկը չեմ, որին
դուք ամօթալի առևտուրից յետոյ հանեցիք հայրենի բնից և
որի առաջ փակեցիք լոյսի դռները: Յիշում էր այն օրը, երբ
առաջին անգամ քայլեցի ձեր տան շէնքում: Ախ, եթէ դուք
հասկանայիք այն զգացմունքները, որ յուզում էին սիրտս,
եթէ դուք յարգէիք իմ անմեղութիւնը . . . բայց դուք անու-
զորմ մնացիք իմ ազերսանքին և հետեւելով միմիայն Ձեր
կրքոտ ընդդէման՝ այնպիսի անզգութեամբ բացիք ինձ կեան-
քի պարանիքը: Այդ առաջին և ամենամանր վիրաւորանքն էր,
որ հասցրիք ինձ, բայց պիտէ, որ կան բաներ, որոնք չեն
մոռացւում, կան վէրքեր, որ չեն բուժւում: Մեր միութեան
հէնց առաջին բուսկից դուք հասկացրիք ինձ, որ իմ տէրն
էր, իսկ վաղը, միւս օրը, ամեն բուսկէ, ամեն քայլափոխում
ես զգում էի ձեր հոտը:

Ճշմարիտ է, դուք շրջապատեցէք ինձ արտաքին փայ-
լով, հազարիք ինձ մետաքսէ շորեր, ընծայեցիք ինձ լծանկա-
զին ազամազներ, բայց ինչ հարկաւոր էին նրանք ինձ, քա-

նի որ դուք խլեցիք ինձանից մարդու ամենաթանկագին բա-
նը—ազատութիւնը: Գուր ծագրեցիք իմ ամենասուրբ զգաց-
մունքները, դուք չէիք կարող հասկանալ իմ ձգտումները: Ան-
վերցրէք այս շրեզ մանեակը, որ խեղդում է վիզս, վերցրէք
այս մետաքսը, որ այրում է մարմինս, հանեցէք ինձ փափուկ
անկողնից, ուր ես անցկացրի այնքան անքուն գիշերներ և
տէք ինձ ազատութիւն, քանդեցէք այս կապանքները, որով
կաշկանդել էք իմ հոգին: Եթէ դուք մի մարդ սպանած լինե-
իք, ձեզ խկոյն կգատապարտէին և կպատժէին, բայց տա-
քինների ընթացքում դուք բռնաբարում էիք զգացմունքներս,
դուք սպանում էիք իմ հոգին, բայց ում փոյժն էր . . .
Գուր գեռ քաջութիւն էլ ունէիք սիրոյ մասին խօսել: Միթէ
չէք հասկանում, որ չի կարող լինել սէրը այնտեղ, ուր մէկը
կատարեալ տէր է իսկ միւսը հրու ստրուկ:

Բայց ով տեց ձեզ այդ իրաւունքները: Միթէ մենք,
կանայրս, ձեզ պէս մարդիկ չենք, ձեզ պէս պահանջներ չու-
նենք: Եթէ դուք լինէիք մեզանից բարոյապէս բարձր, մեղա-
նից կատարեալ . . . Զարձութեան բաժակը դատարկելով
մինչև յատակը, դուք բարեհաճում էք վերցնել մի անմեղ,
անփորձ աղջկայ իբր լծէ նրան երջանկայնելու համար: Բայց
ինչ էր տալիս դուք նորան՝ փառնած ոյժ, քամած սիրտ և
փշացած հոգի: Գուր նորան պատմում էք ձեր կեանքի կեղ-
տատութիւնները, ծանօթացնում էք նորան անբարոյականու-
թեան հետ, իսկ յետոյ ամենում էք նորան ձեր կասկածնե-
րով: Գուր լրտեսում էք նրա ամեն մի քայլը, որովհետեւ էլ
չէք հաւատում անմեղութեանը: Գուր, իհարկէ, կարող էք
սիրել և դարձանալ, բայց փայ այն կնոջը, որը կհետևի իր
սրտի ձայնին: Նա կորած է բնի միջոց, նրան հարածում են,
նրանից խուսափում են ինչպէս մի ժանդախտաւոր հիւանդից,
իսկ նրա սիրած մարդը շարունակում է վայելել հասարակու-
թեան յարգանքը և մինչև անգամ ամեն մի նոր յաղթութիւն
բարձրացնում է նրան շատերի աչքում: Ո՛ր է արդարու-

թիւնը, ինչու դուք պէտք է վայելէր կեանքի բոլոր առաւելութիւնները: Մինչև երբ մենք պէտք է ծառայենք Ձեր հաճոյքին, մինչև երբ դուք պէտք խախտէր մեր մարդկային արժանաւորութիւնը: Թող ես լինեմ առաջինը, որ բողոքում է այդ ամօթալի ստրկութեան դէմ: Ես հեռանում եմ ձեր տանից, ուր ամեն ինչ յիշեցնում է ինձ իմ խայտառակութիւնը: Ես այլ ես չեմ կարող տանել . . . չեմ կարող տանել. . .

Չարունի

Չարունին Սէրգէյ Իվանիչի կինն էր:

Երկու թէ երեք տարի էր նրանց ամուսնութիւնը և հազիւ 21-22 տարեկան լինէր Չարունին:

Նա մի քանի տարի առաջ, երբ զիմնագիւման նոր էր աւարտել, ուզեց զնալ ուսումը շարունակելու, բայց Սէրգէյ Իվանիչը տեսաւ ու հաւանեց:

Այդ միջոցներին օրիորդի հօր առևտրական գործերը շատ վատ էին: Սէրգէյ Իվանիչը ոտրի կանգնեցրեց հօրը և խնդրեց աղջկայ ձեռքը:

Իր ժամանակին շատ խօսել են նրանց ամուսնութեան մասին: Թէ հայրը աղջկանը ծախեց, ջահել 18—19 տարեկան ուսումն առած աղջկանը 45—50 տարեկան տղէտ վաճառականին . . . թէ մեր գարգացած օրիորդները չգիտեն խարութիւն գնել փեսայունների մէջ, կարելի է փողով գնել նրանց սէրը . . . բայց այդ ասէկոսները անցել էին, նրանք ապրում էին միասին, և ահա, յանկարծ . . .

—Այս ինչ է նշանակում, դարձայ ես Սէրգէյ Իվանիչին, նամակը փերջացնելուց յետոյ:

Նա տարակուսած ուտերը փեր քաշեց ու չէր իմանում ինչ ասէ: Ինչ կարող է ասած լինել Սէրգէյ Իվանիչը, մտածում էի ես: Նա, ինչպէս բոլոր պատուաւոր բաղարացիք, այն, կլուրում թուզթ է խաղում գիշերները:

Բայց կնոջը ինչ . . . Նա շաւղ ու ցօփ ջահելութիւն է ունեցել . . . այս էլ անսովոր բան չէ: Նա կնոջը կտրել էր ժամանակին ինտելիգենտների շրջաններից, որոնց միշտ ծագրում էր . . . այդ էլ շատ հասկանալի է մի պատուաւոր վաճառականի համար և վերջապէս կինը կարող էր իր տանը լսգալ Սէրգէյ Իվանիչի հարստութեան մէջ . . .

Բայց նամակը գրած էր առաջս և ես կարգում էի վերջին ասգերը—«եւ չեմ կարող տանել . . .»:

Իմ ննջո

Թ. Ֆ. Մ.

Մ Ի Ր Ո Պ Է . . .

հեռու, հեռու մի բանտում նստած էր ծերունի բանտարկեալը: Նորա գունատ, նիհար մարմինը կորացած էր, խակ աղեղարգ մազերը անկարգ խճիճ ներով թափւել էին ուսերին: Բայց նա դարձեալ չզթայակապ էր, դարձեալ նեղլիկ լուսամուտի երկաթ ձողերը ճնշում էին նորա բազմատանջ հոգին...

Ձառիկ գիշեր . . . Երկինքը պարզ էր և աստղազարդ զեփիւռի թեթև սոսափիւնը շոյեց երկաթի ձողերը, ներս ընկաւ լուսամուտից, լիզեց հաստ չզթան ու սկսեց խաղալ ճերմակ մազերի հետ: Բանտարկեալի սրտից մի խոր ան թուա, նորա կորացած մարմնովը անցաւ կենսայից ցնցում. տկար սիրտը առոյգ թափուաց նեղ կրծքում, ուզեց գուրս թռչել, գնալ . . . հեռու, հեռու . . .

«Լսիր պահագան, . . . ձայն տւեց ծերունին զողգոջուն, բարձրացրու չզթաս, մօտեցրու ինձ լուսամուտին . . . հոգիս ուզում է մի բոպէ . . . ծծել ազատ օդը, աչքերս— մի բոպէ նայել անծայր պայծառ երկինքին, այն հեռու երկացող հզարտ լեռներին, նայել, երկար, նայել ու յիշել մոռացած անցեալս: Թոյ մէկ անգամ էլ մազերիս հետ արձակ խաղայ նուրբ զեփիւռը, մէկ անգամ էլ նայեմ այն անուշ դաշտերին, նայեմ ու յիշեմ հայրենիքս: Ես ընութեան գաւակ էի . . . կուրծքս ամբարցրի է առողջ լեռնային քամին, ինձ մեծացրել են այն հարազատ գաշտերը . . . բարձրացրու չզթաս, տուր հոգուս մարել ազատութիւն մտորելով»:

Լսեց ծերունին. նորա մարած աչքերը վառւեցին պա-

տանեկական կրակով, նիհար կուրծքը ուժգին փոթորկեց բուն զգացմունքի ճնշումից. նա կլանում էր հայեացքով երկացող աստղազարդ երկինքը, հոգով թռչում էր դէպի ազատ, անուշ հեռուն . . . Զզթայի ձայնը խառնեցաւ բանտարկեալի հրճալից ազգակի հետ: Ծերունուն մօտեցրին լուսամուտին:

Ձգացմունքի բուն, երջանիկ վրդովմունքով նա սեղմեց երկաթը իր թոյլ գալուկ ձեռքերով, երեսը դէմ արեց քամուն, քաշեց, երկար քաշեց իր մէջ անուշ օդը, քաշեց . . . և թերելով սպիտակ գլուխը յուզւած կրծքին, խուլ, վշտաբեկ հեկեկաց . . .

Ու յիշեց նա իր անցեալը, հեռու մոռացւած անցեալը... յիշեց մի ուրիշ այգալիսի սուրբ գիշեր . . . նա ուզում էր մի բոպէ, մի բոպէ միայն թռչել գնալ այս վանդակից, թաղւել հոտաւէտ ծաղիկների մէջ, մի բոպէ գգալ իրան ազատ, ազա . . . հանգչել, ննջել յաւիտեան ընութեան շրեղ գրկում...

Ձեփիւռը նուրբ շոյում իր ծերունու մազերը, նորա գունատ մաշւած երեսը . . . շոյում էր նորա տկար հոգին. սիրտը ուզում էր մարել յենւած երկաթին, անուշ հեռուն տենչալով . . .

Երջունքի խոշոր կաթիլները գլորւում էին նորա գունատ սցտերից . . . մի բոպէ բանտարկեալը մոռացաւ շրջթան և ամենը . . . թերեց գլուխը երկաթին ու նիրհեց... և տեսաւ նա իր հայրենիքը, տեսաւ անուշ գաշտը և հարազատներին: Բախտալից ժպիտ խաղաց նորա հրճալից երեսին. նա զգաց մէկ ձեռքերի փափուկ շոյումը, գգաց ճակատին մէկ ընթրոյշ համբոյրը ու ձեռքը մեկնեց երկաթի վանդակից դէպի լուսատու երեսը . . . սրը ժպտում էր նորան ու անվերջ կանչում իր մօտ . . .

«Քրիստոս յարեաւ . . . շնջաց մօտիկ նորա տկանջին մի հեղ ձայն . . .»

Ելք ձայնը . . . զորա մէջ բանտարկեալը լսեց իր մօր

բարի ձայնը. մի ուրիշի . . . սիրալից սրտի հնչիւնը: Ծերունին ցնցուեց. նա մի րոպէ լայն բացեց մութ աչքերը ու նայեց շուրջը մարտն հայեացքով. ոչ ոք չկար . . . միայն քամին անկերջ և նուրբ խաղում էր իր մազերի հետ:

«Քրիստոս յարեալ, Քրիստոս յարեալ . . . դարձեալ լուեցաւ գեփուռի քնրոյշ սոսափիւնի հետ, նոյն հեշտալից, նոյն հեզ ձայնը, վերջը կամաց կամաց մարելով խառնուեցաւ, շրայաւ տնդորը մթնոլորտի մէջ:

Բանտարկեալը թերեց, կորացաւ վանդակից. նա ուզում էր մէկ անգամ էլ լսել այն հարազատ ձայնը, մէկ անգամ էլ զգալ գուրալի շոյումը . . . աւաղ, երևոյթը անցաւ, թրուսն գնաց, տանելով իր հետ ծերունու յուզում հոգին, նորա բազր ցնորքները . . .

«Օրհնեալ է Քրիստոսի յարութիւնը, շնորհային վերջին անգամ նորա դժգոյն շրթերը . . .

Շնորհային . . . ու աննման ժպիտ խաղաց նորա նիհար երևոյն. մի րոպէ փոթորիկեց տկար կուրծքը, վերջը թերեց պեղարդ գլուխը երկաթին, ձեռքերը տարածուեցին վանդակից գէպի հեռուն, գէպի անուշ երևոյթը . . . ու մնացին անշարժ . . .

Անդորր էր ամենը. քամին մէկ անգամ էլ սիրալից քրնբոյջ խաղաց ճերմակ մազերի հետ, մէկ անգամ էլ շոյեց երկաթը... ու թռու գնաց գէպի հեռուն, կանանչ դաշտերը...

Օր. Դայիանէ Կայիալեան

ՄԻ ՊԱՏՄՈԹԻՒՆ ՈՐ ԵՐԲԷՔ ԵՂԱԾ ՉԷ

(Քարգմանուրիւն ուուերէնից)

Կար չկար մի մեծատուն, չգիտեմ իշխան էր թէ կոմս, թէ մի յայտնի գինւորական էր . . . Գիտեմ միայն, որ աշխարհիս մեծամեծներին էր: Եւ նա տէր էր անազին հարստութեան:

Չափից գուրս երջանիկ մարդ էր նա: Ամեն բանում նա բախտաւոր էր: Հարիւրաւոր ծառաներ շրջապատում էին նրան և նրա ամեն մի թուցիկ ցանկութիւնը աշխատում խուկոյն կատարել: Ճանաչում էին նրան ամենքը՝ ծեր թէ երեխայ, իշխան թէ սամիկ, և հէնց որ նրան փողոցում տեսնում էին, բոլորը անմիջապէս գլխարկները վերցնում և նրա առաջ խորը գլուխ էին խոնհարում: Եւ ինչո՞ւ համար, յայտնի չէ: Գուցէ նրա համար, որ նա շատ առատաձեռն մարդ էր և իւր անհուն հարստութիւնից ազրասներին մասն ու բաժին էր հանում: Ամենին ոչ. նա դրա մասին բոլորովին չէր էլ մըտածում:

Գուցէ մինչև անգամ նա չգիտէր, որ աշխարհում ազրասներ կան: Եւ որտեղից պէտք է իմանար: Նա նրանց չէր տեսնում: Մտրում էր միշտ իւր շքեզ ու բարձր պալատներում, որտեղից աշխարհիս թշուառութիւնը ամենին չի երևում: Իսկ երբ նա երևում էր փողոցում, ծառաների ու արբանեակների ամբոխը խիտ առ խիտ պատում էր նրա շուրջը և ծածկում նրա աչքից աշխարհիս իտերն ու շառը:

Բայց և այնպէս բոլորը նրան մեծարում էին և ամեն

լարմոր գէպրում իրանց յարգանքը մատուցանում: Գուցէ այդ նրա համար էին անում, որ նա մեծ ոյժ ու կարողութիւն ունէր, և թէ ուզենար կարող էր միշտ մեծամեծ բարիքներ անել: Մարդիկ խոնարհում են և այն բարիքի առաջ, որ դեռ չի կատարւած: Ամեն բանում նա բախտաւոր էր, իսկ ընտանեկան կեանքում նրա բախտը այն աստիճան լիակատար էր, որ մի ուրիշ այդպիսի երջանիկ մարդ դժւար էր գտնել աշխարհիս երեսին: Նրա կինը մի կատարեալ հրեշտակ էր և այնքան սիրում իր ամուսնուն, որ համարեա զերի էր նրա առաջ, իսկ նրա սիակ աղջիկը աննման էր իւր գեղեցկութեամբ, խերացի էր և ազնիւ հոգու տէր, և հայրը սիրում էր նրան, ինչպէս մի սրբութիւն: Թէ հայրը և թէ բոլորը, որ շրջապատում էին օրիորդին, աշխատում էին կատարել նրա և այն ցանկութիւնները, որ նա չէր արտայայտում:

Եւ այնքան նա սիրում էր իւր աղջկանը, որ նրանից դուրս ոչինչ չէր տեսնում ու չէր ընդունում, որ աշխարհում կարող է մի աւելի կատարեալ էակ լինել: Մտածում էր միշտ միայն իւր աղջկայ մասին, բոլոր հոգսերը միայն նրա համար էին և նրա միակ ցանկութիւնն էր, որ ամբողջ աշտորհը նոյնպէս գրուի խոնարհի իւր աղջկայ առաջ:

Եւ դրա համար տեղ իւր աղջկանը լաւ կրթութիւն, սովորեցրեց նրան շատ գեղարուեստներ ու գիտութիւններ և տարաւ նրան աշխարհ ցոյց տալու: Երկար տարիներ նրանը ճանապարհորդում էին զանազան կողմեր, ամեն տեղ նրանը հանգիստում էին ողջոյնով և ամեն տեղ նա թանկագին հիւր էր:

Ճանապարհորդում էր նա երկրից երկիր ու ցոյց էր տալիս իւր սիրելի աղջկանը, թէ ինչպէս են սպրում մարդիկ, ինչ աստիճանի է հասել մարդկային խելքի ճարպիկութիւնը, ցոյց էր տալիս նրան մարդկային հանճարի արտայայտած հրաշալիքները, զարգացնում էր նրա ընդունակութիւնները և նա այնքան կատարելագործւեց գիտութեան արհեստների մէջ, որ ազատ կարող էր մրցել աշխարհիս գիտունների ու իմաստունների հետ:

Եւ նա մտածում էր, հիմա յիրաւի որ ես աշխարհում ամերախտաւոր մարդն եմ, սրովհետեւ բացի իմ ահագին հարստութիւնից նաև մի այսպիսի աղջիկ ունեմ:

Մի անգամ, երբ նա իւր ընտանիքով և հարիւրաւոր ծառաներով ապրւմ էր մի ճոխ քաղաքում և գուցէ միայն նրա մասին էր մտածում, թէ որտեղից որ է կգայ իւր մօտ մի արքայազն և կը խնդրէ իրանից իւր աղջկայ ձեռքը, — հէնց այդ ժամանակ մի համաճարակ ախտ ընկաւ այդ կողմերը և նրա ապրած քաղաքը: Գոյ ընկաւ նրա սիրտը և նա հրամայեց իւր ծառաներին շուտով պատրաստութիւն տեսնել մի ուրիշ երկիր փախչելու համար, և ծառաներն արդէն ամեն ինչ կապել պատրաստել էին և պատրաստ էին ճանապարհ ընկնելու, որ նրա պաշտած աղջիկը յանկարծ հիւանդացաւ այդ ախտով:

Բախտաւոր մարդը հրամայեց ծառաներին թողնել ճանապարհի պատրաստութիւնները, հրաւիրեց իւր մօտ այն երկրի բոլոր յայտնի բժիշկներին: Եկան, շրջապատեցին հիւանդին բժիշկները և էլ գեղ չմնաց որ չտեցին նրան. բայց աղջիկը չէր լաւանում: Այդ այնպիս մի ախտ էր, որ ում մի անգամ բռնում էր, նա էլ տեղից վեր չէր կենում:

Եւ տեսնում էր այդ գժբախտ հայրը, սուտերի սէս շրջում էր անյայտ իւր բարձր պալատներում. փեռում էր գլխի մազերը, ձեռքը գէպի երկինք մէկնում և խոստանում հմուտ բժիշկներին իւր հարստութեան կէսը, միայն թէ փրկեն իւր աղջկանը. իսկ աղջկայ գրութիւնը աւելի վատանում ու վատանում էր:

Իմ կարողութեան երեք բաւորպը կտամ նրան, ով փրկի իմ աղջկանը, ասում էր նա. բայց աղջիկը չէր լաւանում:

Ինչ ունեմ շունեմ կտամ աղջկանս փրկելու համար, ապագակում էր նա յուսահատ, համարեա խելագարութեան հասած, բայց ոչինչ չէր օգնում:

Բժիշկները աւելի ու աւելի էին կախում գլխները. անցաւ մէկ օր, երկու օր, երեք օր, պաշտած աղջիկը հոգին աւանդեց:

Այն ժամանակ ամենաբարխառուսը մարդը դարձաւ աշխարհումս ամենաանբարխառ մարդը: Մի գիշերուայ մէջ սպիտակեցին նրա մետաբսէ մազերը, որոնց մէջ առաջ մի հատիկ լուսալիտակ մազ չկար: Մի գիշերուայ մէջ երեսը թոշնեց ու ծածկեց ձերութեան կնճիռներով և մինչև այդ օրը առողջ ու ժեղ և աշխոյժ մարդը յանկարծ դարձաւ թոյլ ու դառամեալ ծերունի:

Թաղեց նա իւր աղջկանը: Իզուր էին աշխատում բարեկամներն ու արբանեակները նրա համար գանազան զւարճութիւններ հնարել: Իզուր էին անցնում նրանց բոլոր ջանքերը այնպիսի մի բան հնարել, որ նա դեռ տեսած չլինէր և որը կարելի էր ձեռք բերել ահագին գումարներ ծախսելով: Ոչ մի բան նրա աչքին չէր երևում:

Այդ բոլորը աւելորդ բաներ են, ասում էր նա, ես տեսնում եմ, որ բախտ ասած բան, չկայ աշխարհում:

Եւ նա խոր մտածմունքի մէջ ընկաւ, ոչ ոքի հետ չէր խօսում և կարծես մի բան կատարում էր նրա սրտում: Բայց ոչ ոք բնաւ չգիտէր թէ ինչ:

Անցաւ բաւական ժամանակ: Մի անգամ նա հրամայեց իւր ծառաներին ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնել և ամեն ինչ պատրաստ էր, նա ուղևորեց ոչ թէ դէպի նորանոր, դեռ շտետած երկիրներ, նորանոր հրաշալիքներով զւարճանալու համար, այլ դէպի իւր հայրենի աշխարհը:

Եկաւ նա այնտեղ և բնակութիւն հաստատեց իւր ճոխ ու բարձր ապարանքում, կանչեց իւր մօտ իւր մտերիմ սենեկապետին և ասաց.

— Խաւարիկ է օրս, արտում է հողիս: Ուզում եմ մի բարի գործով սիրատ թեթեւացնել: Մինչև այժմ կեանքումս մի բարի գործ արած չկամ: Այդ միայն ես նորեւրս զգացի, երբ գլխովս սարսափելի գժբախտութիւն անցաւ: Ես ահագին կարողութիւն ունիմ, որի մի խոշոր մասը ուզում եմ յատկացնել բարի գործերի: Բայց ես երբէք մարդկանց հետ չեմ սուրբել, որ ի-

մանամ նրանց կարիքը: Ես չգիտեմ ինչտեսակ կարօտութիւններ կան աշխարհիս երեսին և սր բարի գործը կլինի ամենաբարի գործը: Ես ուզում եմ այնպիսի մի բարի գործ կատարած լինել, որից աւելի բարի գործ չլինի աշխարհում:

Երկար մտածեց սենեկապետը, որովհետև հեշտ բան չէր այդ հարցին պատասխանելը, բայց այդ պէտք էր լաւ ու անպիսի պատասխանել, որովհետև հարցնողը աշխարհիս մեծամեծներին էր: Նրա գլխով անցնում էին հազար ու մի բարի գործեր:

Տէր, ասաց նա, կայ մեր բազարում մի տուն, ուր չուշին վարձով գիշերն ապաստան են գտնում անտուն թափառաչրջիկներն ու աղքատները, բայց այդ տունը փոքր է ու անյարմար և խեղճերի համար այնտեղ շատ նեղաժամ է: Նրանց թիւը շատ է, իսկ տեղը քիչ: Չեր յատկացրած գումարով կարելի կլինի մի բանի այդպիսի աներ կառուցանել և այդպիսով այդ խեղճերի վիճակը թեթեւացնել:

— 2է, ասաց հարուստը, ես չեմ ուզում թափառաչրջիկներին ու աղքատներին օգնած լինել. զբանք ծոյլ, անպիտան մարդիկ են, որ չեն ցանկանում աշխատել: Ես ուզում եմ մի խսկական բարի գործ կատարած լինել, այնպիսի բարի գործ, որից աւելի բարի գործ չլինի:

Սենեկապետը նորից խորասուզեց մտքերի մէջ:

— Զատ կան բազարում ձեր ու պառաւ մարդիկ, որոնք չեն կարող իրանց աշխատանքով ապրել, ասաց նա, կարելի է նրանց համար մի ապաստանարան հիմնել: Այդ ապաստանում նրանք կանցնեն իրանց կեանքի վերջին օրերը և կօրհնեն ձեր անունը:

— 2է, ասաց հարուստը, ձերին ու պառուերը պէտք է իրանց մահւան մասին մտածեն: Պէտք է օգնել այնպիսի մաշականց, որոնք դեռ նոր են սկսում ապրել և որոնց առաջը կայ կուր ու աշխատանքի երկար ճանապարհ: 2է, այդ ասածը կ'էլ ամենաբարի գործը չէ:

Գարձեայ սենեկապետը մտածմունքի մէջ ընկաւ:

—Անշափ երեխաներ թափառում են փողոցներում կիսամերկ, դողդոջուն ու սոված: Նրանց ծնողները անախտան մարդիկ են և բոլորովին երեսից պցել են իրանց երեխաներին: Թափառում են խեղճերը անաէք, անպաշտպան, գուրկ ապաստարանից ու սիրող սրտից, որ խղճար ու խնամէր նրանց: Չատ չէր լինի ժողովել այդ երեխաներին, հաց ու օթեան տալ նրանց և մի որևէ արճեստ սովորեցնել, մի խօսքով նըրանցից լաւ մարդիկ պատրաստել:

—Ոչ, ոչ, ասաց հալուստը, այդ էլ մի բան չէ: Եթէ մենք այդ երեխաներին հաւարենք, այն ժամանակ ամեն ծընող, որ գեռ ինքն է խնամում իւր երեխային, ինքը իւր ձեռքով հարազատ երեխային կ'շարտի փողոց, յուսաբով որ իր փոխարէն ուրիշները կը խնամեն, և մենք փոխանակ բարիքի՛ շարիք արած կ'լինենք: Չէ այդ էլ ամենաբարբի դարձը չէ:

Իսկ հարուստի այդպէս խօսելու պատճառն այն էր, որ ինքը երբէք չէր տեսել ոչ թափառաչքի, ոչ աղքատ, ոչ աշխատելու կարողութիւնից գուրկ ծերունիներ ու պառուներ և ոչ ասնէք ու անօգնական երեխաներ, մի խօսքով այն բոլոր զըմբախտներին, որոնց մասին ասում էր սենեկապետը:

Հեռացաւ նրանից սենեկապետը առանց կարողանալու մասնացոյց անել նրան մի որևէ բարի գործի վրայ: Իսկ նա մնաց մենակ և ամբողջ գիշերը շրջում էր մի սենեակից միւսը իւր բարձր ապարանքում և շարունակ մտածում էր, ինչպիսի մի բարի գործ կատարի, որ իւր յատկացրած գումարը ամենաօգտակար եղանակով գործադրած լինի:

Ման էր գալիս նա, մտածում էր ու մտածում, բայց դրանից ոչինչ չէր գուրս գալիս, որովհետև նա իւր կեանքում բացի բախտաւորներից ուրիշ տեսակ մարդ չէր տեսել և բացի գոհ և ուրախ կենցաղից ուրիշ տեսակ կեանք երբէք չէր վազել: Անցաւ կէս գիշերը, տան մէջ լուսթիւն էր տիրում, փողոցի ազմուկը նոյնպէս դատարել էր, միայն այնտեղ

դրոսը, բութ ու բորանի վզոցն էր լուռ, և մերթ ընդ մերթ քամին, բարձրացնելով ձիւնը հասցնում ու զարկում էր նրա պալատի բարձր պատուհաններին:

Եւ յանկարծ նա կանգ առաւ սենեակի մէջտեղը: Նրան թւաց որպէս թէ դռան ճեղքից, (որովհետև բոլոր դռները փակ էին) ներս մտաւ մի անծանօթ մարդ, բարձրահասակ ու վայելչակազմ, մեծ ու փառահեղ մօրուքով, հրեշտակի նման փայլուն երեսով: Ներս մտաւ նա, կանգ առաւ ու երկար նայեց նրան մեծ ու պայծառ աչքերով:

—Ի՞նչ ես ուզում և ո՞վ ես դու, հարցրեց հարուստը:

—Ո՞վ եմ ես, լաւ նայիր և կտեսնես, ով եմ ես, պատասխանեց այդ շողշողուն տեսիլը մեզմ ու բազր ձայնով:

—Բայց ինչո՞ւ ես եկել, ի՞նչ ես ուզում:

—Եկել եմ քեզ ցոյց տալու թէ ո՞րն է ամենաբարբի գործը: Ուզում ես գալ իմ յետևից:

—Ախ, ուզում եմ, ուզում եմ իմ տանջւած հոգու բոլոր դօրութեամբ:

—Ե՛կ իմ յետևից:

Եւ նորա զնացին: Ոչ որ նրանց առաջ դռները բաց չարեց, ոչ որ նրանց հանգերձ չմատուցեց: Բոլոր ծառաները քնած էին: Նրանք գուրս եկան փողոց և սարսափելի ցրտի և բքի մէջ նա իրան այնպէս տար էր զգում, ինչպէս ամառը:

—Ուր գնամ, յետևիցս արի և ինչ սր ցոյց տամ, ոչ աղբութեամբ նայիր:

Եւ նա գնաց: Անցնում են ահա քաղաքի լայն փողոցներով, բայց այնտեղ նրանք կանգ չէին առնում: Ահա բարձր ու գեղեցիկ տներ, մեծ ու պայծառ լուսատուած պատուհաններով, այդտեղ, այդ տներում, փարթամութեան ու ճահմներով, այդտեղ, այդ տներում, փարթամութեան ու ճախութեան մէջ՝ պճնւած մարդիկ ու կանայք զւարճանում են կեր ու խումով: Նրանք շտապ շտապ անցան այդ տների կողքով:

Բայց ահա քաղաքը վերջանում է: Լապտերների լոյսը

աւելի ու աւելի աղօտ է դառնում: Այդ աղօտ յոյսով յուսա-
ւորում են խղճուկ ու խարխուլ անակներ առանց կանոնա-
ւոր պատահանների ու ապակիների. բամբին վզզարով մի կող-
մից մտնում, միւս կողմից գուրս է գալիս այդ անակների
միջով: Նրանք ներս են մտնում և նրանց առաջը բացւում է
զարհուրհեղի ազրատութեան տեսարան: Մարդիք կուշ են եկել
ցնցոտիների մէջ ցրտից ու խոնաւութիւնից պաշտպանելու
համար: Պատերի ու յատակի վրայ երևում են խոնաւութեան
շարագուշակ հետքեր: Մարդկանց երեսները արտայայտում են
քաղց և ամեն տեսակ զրկանքներ:

—Տեսնում ես այս մարդկանց, հարցնում է յուսաւոր
տեսիլքը:

—Այո, տեսնում եմ:

—Սիրտդ ի՞նչ է զգում:

—Սիրտս սաստիկ ցաւից այրւում է:

—Կամենում ես իմանալ, ովքեր են սրանք և ի՞նչպէս են
այս դառն ազրատութեան հասել:

—Էհ, ինչ կարիք կայ իմանալ: Բաւական է, որ դրանք
այդպէս դժբախտ են և զրանց զժբախտութիւնը խորը խո-
ցտում է իմ սիրտը:

—Ուրեմն օգնիր նրանց:

Նա հանեց մի բուռ օսկի և տւեց նրանց: Նրանք ա-
ռաջ զնային: Մութ ու ձիւնապատ հրապարակում, ուր սա-
ռը բամբին փշում էր ամեն կողմից, ցրտից զողզողացող կի-
սամերկ երեխաներ կուշ կուշ էին եկել այս ու այն անկիւ-
նում, որ կարողանան գէթ մի փոքր ցրտից պաշտպանել:
Պատառոտած հագուստով թափառականներն ու մուրացկան-
ները կուշ էին գալիս զուան տակերին, օգտւելով պահպան-
ների քնից: Նրանց երեսին նայողը պարզ կտեսնէր, որ այդ
մարդիկ ինչի ասես ընդունակ են՝ և գողութեան, և կողո-
պուտի, և սպանութեան, միայն թէ կարելի լինի ճարել մի
տաք անկիւն ցրտից պատսպարւելու համար, տաք շոր իրանց

ցրտածեծ մարմինը տաքացնելու համար և մի կտոր շոր հաց
իրանց քաղցը հազեցնելու համար:

—Տեսնում ես այս մարդկանց, հարցնում է դարձեալ
տեսիլքը:

—Տեսնում եմ:

—Սիրտդ ի՞նչ է զգում:

—Կտրատւում է ցաւից:

—Ուզում ես իմանալ, թէ ինչպէս են դրանք այդ օրն
ընկել: Վախենում ես արդեօր, որ քո օգնութիւնը նրանց ա-
ւելի կվատացնի և դու օգնելով նրանց՝ ամենաբարի կործը
կատարած չես լինի:

—Չէ, չէ, ես ժամանակ չունեմ դրա մասին մտածելու:
Ես չեմ կարող գատուցութիւններով զբաղւել, երբ տեսնում եմ
մարդկային անհուն վիշտը:

—Օգնիր նրանց:

Մի բուռ օսկի և նա հանեց ու տւեց այդ խեղճերին:
Նրանք առաջ զնային: Լուսաւոր տեսիլքը ցոյց էր տալիս
նրան մութ և խոնաւ գեղձափորներ, ուր ապաստան են զբո-
նում սոված ու աշխատելու անընդունակ դարձած ծերունի-
ներ ու պառաւներ: Ծանր և բազմաշարքար է եղել նրանց
կեանքը և շատ չէր մնում նրանց տանել իրանց կեանքի բե-
ւր: Չատ թանկ էր նստել այդ մարդկանց վրայ այն չնչին
բախտաւորութիւնը, որ նրանք ձեռք էին բերել կատաղի մա-
րառումից յետոյ:

Իսկապէս կեանքը նրանց աչքում այլիս ոչ մի զին պետք
է չունենալ: Կարելի էր կարծել, որ այդ մարդիկ ամենից
շատ Աստծուց պէտք է խնդրէին մահ, որ վերջ զնէր նրանց
դառն ու անվերջ տանջանքներին:

Բայց ոչ, դեռ յոյս և կեանքի կարօտ էր փայլում նրանց
աչքերի մէջ: Նրանց ազերսախառն հայեացքին նայողը պարզ
կտեսնէր, որ նրանց միակ իզձը, միակ փափագն այն էր, որ
կարողանան գէթ մի օր, մի ժամ ևս աւելի ապրել: Մեկնում

էին նրանք իրանց պողպոջուն ձեռքերը և ողորմագին խընդ-
րում մի տար անկիւն և մի կտոր չոր հաց:

— Իսկ այս մարդկանց տեսնում ես, հարցրեց դարձեալ
յուսաւոր տեսիլքը:

— Այո, հառաչելով առաց հարուստը:

— Սիրտդ քեզ ի՞նչ է ասում:

— Սրտիցս արին է կաթում:

— Չես մտածում արդեօր, որ այլես անօգուտ է օգնել
այդպիսի քայքայուղ արարածների, որ նրանք արդէն բաւա-
կան ապրել են և այժմ պէտք է միայն մահւան մասին մտածեն:

— Ո՛չ, ո՛չ, նրանք ցանկանում են ապրել և այդ բաւա-
կան է որ նրանց օգնեն:

— Ուրեմն օգնիր նրանց:

Նա լիաձեռն նրանց օգնութիւն տւեց:

— Այժմ հաշիւը, դու որքան օգնութիւն տւեցիր քո տե-
սած խեղճերին:

— Չատ ու շատ աւելի, քան որքան ես նշանակել էի
օգնութեան համար: Ես իմ կարողութեան մի երրորդ մասը
արդէն ծախսել եմ:

— Իսկ եթէ դու ուզենայիր օգնել այն բոլորին, որ օգ-
նութեան կարօտ են, քո հարստութիւնից հազար անգամ ա-
ւելի մեծ հարստութիւն չէր բաւականացնի: Գնա և թող այ-
տուհետե խաղաղի քո հագին: Գու այժմ գիտես, թէ որն է
ամենաբարի գործը և որտեղ պէտք է որոնել:

— Աշմարիտ է, ես այժմ գիտեմ: Ես այժմ շատ լաւ գի-
տեմ, որ ամենաբարի գործն այն է, որ մարդ օգնի խեղճե-
րին ու թշւառներին առանց հարցնելու թէ ինչնու և ինչպէ՞ս
են նրանք ընկել խեղճութեան ու թշւառութեան մէջ: Ես
այժմ գիտեմ նոյնպէս բարի գործ կատարելու տեղը: Գրա
համար ցած պէտք է իջնել անպիտութեան բարձունքից, ուր
ինձ բազմեցրել էր իմ բախտաւորութիւնը, և տեսնել իրա-
կան կեանքը: Երբ իմ սենեակապետը ինձ առաջարկում էր

զանազան բարի գործեր, նրանք այն ժամանակ ինձ համար
լիկ դատարկ հնչիւններ էին, և ես նրանց մասին այնպէս էի
դատում, կարծես խօսքը ինձ նման մարդկանց մասին չլինէր,
այլ մի այլ մոլորակի վրայ ապրող բնակիչների մասին: Բայց
երբ ես իմ աչքով տեսայ այդ խեղճերի իսկական կեանքը,
երբ տեսայ անհուն թշւառութեան մէջ գեղերոյ մարդկանց,
գուրկ մի անկիւնից և կարօտ մի կտոր չոր հացի, սիրտս
չզիմացաւ և երկար ու բարակ դատողութիւնները մի կողմ
դրի: Եւ այդ բոլորը ես տեսայ ու զգայի քո ջնորճիւ, ով
պայծառ տեսիլք: Այժմ ես գիտեմ որն է ամենաբարի գործը
և ուր պէտք է որոնել նրան: Այժմ ես միշտ կորսնեմ և կը-
պտնեմ այդ գործը:

Եւ այնուհետե այդ՝ մի ժամանակ աշխարհին ամենաեր-
ջանիկ մարդը, իւր անձն ու կարողութիւնը նւիրեց խեղճերի
և թշւառների վիճակը լծելիացնելուն: Վերջը նրա անհուն
հարստութիւնից հագիւ մնաց միայն այնքան, որ բաւականա-
ցրեց նրա անշուք թագման ծախսերը:

S. Մարիամ

ԱՂԶԿԱՅ ՅՈՒԹԱՏԵՏՐԻՑ*)

Մարտ. 12.

ԼԵՐՄՕՆՏՈՎ ԵՒ ՆԱԳՍՈՆ.

Ո՛րքան դուր է գալիս ինձ Լերմոնտովը: Նրա բոլոր
տխուր երկերը ինչ որ բան են շարժում մէջս, բայց ես գեռ
հաշիւ չեմ կարողանում տալ ինքս ինձ թէ ինչ բան է այդ,
և ինչո՞ւ Լերմոնտովի տխուր երգերը կարգայուց ես ինձ ինչ
որ օտարտախի եմ զգում, ոչ խօսել եմ կարողանում և ոչ ու-
րիչ բան կարգալ կամ որևէ բան շինել. խելագարի պէս եմ:
Ինձ դուր է գալիս նրա բնատրուածիւնը, յատկապէս զէպի
մարդիկն ունեցած նրա վերաբերմունքը, նրա գառնայածու-
թիւնը և այն, որ նա նման չէ բոլոր երկրայիններին: Նա ինձ
երևում է Կովկաս սարերից մէկի վրայ կանգնած, ձեռքերը
պարզած վերև միշտ պատրաստ երկինք թռչելու, և այդպէս
շարունակ—մինչև որ իրօք երկինք թռաւ: Նա ինձ մարդկան-
ցից այնքան բարձր է երևում, ոչ թէ որովհետև անմեղ է, ոչ,
այլ իր օտարտուծեամբ, որով նա շատ է տարբերում մարդ-
կանցից և նոյն իսկ բանաստեղծներից:

Нѣтъ, вы не поняли поэта,
Чего души печальный сонъ
Вы небомъ созданы для свѣта,
Но не для свѣта созданъ онъ**)

*) 13 տարեկան աղջկայ աշխատութիւն:
**) Ո՛չ, դուք չհասկացաք փերթողին,
Նրա հոգու վշտաղին երազը.

Այս տողերի մէջ նա ասում է թէ աշխարհի համար չի
ստեղծւել ինքը, ես հէնց այս էլ եմ ուզում ասեմ. նա այն-
պէս օտարտախի է ու բոլորովին նման չէ մարդկանց, որովհե-
տև նա աշխարհի համար չի ստեղծւել:

«Մեր ժամանակի հերոսը» վէպում նա նկարագրում է իր
հոգին, թէ ինչպէս նրա բոլոր լաւ յատկութիւնները մեռան,
ինչպէս իւր հոգու կէտը դէն է ձգել և այս բոլորի մեղքն ի հարկէ
փոքր ժամանակ նրան շրջապատողների վրայ է ընկնում: Դրա
համար էլ նա այնքան գառնայած է բոլոր մարդկանցից, զրա
համար էլ այնքան օտարտախի է, անա հէնց այդ օտարտու-
ծիւնն է, որ այնքան դուր է գալիս ինձ և այնպիսի սոսկալի
ուպատրուծիւն թողնում ինձ վրայ:

Մարտ. 27.

Երեկ վերջացրի Նադսոնի յուշատետրը և կարգացի բա-
նաստեղծութիւնները. նա ինձ շատ դուր է գալիս, բայց և այն-
պէս Լերմոնտովը չմեծ է: Միթէ, կարող է ով և է փոխարինել
Լերմոնտովին իմ աչքում: Առաջ՝ բանի գեռ բոլորովին ծանօթ
չէի Նադսոնի երկերին, վարժուհիս, որ նրա երկրպագուն է,
միշտ ասում էր ինձ՝ թէ երբ կարգած Նադսոնի դրամները, այն
ժամանակ նա առաջին տեղը կը բռնի ինձ դուր եկող հեղի-
նակների շարքում. իսկ ես հաւատացնում էի, որ ոչ ոք չի
կարող փոխարինել Լերմոնտովին: Այդպէս էլ եղաւ:

Չիմի ուզում եմ գրեմ թէ ինչով են իրար նման Լերմոն-
տովը ու Նադսոնը: Նրանք իրար նման են ինչպէս և բոլոր
բանաստեղծները, իրանց ձգտումներով զէպի ճշմարտար, մա-
քուրը, անկեղծը, զէպի վեհ սէրն ու վեհ զգացմունքները:
Իսկ իրարից տարբերում են իրանց բնատրուծեամբ ու իրանց
հոգով: Լերմոնտովը շար բնատրուծիւն ունի թէև Նադսոնից
բիշ է տանջւել. շար է, որովհետև մարդիկ այնքան են փշա-

Երկները ձեզ աշխարհի համար է ստեղծւել,
Բայց նա աշխարհի համար չէր ստեղծւած:

ցել, որ չեն հասկանում նրա հոգին, նրա ձգտումները, նրա վեհ զգացմունքները. որովհետև ծիծաղում են սիրոյ վրայ և այդ մարուք, բարձր, սուրբ զգացմունքը գիմնադական անւանւում որովհետև նրա բոլոր լաւ յատկութիւնները կորել են մանուկ ժամանակ, և մեղաւոր են այդ բանում ի հարկէ նրբան չբջապատող մարդիկ: Ահա այդ պատճառով նա դառնացաւ, ամիսփեց ինրն իր մէջ, և ապրում էր առանց վաղան մասին հոգալու. ինչ լինում է թող լինի: Նադասնն աւելի բարի բնաւորութիւն ունի: Նա մի մեղմ, բնքոյշ, մարտր սւսրտացաւ հոգի ունի և բոլորովին չի դառնացած մարդկանց դէմ, թէև Երբան շատ է տանջել իր 24 տարւայ կարճ գոլութեան ընթացքում:

Օր. Ծ. Հ.

ՎԱՐԴՆ ՈՒ ՄԱՆՈՒԾԱԿԸ

Ամենքը բնել էին. Քնել էր երկիրը, բնել էին մարդիկ, բնել էին և գազաններն ու թռչունները: Ո՛չ ոք չը նկատեց, թէ ինչպէս հինաւորաց անտառի ետեկց դուրս եկաւ շողագարդ լուսինը և ամեն ինչ ողողեց իր արծաթափայլ լուսով: Լճակի դիմացը երկնակամարով լողալու ժամանակ նա զմայլեց՝ հանդարտ նիրհող ջրի մէջ արտացոլող իր պատկերը տեսնելով. ապա բարձրացաւ պարտիզի զիմացը և երկար ներշնչում էր ծաղկած շեփորուկի, յամմիկի ու վարդի հրաշագեղ բուրմունքը . . .

Որբան էլ լուսինը կամաց էր լուսում կապոյտ երկնակամարի վրայ, բայց և այնպէս նրա բնքոյշ լոյսը զարթեցրեց սոխակին: Սոխակը սկսեց երգել: Նա երկար երգում էր. և այնքան հաճելի ու սրտազին, որ լուսինն ու աստղերը զգացւեցին ու լացին,—նրանց մարգարտանման արտասուրները թափում էին բնած երկրի, սեղաւէտ մարմանդի, ծառերի ու ծաղիկների վրայ և շողշողում էին ազամանդի նման:

Սոխակը չարունակ երգում էր ու երգում:
 Ահա արթնացաւ և հինաւորաց անտառը: Թխտենիները կամացուկ շարժում էին իրանց պանդրապեղ ոտերի կանաչազարդ ու թաւախիտ գլուխները և սոսափում էին միմեանց իրանց երազների մասին, թէ ինչպիսի հրաշալի զիշեր է ուղարկել երկրին ծաղկափթիթ Մայիսը, ինչպէս գեղեցիկ է երգում սոխակը, ինչպէս մարդ զգացում և մի առանձին ջերմութիւն է զգում լսելով նրա երգը, ուզում է լալ, ուզում է ապրել . . .

Անձ ճախրեցին թիթեռնիկները, ինչպէս սպիտակ բլուրով բարձրացրին իրանց գլխիկները դաշտային ծաղիկները— կապոյտ անմուռուկը, արծաթափայլ շուշանը, ոսկեփայլ վարդակալաչը,—նրանք ձգոււմ, գոյգոյում էին իրանց նիհար, կանաչ ցոլունների վրայ, կարծես ուզում էին թռչել անհող թիթեռնիկների մօտ, խաղալ նրանց հետ, լողալ լուսնի արծաթափայլ լուսում: Այնտեղ, հովտում, հաւարւել էին ծղրիտները, իրանց արծաթազօծ շէկներով, որոնց վրայ հեռագում էին նազելի պարեր, միաժամանակ դրժնկացնելով իրանց արծաթեայ փոքրիկ բոժոժիկները, ծղրիտները գրժնկուն ձայնիկներ էին հանում, իսկ թիթեռնիկները թեթե պտոյտների էին անում օդում, կամ փարւում էին միմեանց, կամ կողմում էին երկար օգային շղթայ . . .

Ամենրից ուշ արթնացաւ հինաւորաց թխտենու հովանուտակ գանձոց փոքրիկ Մանուշակը: Նա յուզւած լսում էր սոխակի երգը և նայնպէս ուզում էր լալ,—մեզմ, ցնձագին արտասուքներով, նա զգացում էր, որ այնպէս հրաշալի և գեղեցիկ էր հինաւորաց անտառը, որ շուրջը այնքան ջերմութիւն և երջանկութիւն կար և որ այսքան գեղեցիկ էր Աստուծոյ աշխարհը . . . Յետոյ նա լսեց ծղրիտների գրաւիչ նազը և ընկերուհիների ուրախ քրքիշը, բայց ինքը ձայն չէր հանում . . . Այդ ինչիցն էր: Ախ, նա մի խորհրդաւոր գաղանփը ունէր, փոքրիկը մի շատ համարձակ բան է մտածել, և ոչ որ, ոչ որ շըպէտք է իմանայ նրա մտադրութիւնը, մանաւանդ այս հինաւորաց, բարի թխտենին, որը այնպէս քնքոյշ սիրում է իրան և այնպէս հոգատար կերպով պահպանում է իր լայն ճիւղերի տակ:

Իսկ հինաւորաց թխտենին կաացաւ Մանուշակի վրայ և զգանքով ասում էր նրան, որ մանկիկը երկար է ընել, որ սոխակը արդէն վերջացրել է իր երգը, որ ընկերուհիները վաղուց են արթնացել:

—Չարթիր, դարթիր,—չնջում էր բարի թխտենին,—

տես ինչպէս հրաշալի գիշեր է, գմայլւիր, նայիր, անա այն պարտիզին,—այնտեղ շատ կան գեղեցիկ ծաղիկներ, բայց զգոյշ կաց,—երբ ծառիկը թափես, շմուռանաս բո սերմերը կրկին գցելու իմ ապահով ճիւղերի տակ, չթողնես նրանց գոռոզ պարտիզի ցանկապատի այն կողմը ընկնելու: այնտեղ հիւրասիրութիւն չեն գտնիլ նրանք, այնտեղ կվիրաւորեն բո մանկիկներին:

Մանուշակի թերթիկները հանդարտութեամբ թրթռացին . . . Չլինի թէ հինաւորաց թխտենին արդէն գուշակել է, թէ ինչի մասին է նա վաղուց մտածում, ինչ է նա ցանկանում այնքան բուռն կերպով և ինչից է նա այնքան խիստ վախենում: Հէնց այսօր նա վճուել էր երեխաներից մէկին ուղարկելու, որ իմանայ, թէ ինչ կայ այն բարձր ցանկապատի յետը: Այն ինչ շքնազ ծաղիկներ են, որ ծաղկում են այնտեղ և իրանց շուրջը տարածում են այսպիսի սրանչիլի բուրմունք: Այդ հմայական պարտիզում եղած՝ ծանօթ թիթեռնիկները զարմանալի բաներ էին պատմել նրան . . . Այնտեղ ծաղկում է վարդը, ծաղիկների շքնազ թագուհին . . .

Թիթեռնիկները ճախրում էին մանուշակի գլխիկի վրայով,—անձ մէկը նստեց նրա մօտ, և նա կամացուկ ու զգուշութեամբ իր փոքրիկ հատիկը գրեց նրա թեթե թևերի վրայ և շնչաց նրան:

—Գէհ, Աստուած քեզ հետ, թուիր այն պարտէզը, որը ինձ այնքան հրապուրել է,—ես չեմ կարող ինքս թռչել,— թուիր դու և տես, ինչ կայ այնտեղ:

Փոքրիկ հատիկը թռչում էր անհող թիթեռնիկի թևերի վրայ: Չուտով թիթեռնիկը նկատեց մանուշակի մանկիկին և քշփշալով ասաց:

—Պինդ բռնիր, մենք թռչում ենք գէպի այնտեղ:

—Կամայ, կամայ . . . Ախ, ես այնպէս վախենում եմ, ես լսեցի,—թխտենին ասաց, որ ինձ այնտեղ կվիրաւորեն . . .

—Յիմարութիւն է ասում թո թխտենին, ինձ այնտեղ ոչ սք չի փրաւորում: Մի վախենար . . . Մենք շուտ կվերադառնանք, և ոչ որ չի իմանալ, և թո հինաւորց փնթփնթացոյ թխտենին:

Քայց դու այնպիսի հրաշայիրներ կտեսնես. դու կտեսնես, առաջինը . . .

—Վարդը, վարդը, ես լսել եմ . . . դու ինձ ցոյց կըտաս վարդը, ես միայն նրան եմ ուզում տեսնել . . .

—Չատ լաւ. շատ ուրախ եմ . . . ճիշտ է վարդը ամենից գեղեցիկն է . . . Ինչպէս պայծառ ու գեղեցիկ գիշեր է: Իսկ լուսնի շողքերի տակ պարտէզը սքանչելի է: Գուշատ լաւ կտեսնես վարդը: Միայն երբ մօտ թռչենք նրան, գզոյշ եզիր. նա սուր-սուր փշեր ունի, քեզ կը ծակեն, դէ, յառաջ.— և թիթեռնիկը նետի պէս սլացաւ:

Փոքրիկ սերմիկը յուզեց և դողողաց:

Անն նրանք հասան ցանկապատին, թռան նրա վրայով և ընկան շքեղապարզ պարտէզը:

—Անն նա,—ասաց թիթեռնիկը՝ ցոյց տալով վարդի թուփը, որը բաժն էր համարեա պատշգամբի առաջ.— Գու՛մնն այստեղ, իսկ ես կթռչեմ իմ ծանօթ՝ «Աննիկի աշիկներ» կոչուող ծաղիկների մօտ. նրանք սիրում են ինձ և միշտ հիւրասիրում են ինձ քաղցր մեղրով:

Թիթեռնիկը թռաւ: Մանուշակի փոքրիկ հունդը իջաւ շեփոթուկի ճիւղի վրայ, հէնց վարդենու մօտ:

Չքնաղ էր լուսնի լուսով ամբողջովին սղողւած պարտէզը: Չատ հազագիւտ անուշաբոյր ծաղիկներ կային, բայց Մանուշակի սերմիկը չէր նայում նրանց վրայ. նա իր հայտնաբեր չէր կարողանում հեռացնել վարդի դեռ կիտարաց, սակայն ճոխ կսկսնից:

Վարդը բնած էր:

—Անն վարդը,—ծաղիկների թագուհին,—չնշաց սերմիկը:—Ճիշտ որ թագուհի. միայն սա կարող է ծաղիկների

թագուհին լինել, որովհետև սա ծաղիկների մէջ ամենից գեղեցիկն է: Փոքրիկ սերմիկը յանկարծ յիշեց սոխակի երգը: Նրան թւաց, թէ կրկին յուժ է այդ երգը. միայն հիմա ոչ թէ անտառի սագարթից, այլ իր սրտից, և որ նրա սիրտը լի է այդ դիւթական երգով: Նա անասելի երջանիկ էր զգում իրան . . .

—«Ա՛յ, եթէ կարելի լինէր այստեղ աճել,—մտածում էր նա,—շեփոթուկի հովանու տակ. թագուհի դալարի մէջ այնպէս, որ ոչ ոք չտեսնէ ինձ, բայց ես կարողանամ գիշեր ու ցերեկ շարունակ նայել վարդին և ներշնչել նրա անուշ բուրմունքը . . . Ա՛խ, դա մեծ երջանկութիւն կըլինէր ինձ համար . . . Ինչպէս ուզում եմ համբուրել նրան, այդ սքանչելի քնքոյշ էակին . . . Ի՛նչ կլինի, եթէ ես կամացուկ թռչեմ նրա մօտ և համբուրեմ նրա անուշաբոյր թերթիկի ծայրը, միայն ծայրը . . . Ո՛հ, ո՛չ . . . Քայց միթէ դա վատ բան է: Չէ որ դա նշանակում է, որ ես միայն սիրում եմ նրան . . . Նա կտեսնէ այդ և ինքն էլ ինձ կըսիրէ, կըփայփայէ և կսուէ. «Ապրիր, մանկիկս, ինձ մօտ . . .» և մենք ամեն գիշեր միասին կլսենք սոխակի երգը . . . Ասենք, նա չի զգալ իմ համբոյրը և երբէք չի իմանալ թէ իրան, այդ հրաշագեղ վարդին, երբ և է համբուրել է վայրի Մանուշակի փոքրիկ հատիկը, իսկ ես գրանուլ քաղցաւոր կըլինիմ ամբողջ կեանքում» . . .

Մանուշակի փոքրիկ սերմիկը կամաց, ինչպէս լուսնի ճառագայթ, թռաւ վարդի մօտ, ուզեց համբուրել նրան, բայց յանկարծ վարդի սուր փշերից մէկը ծակեց նրան և նա ճշաց:

Վարդը արթնացաւ:

—Այս ի՛նչ բան է,—ասաց նա անբաւականութեամբ:—Ո՛վ էր դուք:

—Ներեցէք . . . ես . . . Մանուշակի հատիկն եմ,—չնշաց նա վախեցած:

—Ո՛ր Մանուշակի: Աղնիւ ցեղի . . . Վերջապէս պարտիզի Մանուշակի:

—Ոչ, հանարակ... անտառային... այս հինաուրց անտառից...

—Այ բեզ բան, — բարկացաւ վարդը: — Ի՞նչպէս դուք ընկար այտեղ: Այս ի՞նչ կարգեր են տիրում մեզանում: Այս բոլորի պատճառը յիմար պարտիզպանն է! Հեռացէք, հեռացէք այստեղից:

—Ախ, մի արտաքսէք ինձ. — յուսահատութեամբ ասաց Մանուշակ սերմիկը: — Թոյլ աւէք գոնէ հեռուից նայել ձեզ... դուք այնքան գեղեցիկ էք, ես այնպէս սիրում եմ ձեզ... Ես ամեն բան կը թողնեմ ձեզ համար — դալարագեղ անտառը, իմ ընկերուհիներին, նոյն իսկ իմ սիրելի թխտենուն... Մի արտաքսէք ինձ: Ես կը մեռնեմ վշտից... Թոյլ աւէք ինձ աճել այստեղ, ձեզ մօտ... Ես շարունակ ուզում եմ նայել ձեզ:

—Է՛հ, բաւական է զահլա տանէք, ի սէր Աստուծոյ, թուէք, հեռացէք այստեղից: Մոռանում էք թէ ես ո՞վ եմ և դուք ո՞վ էք, — գոռոզութեամբ ասաց վարդը՝ ծածկելով թերթիկները, և երեսը յետ դարձրեց: Հէնց այդ ժամանակ հատիկի մօտ թռաւ նրա ընկեր թիթեռնիկը և շշնջաց. — «Ի՞նչ է բախտաւոր ես զգում բեզ»: Բայց փոքրիկ հատիկը լսելի նետեց նրա թեթև թևիկի վրայ, և նրանք երկուսով նորից բարձրացան հանդարտ նիրհոյ օդի մէջ:

Մանուշակի հատիկը՝ ծանր վիրաւորւածի նման՝ հանդարտ թռաւ, ցանկապատից դուրս անցաւ. անցաւ ուրախ պարտոյ ձգրիտների մօտից և կամաց իջաւ իր ցոլունի, իր հարազատ ծագիկի վրայ, հինաուրց թխտենու արմատի մօտ:

Յանկարծ նա ցաւ զգաց, այնպիսի ցաւ, որ կարծես վարդի փուշը ծակել էր նրա սրտիկը և նրանում լսեցրել սոխակի երգը, — նրա սիրտը պատեց խաւար և ցուրտ:

— Գոռոզ, գոռոզ, — կամայնուկ շշնջաց մանուշակը, — գոռոզ և օտար... Գարմայի աս

Այդ բոլորին նա ուզում էր, որ ձգրիտները կապարեն ուրախ պարելուց, որ ընկերուհիները չծիծաղեն այլիս, որով-

հետև տեսնելով նրանց ուրախութիւնը՝ նա աւելի ևս խիստ ցաւ էր զգում: Նա ուզում էր, որ արծաթափայլ լուսինը հանգչի, և աստղերը թագնւին, որ խաւարը պատէ Աստուծոյ լոյս աշխարհը, որովհետև գեղեցիկ վարդը չի սիրում իրան...

Մանուշակը տխրում և լաց էր լինում, արցունքները վըլորելով անշարժ խոտի վրայ:

Հինաուրց թղտենին նոր հասկացաւ, թէ ուր էր Մանուշակի հատիկներից մէկը, նոր իմացաւ նրա մեծ վիշտը: Նա կռացաւ գէպի Մանուշակը, տարածեց նրա վրայ իր մատգաշ, կանաչ ոստերը և ուզում էր մխիթարել վշտացած սերմիկին. նա բշփում էր այնպէս հանդարտ, ոչ կարծես գեփիւռն է շարժում նրա տերևները. շշնջարով՝ ասում էր, թէ նա առաջանից էլ աւելի էր սիրում իր պստիկ բալիկին, որ չուտով կը մարի լուսնի ազօտ լոյսը և կը ծագէ սոկեփայլ արեգակը, որը վեր կը բաշէ լճի վրայ կախւած խաւար ու պապ մշուշը, կը լուսաւորէ անտառը և ընթոյշ համբոյրով կը փայփայէ նրա վիշտը և կը շորացնէ նրա մարդարտանման արտասուքները...

Փոխադր. տիկին Բերետ

125	8	վ.	մուայրում	մուայրում
134	13	հ.	միսք	միսք
149	6	հ.	պատահարի խախտիք	պատահարի խաղալիք
150	2	վ.	Այգուն	Այգուն
151	16	հ.	մղնէ	մտնել
153	16	հ.	հասնում	հասցնում
»	10	հ.	փաղշել	փախշել
154	11	հ.	շինաշին	շինացին
»	5	հ.	justiua-mundus	justitia-mundi
158	8	վ.	երբորդ	երկբորդ
159	13	վ.	գեղերիկ	գեղեցիկ
164	9	հ.	պատրաստած	պատրաստված
179	4	հ.	էին	էինք
182	13	հ.	նիստ էր անում	նիստ ունէր
»	12	հ.	Չօպնէի	Չօպնի
183	16	հ.	պէտք է	չպէտք է
185	15	վ.	զգաց	չգնաց
188	3	վ.	այլայլած	այլայլած
190	3	վ.	պէտք խախտէք	պէտք է խախտէք
195	13	հ.	խոնարում	խոնարհում
196	14	հ.	աշտարհը	աշխարհը
197	2	վ.	ամերախտաւոր	ամենարախտաւոր
»	15	հ.	այնպիսի	այնպիսի
203	8	հ.	պէտք է—	պէտք է
206	3	հ.	чего . . . печальный	его . . . печальный
213	15	հ.	լոնկեր	կլոնկեր

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊ.

Չուտ արգիւնքի կէտը Ջանջևան սրբանոցների օգտին է:

Գրքի պահեստը—Екатеринодарь, Куб. обл. Книжный
маг. Галладжянца.

«Ազգային գրադարան»

NL0375597

72.379

